

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДРОБОТУН Дмитро Сергійович

УДК 323.01

ДИСЕРТАЦІЯ
МЕДІАФАКТОР У ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
УКРАЇНИ

Спеціальність 052 – політологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 – «Політологія».

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ **Дроботун Д.С.**

Науковий керівник – **Кресіна Ірина Олексіївна**, доктор політичних наук,
професор

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Дроботун Д.С. Медіафактор у трансформації політичних еліт України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 – «Політологія». – Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2022.

Досліджено вплив медіафактора на трансформацію політичних еліт з часу здобуття незалежності України. Запропоновано розглядати медіафактор у пасивному (інструментальному) та активному аспектах. У пасивному значенні його вплив є похідним від розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, появи нових способів впливу на аудиторію та формування громадської думки. В активному аспекті виявляється роль медіаеліт, які виходять за рамки відведеної їм ролі «четвертої влади» і фактично визначають перебіг політичних процесів у країні. Під медіаелітою розуміються усі особи, причетні до: 1) керівництва впливовими виданнями, 2) виробництва політичного контенту (журналісти, коментатори, оглядачі); 3) управління компаніями, що продукують розважальний контент, який формує у споживачів ставлення до політичної еліти та політичних процесів.

Визначено та проаналізовано чотири моделі зміни еліт: 1) зміни потоків, де трансформація постає як послідовна зміна декількох хвиль у середовищі правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля «виноситься наверх», на керівні щаблі нову, наступну, яка, в свою чергу, «накриває» тих, хто її висунув; 2) модель «політичного капіталізму», що базується на уявленнях про те, у перехідних суспільствах відбувається трансформація правлячої за радянської доби еліти в сучасну політико-економічну верству, «правлячий клас», що конвертував політичний капітал в економічний; 3) модель бунту економічних еліт, або пробудження регіональних еліт, з'явилася у відповідь на нову політичну

реальність: хвиля демократизації вихлюпнула на політичну поверхню уламки старої економічної еліти – господарників, які були обділені при роздачі великого «державного пирога». Вихідне положення моделі: пострадянську партійно-господарську номенклатуру становили дві великі групи – партійні працівники і господарники-управлінці, які, хоч і не були структурно відділені (становили моноліт влади), проте мали суперечності й «тертя» щодо питань управління й розпорядження майном, особливо в регіонах; 4) модель контреліти, коли управлінсько-господарська еліта у боротьбі проти «партократів» за владу використала так звану «контреліту» – культурну та науково-технічну інтелігенцію, маргінальні верстви.

Виділено та досліджено такі прояви медіафактора на соціально-політичні процеси: 1) комерціалізація медіа і політичного простору. За панування комерційних форм діяльності ЗМІ замість своїх основних ролей і функцій (комунікативної, організаторсько-мобілізаційної, ідеологічно-виховної, культурно-просвітницької, соціалізації) прагнуть до максимальних прибутків. Інформативна й просвітницька функції відходять на другий план. Засоби масової інформації стають підприємствами, основною метою яких є залучення коштів, а ефективність вимірюється не якстю поданої інформації, а отриманим доходом. Тенденція до комерціалізації спричинила у пострадянських реаліях перехідного суспільства появу такого феномена, як олігархізація медіа і всієї медіасфери. В результаті отриманий прибуток вимірюється не тільки і навіть не стільки фінансовими показниками, скільки одиницями політичного капіталу – електоральними перемогами, рейтингами політичних партій та їх лідерів, прийнятими політичними рішеннями (в тому числі нормативно-правовими актами); 2) популізація і маніпулювання свідомістю, тобто заміщення серйозної аналітичної проблематики легкою для сприйняття споживачем і близькою за соціально-побутовою, подекуди розважальною тематикою продукцією (товаром); 3) конвергенція, що означає зближення та взаємоуподібнення. У сфері медіа це

злиття різних типів передання інформації в рамках одного медіахолдингу, різних комунікаційних платформ: друкованих ЗМІ, радіо, телебачення, інтернет-середовища тощо. Це суттєво змінює уявлення про канали комунікацій, про майбутнє традиційних медіа.

Доведено, що демократія, яка передбачає участь широких народних мас у прийнятті рішень, та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що полегшують та примітивізують взаємодію між представниками виборних органів влади та електоратом, посилюють роль медіафактора у формуванні політичної еліти. Періодизація становлення політичної еліти України тісно пов'язана з виборчими циклами, позаяк навіть в умовах посилення авторитарних тенденцій певною мірою зберігалася можливість комунікації опозиційних сил із виборцями, у тому числі завдяки освоєнню нових інформаційних технологій, що гарантувало їх присутність у законодавчому органі. Медіафактор є і можливістю, і викликом для політичної еліти: з одного боку, як свідчить приклад низки сучасних авторитарних режимів, повний контроль держави над медіасферою цементує позиції узурпаторів, а з іншого – інформаційні технології розвиваються швидше, ніж на них реагує владна еліта, що створює можливості для зміни еліт.

Визначено та детально розглянуто особливості чотирьох етапів формування медіафактора в Україні: I) 1991 – 2003 рр., коли відбувалося становлення медіаринку, а політична еліта, насамперед олігархія, поступово усвідомлювала роль медіа у зміцненні політичної влади; II) 2004 – 2014 рр., період, що характеризується спробами контреліт переформатувати систему політико-владних відносин шляхом революції, яка призводить до захоплення держави однією з груп політичної еліти, котра монополізувала використання медіа; III) 2015 – 2019 рр. – зміцнення ролі медіафактора через: 1) появу і популяризацію нових форм медіа – соціальних мереж та платформ, що не контролюються державою, 2) масове входження медіаеліти (насамперед журналістів) у політичну еліту на хвилі Революції гідності; IV) з 2019 р. дотепер – суверенізація медіафактора, оскільки

представник медіаеліти отримав контроль над двома гілками влади: законодавчою та виконавчою.

Ключові слова: медіафактор, еліта, трансформація, вибори, політичні партії, медіакратія.

SUMMARY

Drobotun D.S. The media factor in the transformation of political elites of Ukraine. – Qualifying scientific work on the manuscript rights.

Dissertation for a PhD in the field of knowledge 05 «Social and behavioural sciences», speciality 052 «Political science». – V.M. Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

The influence of the media factor on the transformation of political elites since the independence of Ukraine was investigated. It is proposed to consider the media factor in a passive (instrumental) and active aspect. In the passive sense, its influence depends on the development of information and communication technologies, the emergence of new ways of influencing the audience and the formation of public opinion. In the active dimension, it is the role of the media elite, which goes beyond its designated role as the "fourth estate" and actually determines the course of political processes in the country. The media elite is defined as all individuals involved in: 1) managing influential publications, 2) producing political content (journalists, commentators, observers) and 3) running companies that produce entertainment content that helps shape consumer attitudes towards the political elite and political processes.

Four models of elite change have been identified and analysed: 1) changing streams, where transformation acts as a successive change of several waves within the ruling elite. At each stage of the transformation, the previous wave "carries up" a new one, which, in turn, "covers" those who have put it forward; 2) the model of "political capitalism", according to which, in transition societies, the ruling Soviet elite is transformed into a modern political-economic layer, a "power class" that has converted political capital into economic capital; 3) the model of the revolt of economic elites, or the revival of regional elites that has emerged in response to a new political reality: the wave of democratization has spilled over political surface the fragments of the old economic elite – the owners, who were deprived during the distribution of a large "state

pie". The starting point of the model: The post-Soviet party-economic nomenclature consisted of two large groups – party workers and economic managers who, although not structurally separate (constituted a monolith of power), had contradictions and "friction" over management and disposal of property, especially in the regions; 4) the counter-elite model, when the managerial and economic elite used the so-called "counter-elites" – the cultural and scientific and technical intelligentsia and marginal layers in the struggle against "partocrats" for power.

The following manifestations of the media factor on socio-political processes have been identified and investigated: 1) Commercialization of media and political space. With the dominance of commercial forms of activity, instead of their main roles and functions (communicative, organizational-mobilizing, ideological-educational, cultural-educational, socialization), the media strive for maximum profits. The informative and educational functions recede into the background. The media are becoming businesses whose main objective is to raise funds and their effectiveness is measured not by the quality of the information they provide but by the revenue they generate. In the post-Soviet transition society, the trend towards commercialisation has led to the phenomenon of media oligarchisation and the media industry as a whole. As a result, the gained profit is measured not so much in financial indicators as in units of political capital – electoral victories, ratings of political parties and their leaders, political decisions (including legal acts); 2) popularization and manipulation of consciousness, which means substitution of serious analytical issues with products (goods) which are easy to understand for consumers and have social and sometimes entertainment themes; 3) convergence, which means convergence and mutual In the media sphere, this means the convergence of different types of information transmission within a single media holding, different communication platforms: print media, radio, television, the Internet, etc. This significantly changes the idea of communication channels and the future of traditional media.

It has been proven that democracy, which allows for the participation of the masses in decision-making, and the development of information and communications technologies, which facilitate and simplify the interaction between the representatives of the elected authorities and the electorate, strengthen the role of the media factor in the formation of the political elite. The period of formation of Ukraine's political elite is closely linked to electoral cycles, because even with the strengthening of authoritarian tendencies, to a certain extent the opposition forces were able to communicate with the voters, including through the mastery of new information technologies, which guaranteed their presence in the legislature. The media factor is both an opportunity and a challenge for the political elite: on the one hand, as the example of a number of modern authoritarian regimes demonstrates, total state control over the media sphere cements the positions of usurpers; on the other hand, information technologies are developing faster than the creating power elite reacts to them, creating opportunities for the change of elites.

The features of four stages of media factor formation in Ukraine were defined and considered in detail: I) 1991 – 2003, when the media market was being established and the political elite, especially the oligarchy, was gradually aware of the role of media in strengthening political power; II) 2004 – 2014, a period characterised by attempts of the contrelite to reformat the system of political-power relations through a revolution, which resulted in one of the political elite groups monopolising the use of media; III) 2015 – 2019 – strengthening the role of the media factor through: 1) emergence and popularization of new forms of media - social networks and platforms not controlled by the state; 2) mass inclusion of media elite (primarily journalists) in the political elite on the wave of the Revolution of Dignity; IV) from 2019 until now – sovereignization of media factor, as a representative of media elite gained control over two branches of power: legislative and executive.

Keywords: mediafactor, elite, transformation, elections, political parties, mediaocracy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України з політичних наук, включаючи внесені до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Дроботун Д.С. Тенденції використання ЗМІ під час парламентських виборів в Україні у 2019 році. *Держава і право*. 2019. Вип. 85. С. 384-392. (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2019-85-384)

2. Дроботун Д.С. Зміна політичної еліти в контексті результатів виборів до Верховної Ради України IX скликання. *Держава і право*. 2020. Вип. 87. С. 356-362. (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-356)

3. Тарасюк В.М., Дроботун Д.С. Про причини і наслідки олігархізації українських медіа. *Держава і право*. 2020. Вип. 88. С. 301-315. (*Index Copernicus International*) (DOI: 10.33663/1563-3349-2020-88-301)

4. Дроботун Д.С. Трансформація політичних еліт: чинники, моделі, характеристики. *Держава і право*. 2021. Вип. 90. С. 202-214 (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2021-90-202)

5. Дроботун Д.С. Медіафактор у діяльності політичних еліт. *Politicus*. 2021. Вип. 4. С. 33-37. (*Index Copernicus International*). (DOI 10.24195/2414-9616.2021-4.5)

6. Дроботун Д.С. Періодизація формування політичної еліти в Україні у контексті дії медіачинника. *Держава і право*. 2022. Вип. 91. С. 182-194. (*Index Copernicus International*). (DOI 10.33663/1563-3349-2022-91-182)

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з політичних наук:

7. Tarasyuk V., Morhunova E., Drobotun D., Stoyko O., Chyzhova O. Strategems of political and legal development of Ukraine: problems of actualization and scientific

comprehension. *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39. № 70. P. 790-805 (*Web of Science*) (DOI: 10.46398/cuestpol.3970.47).

Розділи у колективних монографіях і підручниках:

8. Дроботун Д.С., Кресіна І.О., Лавренова К.О., Тарасюк В.М. Політичні режими: правовий вимір // *Правова політологія. Академічний курс: підручник* /авт. кол.; за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2021. 480 с. (розділ 11, с. 322-362. 2,5 друк. арк.).

9. Дроботун Д.С. Політико-правові механізми трансформації політичних режимів // *Політика, право і влада у світлі правової політології: монографія* / кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022, 370 с. (розділ 23, с. 291-300, 0,5 друк. арк.)

10. Дроботун Д.С. Політичне представництво: поняття й основні форми // *Політика, право і влада у світлі правової політології: монографія* / кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022, 370 с. (розділ 28, с. 323-328, 0, 5 друк. арк.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Дроботун Д.С. Медіа як чинник політичного процесу. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: матер. II міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 10 вересня 2021)*. С. 143-148. (DOI: 10.36074/mcnd-10/09/2021).

12. Дроботун Д.С. Моделі трансформації політичних еліт. *Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 22-23 жовтня 2021 р. Львів: громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2021. 120 с. С. 86-90. (DOI*

13. Дроботун Д.С. Передумови посилення медіачинника у сучасній політиці. *Сучасні політичні процеси: Глобальний та національний виміри: матер. II міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 29 квітня 2022. Одеса, 2022. С. 108-112.*

ЗМІСТ

Вступ	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ	24
1.1. Трансформація еліт: циркуляція, рекрутування, люстрація	25
1.2. Співвідношення між теорією еліт та демократією	48
1.3. Еволюція розуміння поняття «еліта» та класифікація еліт	61
Висновки до Розділу 1	74
РОЗДІЛ 2. МЕДІАФАКТОР В УМОВАХ МЕДІАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	76
2.1. Еволюція медіафактора та формування медіакратії	77
2.2. Види впливу медіафактора на політичну сферу	102
2.3. Медіаеліта як медіафактор в інформаційному суспільстві	112
Висновки до Розділу 2	122
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ МЕДІАФАКТОРА	124
3.1. Моделі трансформації еліт на постсоціалістичному просторі	124
3.2. Вплив медіа на становлення політичної еліти в незалежній Україні	138
3.3. Періодизація медіафактора у трансформації політичних еліт в Україні	153
Висновки до Розділу 3	179
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТОК А	221

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження проблематики трансформації політичних еліт як складової суспільної трансформації в умовах глобальних змін та непередбачуваності сценаріїв світового розвитку посідають важливе місце у сучасній політичній науці, утворивши окремий науковий напрям – елітологію. Адже в основі стратегічної спрямованості сучасного політичного процесу лежить проблема взаємодії і координації різних суспільних верств, однією з яких є політичні еліти. Вони справляють суттєвий вплив на вектор трансформації суспільства, на стан суспільної свідомості, темпи перетворень в усіх сферах суспільного життя.

Російська агресія проти України до певної міри деполітизувала значення медіафактора та надала йому небаченого раніше ступеня патріотичності – перед загрозою втрати державності політичні еліти консолідувалися для підвищення обороноздатності країни, а медіа основну увагу зосередили на захисті національних інтересів і цінностей. Потребує подальшого вивчення роль медіафактора у зв'язку з набуттям Україною статусу країни-кандидата на членство в Євросоюзі, що означає насамперед приведення вітчизняного медіазаконодавства у відповідність до європейських стандартів у цій сфері, що, безумовно, вплине на діяльність усіх гравців медіаринку та політичних акторів.

Проблеми елітогенези завжди перебували в центрі уваги науковців, які, використовуючи різні методологічні підходи, вибудовували концептуальні позиції та відповідні моделі трансформації політичних еліт, що в певний історичний період визначали сутність і парадигмальні характеристики розвитку суспільства, його політико-правової системи. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій охопив усі сфери соціальної реальності, трансформував усю систему суспільних відносин. Залежність від засобів масової

інформації спричинила кардинальні зміни в організації та цілях політичних процесів, інститутів та політичних еліт. Влада медіа як засіб і одночасно результат глобалізації зумовила особливості масмедійного позиціонування політичних еліт, докорінно вплинула на сприйняття останніх як медіазалежних політичних акторів, що, з одного боку, формують політичний порядок денний через медіапосередництво, а з іншого – самі змінюються (ментально й інституційно) під впливом медіафактора. Відтак значення інформаційно-комунікаційних технологій як інструментів впливу політичних еліт на суспільні трансформації та формування суспільної свідомості набуває особливої актуальності. Медіафактор перетворюється на самостійний і самодостатній інструмент суспільних трансформацій. Проте в науковій площині його роль і особливості прояву в діяльності політичних еліт залишаються малодослідженими, не осмисленими адекватно в політичній науці й практиці суспільних перетворень.

Актуальність проблемного поля дослідження очевидна і з огляду на сучасні завдання державотворчої діяльності в Україні, яка в результаті суспільних трансформацій та модернізації політико-правової системи має стати сильним, самодостатнім суб'єктом світової політики, впливовим геополітичним гравцем. А це передбачає чітке визначення ціннісних засад суспільно-політичного курсу держави, алгоритмів діяльності політичних еліт щодо утвердження соціальної стабільності й національної консолідації, захисту державного суверенітету й територіальної цілісності, а отже, трансформації політичних еліт під впливом глобальних викликів.

Актуальності обраній темі додає і той факт, що проблема елітогенези є досить дискусійною. Тому важливого значення набувають наукове осмислення всього комплексу чинників, що справляють істотний вплив на формування політичних еліт, виявлення динаміки і специфіки перебігу цього процесу в умовах дедалі зростаючого впливу медіатехнологій з метою вироблення стратегічних орієнтирів політичного розвитку країни у тривалій перспективі.

Питання виникнення, генези, трансформації політичних еліт були предметом наукових досліджень та філософських роздумів з давніх часів. Видатні мислителі, такі, як Гуань Чжун, Конфуцій, Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, підкреслювали закономірний характер суспільної диференціації і виокремлення правлячої верстви як еліти, що покликана мудро й ефективно управляти суспільством заради спільного блага й соціальної стабільності. Класичні концепції еліт створені у XIX ст. працями В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельса. Вчення політичної елітології дістали подальший розвиток та застосування до аналізу суспільних систем у працях М. Вебера, К. Мангейма, Г. Ласуела, Р. Мілса, Р. Даля та інших теоретиків політичної науки. З-поміж психологічних підходів до тлумачення еліт можна виділити школи інстинктивістів, фрейдистів та біхевіористів. Беззаперечний вплив науково-технічного прогресу на політичні процеси та відповідно елітотворчі процеси сприяли появі технократичних теорій, представлених такими дослідниками, як Д. Бел (виділив чотири основних класи: фахівці; техніки та напівфахівці; службовці; робітники, які фізично працюють), Дж. Бернхем, Дж. Гелбрейт. Згідно з їх підходом поява нових технологій зумовлює ускладнення діяльності політичних інститутів та сприяє приходу до влади компетентних управлінців, здатних завдяки фаховим знанням та професійним навичкам гарантувати ефективність суспільного розвитку. Спробу об'єднати ідеї обраності та рівної участі в умовах демократії здійснено у концепції демократичного елітизму, що лягла в основу теорії елітарного плюралізму, детально розглянутого у працях Р. Арона, П. Бахраха, Р. Даля, С. Келлера, С. Ліпсета, Дж. Сарторі та ін. Зокрема, Р. Даль обґрунтував трансформацію еліт від олігархії до «поліархії». Вивченням якісних характеристик еліт займалися переважно історики (зокрема, Т. Карлейль) та соціологи (теорія соціального капіталу П. Бурдьє). Р. Шварценберг запропонував репутаційний підхід, згідно з яким еліта визначається ставленням до неї інших соціальних груп, тобто репутацією. Досить добре розроблені ціннісні теорії еліт, які розглядають

суспільство як саморегульовану систему, що висуває на перше місце найбільш обдарованих і талановитих, незалежно від їх соціального походження (Х. Ортега-і-Гассет, Р. Дарендорф, О. Конт), а еволюція еліт є результатом змін у ціннісних критеріях соціуму.

У контексті дослідження постсоціалістичних трансформацій особливо корисною є теорія номенклатури як «нового» (М. Джилас) правлячого класу – партноменклатури радянського, а по суті, тоталітарного режиму.

В Україні дослідження еліт активізувалося у перші роки незалежності насамперед з огляду на модель транзиту – домовленість між старою елітою (представниками партноменклатури) та реформаторами-дисидентами. Значну роль в осмисленні перших років транзиту відіграли такі політологи, як В. Полохало та автори очолюваного ним журналу «Політична думка» [118]. Досить активними у розробці цієї проблематики в цей період були соціологи, зокрема В. Танчер [155-157], М. Шульга [181-183]. Також з'явилася низка монографічних праць, присвячених аналізу як еліти в цілому, так і її конкретних представників [6; 19; 21; 73; 74; 80; 121; 111].

Історичним аспектам становлення вітчизняної еліти й теоретичному доробку вітчизняних учених присвячені праці З. Атаманюка [2], С. Бондарука [15], В. Бортнікова [16], Н. Бойка [14], І. Вдовичина [18], Б. Галя [20], В. Горобця [26], М. Єнін [37], Л. Козловської [56], А. Луценко [84], Л. Мельник [89], О. Олійник [102], В. Пахолка [113], С. Приходько [125], О. Струкевича [153], Ю. Тимошенко [160], І. Тукаленко [164], Ф. Турченко [165; 166], Л. Харченко [173].

Роль еліти у трансформації та модернізації Української держави розглядали О. Амелюченко [1], Е. Афонін [4], В. Бурега [17], В. Горбатенко [23], В. Добіжа [29; 30], О. Долженков [31], Г. Зеленько [43], М. Козловець [55], О. Крюков [70, 71], О. Кукуруз [72], Н. Латигіна [76], О. Логвиненко [81; 82], О. Науменко [96], М. Михальченко [94], О. Новакова [100], Л. Перевозник [114], І. Побочий [116], О.

Пухкал [136], В. Рихлік [144], Т. Токарева [162], В. Трачук [163], Л. Хорішко [175], П. Шевчук [178] та низка інших авторів [138].

Досить добре досліджений регіональний аспект становлення української еліти, вивченням якого займалися М. Головатий [22], М. Горбатюк [24], А. Зоткін [44-46], М. Кармазіна [49-51], І. Кресіна [65-66], О. Логвиненко [81], А. Круглашов [68], Г. Мельничук [90], Ф. Рудич [117], Н. Селютіна [146], Ю. Остапець [104-105], С. Рибалка [143], М. Токар [161].

Вплив політичної еліти на становлення такого важливого елемента демократії, як громадянське суспільство, досліджували О. Корнієвський [59], О. Лазоренко [75], Е. Михайлева [92], О. Михайлівська [93], А. Пахарєв [108]. Взаємозв'язок між політичною елітою та партійною системою і виборчим процесом висвітлювався у працях Н. Гербут [19], Д. Короткова [60-62], Л. Кочубей [64], М. Обушного [101], І. Равлика [137]. У низці вищих закладів освіти України викладаються навіть спеціальні курси з елітології [5; 27; 86; 115; 189].

Дещо менш дослідженими є питання рекрутування [109] та циркуляції [63] еліт, зокрема шляхом люстрації [152], а також медіааспекти її діяльності [187].

Отже, на сучасному етапі розвитку політичної науки, у тому числі вітчизняної, можна спостерігати черговий сплеск дослідницького інтересу до проблематики еліт – способів її формування, організаційної структури, процесу рекрутації, місця і ролі у політичних процесах, якісних характеристик, що має як теоретичне, так і прикладне значення. У загальнотеоретичному плані елітологія здатна запропонувати механізми удосконалення процедур представницької демократії, що запобігатимуть надмірному популізму в сфері державного управління, у більш практичному – підходи до аналізу феномена лідерства, що стає визначальним чинником в умовах інформаційного суспільства.

Водночас у вітчизняних політологічних дослідженнях недостатньо уваги приділено динаміці трансформації політичних еліт у контексті глобальних змін,

порівняльному аналізу перебігу цих процесів у транзитних суспільствах, особливостям впливу медіасфери на зміни у політичному позиціонуванні еліт. Ці обставини й вплинули на вибір автором теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана у відділі правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України і пов'язана з розробкою планових наукових тем: «Правовий вимір інформаційної політики України в умовах глобальних викликів» (2017-2018 рр., РК 0117U002701), «Концептуальні засади правової політології в умовах інтеграції наукового знання» (2019-2020 рр., РК 0118U100386), «Стратегія політико-правового розвитку України: проблеми формування і перспективи реалізації» (2021-2023 рр., РК 0120U105262).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є визначення особливостей впливу медіафактора на формування і трансформацію політичних еліт в Україні у контексті сучасних глобальних змін у політичних процесах.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- сформулювати авторське розуміння медіафактора, що виявляється у єдності активного та пасивного аспектів;
- проаналізувати основні моделі трансформації еліт на постсоціалістичному просторі;
- здійснити періодизацію медіафактора в Україні;
- розглянути вплив медіафактора на соціально-політичні процеси в Україні;
- виявити моделі взаємодії між політичною та медіаелітою;
- спрогнозувати подальший розвиток теорії еліт.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес трансформації політичної еліти.

Предметом дослідження є вплив медіафактора на трансформацію політичної еліти в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність загальнонаукових та спеціальнонаукових методів дослідження для виконання поставлених завдань. Аналіз та синтез дав змогу з'ясувати роль еліт у конкретній сфері суспільних відносин та їх вплив на державотворчі процеси загалом. Системний аналіз сприяв розгляду еліти не як відоособленого феномена соціального буття, а як складову історичного процесу, вплив якої визначався конкретними соціально-економічними умовами, рушія сучасних політико-правових процесів, суб'єкта і об'єкта технологічного прогресу тощо. Абстрагування і конкретизація дали змогу знайти баланс між важливістю соціального класу в політичних процесах (з позицій детермінізму) та індивідуальним чинником (роль особи в історії, яка створює чи є результатом точок біфуркації) у поясненні демократичних транзитів на постсоціалістичному просторі та в Україні. Аналогія та моделювання дали змогу виділити типи трансформацій політичної еліти після 90-х років ХХ ст. Інституціональний та неоінституціональний підходи уможливили визначення ролі політичної еліти як важливого інституту політико-правової системи, а структурно-функціональний підхід сприяв з'ясуванню місця і ролі еліт у системі соціальних відносин, політико-владних процесах у сучасних суспільствах. Порівняльний метод було застосовано для характеристики елітогенезу в різних постсоціалістичних країнах. Для аналізу особливостей позиціонування різних елітних груп у різних політико-правових системах були використані положення класичної теорії еліт В. Парето (для дослідження циркуляції еліт), Г. Моска, Р. Міхельса. Позиційний підхід, відповідно до якого до складу еліти включаються ті, хто займає певну позицію в політико-правовій системі та справляє істотний вплив на прийняття політичних рішень, виявився оптимальним для аналізу впливу медіафактора на формування таких позицій певних елітних груп у контексті перманентних і динамічних трансформаційних змін. Дискурсивний методологічний підхід було застосовано через необхідність аналізу змісту і форм медіадискурсу. Теорія дискурсу

виходить із визнання примату мови та її універсальності в будь-якому когнітивному чи, тим більше, комунікативному процесі. Тому змістовні характеристики медіадискурсу були основними параметрами в оцінці ефективності політичної діяльності різних елітних груп.

Емпіричну базу дисертації становлять нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні, програмні документи органів державного управління, політичних партій, тексти виступів та інтерв'ю державних і політичних діячів, результати соціологічних досліджень та експертних опитувань, аналітичні матеріали за результатами виборних кампаній, матеріали ЗМІ (включно з базами мережі Інтернет).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, дисертація є однією з перших в українській політичній науці спроб з'ясувати особливості впливу медіафактора на формування і трансформацію сучасних політичних еліт.

Уперше:

- запропоновано розглядати два аспекти медіафактора: пасивний (інструментальний) та активний (вплив медіаеліт). У пасивному сенсі його вплив є похідним від розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, появи нових способів впливу на аудиторію та формування громадської думки. В активному аспекті проявляється роль медіаеліт, які виходять за рамки відведеної їм ролі «четвертої влади» і фактично визначають перебіг політичних процесів у суспільстві. Під медіаелітою у даному випадку розуміються усі особи, причетні до: 1) керівництва впливовими медіа, 2) виробництва політичного контенту (журналісти, коментатори, оглядачі); 3) управління компаніями, що продукують розважальний контент, який формує у споживачів ставлення до політичної еліти та політичних процесів;

- визначено та проаналізовано чотири моделі зміни еліт: 1) циркуляції потоків, де трансформація постає як послідовна зміна декількох хвиль у середовищі правлячої еліти; 2) політичного капіталізму, що базується на

уявленнях про те, у перехідних суспільствах відбувається трансформація правлячої за радянської доби еліти в сучасну політико-економічну верству, «правлячий клас», що конвертував політичний капітал в економічний; 3) бунту економічних еліт або пробудження регіональних еліт; 4) формування контреліти, коли управлінсько-господарська еліта у боротьбі проти «партократів» за владу використала контреліту (культурну та науково-технічну інтелігенцію, маргінальні верстви);

– виділено чотири основних етапи еволюції медіафактора в Україні: I етап тривав з 1991 по 2003 р. У цей період медіаринок проходив етап становлення, а медіа відігравали відносно незначну роль у суспільно-політичному житті. Однак уже тоді визнавалася важливість преси і робилися спроби запобігти концентрації ЗМІ в одних руках. II етап, з 2004 по 2014 р., – трансформація ринку медіа та розширення кола медіаеліти. Ігнорування правлячою елітою інтересів дрібних олігархів, що підтримували опозиційні партії, зробила неминучою Помаранчеву революцію, за результатами якої відбулися часткове оновлення політичної еліти та перерозподіл на медіаринку. III етап, з 2015 по 2019 р. Перші роки після Помаранчевої революції мали позитивний вплив на ситуацію зі свободою слова та сприяли посиленню ролі медіафактора. IV етап з 2019 р. дотепер. Початок цього етапу ознаменувала перемога на президентських виборах представника медіаеліти – власника власної розважальної медіакомпанії без жодного політичного досвіду, а за результатами парламентських виборів формування його політичною партією першої монобільшості у Верховній Раді України. До особливостей періоду після 2019 р. слід віднести появу впливових іноземних гравців на медіаринку України, а також ухвалення закону про деолігархізацію, що стимулює відмову від володіння медіа як неосновним бізнесом.

Уточнено:

– розуміння впливу медіафактора на соціально-політичні процеси, що проявляється у: 1) комерціалізації медіа і політичного простору, позаяк в умовах домінування комерційних форм діяльності ЗМІ замість своїх основних ролей і функцій (комунікативної, організаційно-мобілізаційної, ідеологічно-виховної, культурно-просвітницької, соціалізації) прагнуть до максимальних прибутків; 2) популізації і маніпулюванні свідомістю, тобто заміщенні серйозної аналітичної проблематики легкою для сприйняття споживачем і близькою за соціально-побутовою, подекуди розважальною тематикою продукцією (товаром); 3) конвергенції, тобто зближенні та взаємоуподібненні: злитті різних типів передавання інформації в рамках одного медіахолдингу, різних комунікаційних платформ (друкованих ЗМІ, радіо, телебачення, інтернет-середовища тощо), що суттєво змінює уявлення про канали комунікацій, про майбутнє традиційних медіа;

– періодизацію впливу медіафактора на становлення політичної еліти України, який синхронізований з виборчими парламентськими циклами: 1) 1990-1994 рр. – формування політичної еліти незалежної України; 2) 1994 – 1998 рр. – становлення багатопартійності та початок формування ринку незалежних медіа; 3) 1998-2002 рр. – усвідомлення важливості медіафактора для трансформації політичної еліти, посилення цензури з боку органів державної влади, поява перших інтернет-медіа; 4) 2002-2006 рр. – монополізація і цензурування медіа для зміцнення позицій правлячої політичної еліти; 5) 2006-2014 рр. – міжреволюційний період, коли попри очікування зміни скомпрометованої пострадянської еліти новою, сформованою в ринкових умовах та патріотичною, політико-економічним угрупованням вдається зберегти владу та використовувати як традиційні, так і новітні медіа для пропаганди; 6) 2014-2019 рр. – постреволуційний період, ускладнений агресією Російської Федерації проти України, коли медіафактор відігравав подвійну роль: з одного боку, посилював мобілізацію населення через зростання впливу соцмереж, а з іншого – соціальні

мережі використовувалися політичною елітою для формування позитивного образу влади; 7) з 2019 р. дотепер – радикальне оновлення політичної еліти, суверенізація медіафактора;

– моделювання взаємодії між медіаелітою та політичною елітою, що здійснюється за трьома моделями: пропаганда (інструменталізація медіа з боку політичної еліти), соціальна взаємодія (рівні та взаємовигідні відносини) та культура комунікації (акцент на спільність цінностей та світогляду носіїв медіа- та політичної влади, що спрощують комунікаційну взаємодію).

Отримали подальший розвиток:

– положення про перспективи розвитку теорії еліт, яка тісно пов'язана з процесами демократизації. Сучасна теорія еліт зазнала кілька важливих змін. По-перше, поняття еліт та нееліт уточнено, операціоналізовано і стало ціннісно більш нейтральним. По-друге, основні постулати теорії еліт було спрощено і зведено до таких положень: 1) у всіх великих сучасних спільнотах влада зосереджена на верхівці організаційної ієрархії в руках еліт; 2) влада у всіх суспільствах здійснюється переважно зверху донизу: від еліт до нееліт; 3) у всіх великих суспільствах характеристики і діяльність еліт є вирішальними чинниками основних політичних та соціальних здобутків, включаючи тип політичного режиму. Така раціоналізація очистила теорію еліт від багатьох суперечливих нормативних припущень та сумнівного ідеологічного підтексту, тим самим зміцнюючи її наукову валідність та значущість.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що основні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в аналітичній, концептуально-теоретичній роботі наукових установ, у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, зокрема політичних партій, засобів масової інформації. Результати дослідження можуть бути впроваджені у навчальний

процес у вищих закладах освіти, використані при підготовці підручників і навчальних посібників з політології, державного управління, порівняльної політології, елітології та партології.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана та рекомендована до захисту у відділі правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Основні положення, висновки і пропозиції автора представлені на наукових конференціях: «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (II міжнародна наукова конференція, м. Одеса, 10 вересня 2021 р., тези опубліковано); «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті» (міжнародна науково-практична конференція, Львів, 22-23 жовтня 2021 р., тези опубліковано); «Парламентаризм в Україні у світлі розвитку української державності: проблеми теорії та практики» (міжнародна наукова конференція до 30-річчя незалежності України та проведення Всеукраїнського референдуму 1991 року – міжнародний науковий полілог, м. Київ, 25 листопада 2021 р.); «Сучасні політичні процеси: Глобальний та національний виміри» (II міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, Одеса, 29 квітня 2022 р., тези опубліковано).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 13 публікаціях, із них 6 статей у фахових виданнях України з політичних наук, одна стаття у зарубіжному фаховому виданні, включеному до наукометричної бази Web of Science, 3 розділи у колективних монографіях та підручнику, 3 тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали предметом дисертаційного дослідження, зумовили його логіку та структуру. Робота складається із вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (334 найменування). Загальний обсяг – 222 сторінок, із них основний текст – 189 сторінок, список використаних джерел – 31 сторінка, додатки

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Доробок дослідження теорії еліт має глибокі історичні коріння. Беручи початок в інтелектуальній спадщині Н. Макіавеллі та Т. Гоббса, перші систематичні формулювання теорії були сформовані критично та скептично налаштованими поколіннями європейських лібералів, зокрема В. Парето, Г. Москою, Р. Міхельсом, М. Вебером, Дж. Шумпетером, Х. Ортега-і-Гассетом, праці яких були опубліковані з кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни. Візитною карткою теорії є фокус на елітах як головних політичних та соціальних акторах, концептуальне співставлення еліт та нееліт і, що найбільш важливо, політичний та методологічний реалізм у поєднанні з антиутопічним поглядом на те, що неможливе, з політичної та соціальної точок зору, в усіх організованих (хоча б до певної міри розвинених) суспільствах.

У всіх таких суспільствах бюрократизація влади сприяє пануванню політичних еліт, що складаються з верхівки політиків, очільників державних інститутів, багатих підприємців та управлінців, лідерів організованого робітничого руху, медіамагнатів та лідерів масових рухів. Ці мережі впливових індивідів та маленьких груп контролюють основні центри прийняття рішень у сучасних суспільствах. Еліти мобілізують населення, над яким вони панують, для досягнення різних цілей і вжиття різних заходів. Ефективне управління залежить від талановитих та освічених лідерів, наділених політичною волею, впевненістю і далекоглядністю. Теорія еліт концентрується на вивченні якості політичної еліти та недоліках її представників, що призводять до політичного занепаду і трансформації старої еліти в нову, наділену кращими якостями та потрібними навичками. З огляду на це в якості критиків теорії еліт виступають прихильники

демократичного устрою, марксиста та інші представники радикальних підходів у політичній та соціологічній думці.

1.1. Трансформація еліт: циркуляція, рекрутування, люстрація

Трансформація еліт, що відбувається насамперед у результаті циркуляції і має за мету підвищити їх якість, були предметом постійної уваги у дослідженнях В. Парето та М. Вебера. Попри те, що вони писали практично в один і той же час, здійснювали дослідження незалежно, не знаючи один про іншого.

В. Парето звернув увагу на те, що місце особи у розширеному суспільстві визначають не тільки і не стільки власність, яку вона має, скільки здібності щодо набуття власності. Інакше кажучи, представники еліти мають особливі інтелектуальні та психологічні якості, які забезпечують як їхній особистий успіх у суспільстві, так і успіх суспільства загалом. У 1906 р. В. Парето сформулював так званий «закон Парето», згідно з яким блага в будь-якому суспільстві завжди розподіляються на користь меншості: 20% населення володіє 80% майна. Спершу ця констатація мала характер очевидного факту, але згодом у «Трактаті про загальну соціологію» (1916) вчений називає цей розподіл суспільним законом: за будь-яких умов суспільство неминуче розділиться на повновладну меншість і маловпливову більшість. Щодо демократії, то цей закон звучав так: демократія – це ілюзія, оскільки завжди править меншість, і жодна революція чи конституція не змінять закону домінування меншості.

Як інтелектуальний нащадок Н. Макіавеллі, В. Парето був лібералом-скептиком, розчарованим результатами діяльності корумпованих урядів Італії того часу. Нащадок німецького історизму та ідеалізму М. Вебер був переконаним націоналістом, який вважав, що велич Німеччини стримується дисфункціональним імперським режимом. Спільними для них було несприйняття теорії класової боротьби К. Маркса та його уявлення про капіталізм як

передостанню стадію людського розвитку перед безкласовим суспільством. В. Парето вважав таке уявлення про історичний розвиток ідеологічною ілюзією, що ігнорує неминучість еліт та економічно-політичних циклів, які перетворили історію на кладовище для невдалих еліт.

У свою чергу, М. Вебер звинувачував К. Маркса у нехтуванні організаційними та бюрократичними імперативами сучасних політичних режимів, які повною мірою розкривалися за мілітаристського та бюрократичного державного соціалізму. Уявленню К. Маркса про висхідний характер соціально-політичного порядку В. Парето та М. Вебер протиставили нисхідну тенденцію від еліт та лідерів як впливових та відносно самостійних соціальних акторів, чия сила і слабкість є вирішальними для подальшої долі соціуму.

Проте уявлення про цей нисхідний характер у Парето та М. Вебера відрізнялися щодо деталей та спрямованості. В. Парето писав безпосередньо про еліти («правлячі класи» чи «керуючі класи») та приписував їм суперечливі психосоціальні схильності, про економічних союзників та моделі поведінки протягом історичних циклів. М. Вебер уникав концепції еліти та зосередив увагу на лідерах та їх командах, владі та чиновниках, професійних політиках та правлячих меншинах, зокрема тих, які контролюють сучасні держави. В. Парето мало переймався владою та організаційними структурами, в той час як М. Вебер зосередився насамперед на владі.

В. Парето дотримувався радикально позитивістських поглядів, але М. Вебер наголошував на мінливості та умовності соціально-історичного розвитку. В. Парето вважав усі режими, включаючи недосконалі демократії, механізмами обману, що використовуються елітами («силою та обманом»). М. Вебер з більшою пошаною ставився до демократії, аналізуючи складність владної конфігурації, що сформувалася у результаті модернізації та появи бюрократичної держави.

У своїй книзі «Трактат про загальну соціологію» (1916/1935) та низці інших праць В. Парето зосередився на вивченні історичних епох, які починалися і

закінчувалися з трансформації правлячих еліт та політичних режимів, які він порівнював з чергуванням епох віри чи скептицизму. Хоча В. Парето наголошував, що циркуляція еліт є постійною, його увагу привертали спорадичні масштабні революційні зміни, що супроводжувалися появою та занепадом правлячих еліт. М. Вебер також цікавився великими історичними переходами та проривами, які він приписував появі харизматичних релігійних та політичних лідерів, але у чисто політичному аналізі він зосереджувався на нових соціальних змінах, безпрецедентних в історії, зокрема на появі сучасної концентрації влади у бюрократичній державі. В. Парето наводив безліч прикладів циркуляції еліт від античної Греції до середньовічної Європи. Аналіз німецького вченого зосереджувався на переломних політичних, економічних та соціальних подіях в Європі сучасного періоду, які, на його думку, свідчили про зростання раціональності влади та управління, а також про зародження і зміцнення бюрократичних організацій.

В. Парето виділяв два базових типи еліти – левів чи лис – і тлумачив історію як чергування приходів до влади представників цих двох типів. М. Вебер був схильний вважати сучасні правлячі групи продуктами дедалі більш раціоналізованого організаційного середовища, що замінює традиційні, переважно конструйовані, але не успадковані, диференційовані і спеціалізовані замість уніфікованих, професійні замість любительських, складні й ефективні, а не прості та сповільнені утворення.

Жоден із них не сумнівався у тому, що впливові правлячі групи контролюють суспільства впродовж усієї історії. В. Парето представляв правлячі еліти як такі, що включали конкуруючі фракції і групи, союзників, які входили і виходили зі складу урядів і нескінченно сперечалися щодо державної політики. Він наполягав, що конкуруючі фракції та групи тим не менше становили взаємопов'язану мережу патронів та клієнтів, об'єднаних «спільною угодою»,

базованою на множинності дрібних дій, кожна з яких визначається поточною вигодою.

Для В. Парето сучасна правляча еліта була «великим вузлом впливу та тиску» [235, р. 7], члени якої живуть, приймаючи бажання один одного, і чий внутрішні лідери турбуються про інтереси максимальної кількості членів та клієнтів». М. Вебер вказував на існування у Німеччині та схожих державах-націях впливових політичних лідерів на чолі масових партій та бюрократичного адміністративного апарату, а також керівників сил примусу, що роблять їх правління непорушними. Проте, як зазначав М. Вебер, ці державні керівники відрізняються структурно, що ослаблює їх єдність. Єдність залежить від трьох обставин:

- 1) ієрархічної координації та централізації влади в руках найвищих політичних лідерів та їх безпосередніх підлеглих;
- 2) наявності спільних професійних норм та професійної етики;
- 3) неформальної соціальної згуртованості, породженої «принципом малих чисел».

М. Вебер розглядав націоналізм як об'єднавчу силу, але вважав, що вона більш важлива для консолідації правителів та мас, ніж для запобігання розколів серед політичного керівництва. Він відзначав, що націоналізм може бути ослаблений ідеологіями, базованими на конфлікті соціальних класів та релігійних груп.

В. Парето та М. Вебер мали різні погляди на вчення основного ідеологічного конкурента – К. Маркса. В. Парето з більшим песимізмом ставився до сучасного класового поділу і сучасної демократії мас, ніж М. Вебер. Він розглядав формування економічного класу як залежне від формування еліт. Аналогічно він вважав, що «правління народу, народом і для народу» – філософська фікція, яку правлячий клас використовує у власних інтересах. Завжди підкреслюючи, що «демократії» – це ярлики, В. Парето наполягав, що вони насправді є

«демагогічними плутократіями» чи «плутodemократіями», що контролюються заможними верствами через складні матриці організованих груп інтересів, де кожна група інтересів очолюється лідером, який укладає егоїстичні угоди з іншими колегами. Парламенти є форумами, на яких ці угоди укладаються, а образ депутатів як демократично обраних представників народу є обманом, оскільки депутати представляють насамперед себе або ж своїх друзів, а не масових виборців.

М. Вебер також вважав повну демократію фікцією, проте розглядав масову демократію, особливо у вигляді парламенту, як факт розширення виборчих прав та певний ступінь демократичної підзвітності урядів. Він допускав певний ступінь демократії, особливо впорядковану «працюючу демократію», як ціну, котру потрібно заплатити за те, щоб всі класи і громадяни сприяли посиленню нації. На його думку, це слід розглядати і як данину поваги солдатам-громадянам, що віддали своє життя за національну справу.

У підсумку, В. Парето та М. Вебер були єдині у припущенні, що концентрація влади, яка проявляється в елітах та лідерах, неминуха у сучасних суспільствах. Без владної концентрації, еліт та лідерів, суспільства не можуть реалізувати політичні цілі чи забезпечити дотримання базових соціальних цінностей. Їх повсюдна присутність є невід'ємною складовою всіх сучасних суспільств, включаючи ті, що вважаються демократичними.

В. Парето та М. Вебер ставилися до цього нейтрально, розглядаючи концентрацію влади, еліти та лідерів ні як позитивний чи як негативний феномен, ні як прогрес чи деградацію. Але, хоча концентрація влади, еліти та лідери є даністю, є приховані нормативні елементи в позитивізмі В. Парето та свободі від цінностей, пропагованій М. Вебером.

Нормативний елемент у теоріях В. Парето та М. Вебера стосувався яскраво вираженої стурбованості якістю еліт. Якщо марксиста та ліберальні демократи відстоювали утопічний ідеал суспільства без еліти, то В. Парето та М. Вебер

уявляли собі упорядковане суспільство, що керується висококваліфікованими елітами та лідерами, які повинні бути прийнятними для усіх громадян. Вони шукали основу для створення високоякісної еліти та лідерів. Це могло включати насамперед внутрішню згуртованість та «здатність правити», що означало спроможність забезпечити процвітання для багатьох, а також безпеку, стабільність та гідність для всіх. В. Парето розглядав цю здатність та її наслідки у своїй типології психосоціальних схильностей еліт та переконань, що впливали із цих схильностей та використовувалися для їх виправдання. Проте він зазначав, що елітам потрібні різні якості для різних обставин. Аналогічно М. Вебер наголошував на важливості якості структурних балансів та композиційної схожості між політичними, адміністративними, діловими та культурними лідерами.

Обидва теоретики були переконані, що висока якість еліти та лідерів зустрічається досить рідко. Вони намагалися пояснити нормативні стандарти для оцінки якості шляхом аналізу процесів виродження еліт та пошуку причин невдач лідерів. Теорія В. Парето про елітні цикли [254] разом із засудженням таких негативних явищ, як патронаж та корупція, що процвітали серед тогочасної італійської еліти, не залишали сумніву в тому, як має виглядати гарна та успішна еліта. Вона мала, залежно від обставин, поєднувати рішучість левів та хитрість лисиць. Проте, оскільки обставини постійно змінюються, адекватне поєднання переваг левів і лисів ніколи не може існувати протягом тривалого часу, тому рано чи пізно правляча еліта занепадає. Лише протягом короткого періоду та за сприятливих обставин правляча еліта може поєднувати та збалансовувати в собі найкращі характеристики левів та лисів, що важливо для соціальної гнучкості та динамізму.

Історичні дослідження М. Вебера про походження світових релігій та капіталізму навели його на думку, що соціальна динаміка залежить від виникнення синергетичного ефекту між культурними, економічними та

політичними лідерами. Поява капіталізму зумовлена унікальною спорідненістю між етичним ученням протестантизму, економічними орієнтаціями, діяльністю перших підприємців та політичними лідерами конституційно-бюрократичної держави *Rechtsstaat*, що виникла після релігійних війн XVII ст. на території Німеччини. Вчений побоювався, що дисбаланс між слабкими політичними лідерами, професійними політиками, партійними організаціями та компетентними державними бюрократами у німецькій державі часів Вільгельма веде до неминучої катастрофи. Німецькому дисбалансу він протиставляв згуртованість Великобританії та США, якими він захоплювався як прикладами сильного керівництва та тісних відносин між «правлячими меншинами».

Нормативний елемент у теоріях В. Парето та М. Вебера не суперечив демократичним принципам та демократизації. Проте їх критика демагогічної, корумпованої та некомпетентної демократичної практики в Італії та Німеччині, разом із різким осудом радикальних мислителів, які покладали утопічні сподівання на пряму демократію, надали їх теоріям антидемократичного характеру. Прогноз В. Парето про невідворотний крах еліти, що правила Італією через «демагогічну плутократію» напередодні Першої світової війни, справдився після приходу до влади фашистів у жовтні 1922 р. Проте згодом В. Парето засудив і новий фашистський режим за його некомпетентність та жорстокість. В свою чергу, М. Вебер виправдовував повоєнний утопізм німецьких інтелектуалів, їх симпатію до військової диктатури, що прийшла до влади у Росії, і анемічне лідерство парламентської демократії у часи Веймарської республіки.

Оскільки класичну теорію еліт іноді називають, по суті, антидемократичною, то важливо наголосити, що ні В. Парето, ні М. Вебер не дотримувалися антидемократичних поглядів. Навпаки, вони тверезо аналізували та пояснювали «першу хвилю» демократизації напередодні Першої світової війни (згідно з періодизацією С. Хантінгтона), і М. Вебер заклав основи для поглядів Й. Шумпетера, який сформувався як мислитель під значним впливом його праць.

Теорія конкурентної демократії Й. Шумпетера значною мірою узгодила принципи представницької демократії з фактом існування політичних еліт [317, р. 262-290].

Й. Шумпетер, як і Т. Парсонс, але посиляючись насамперед на економічні аргументи, розглядав демократію як механізм забезпечення конкуренції між елітними групами. У праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) [184] та подальших дослідженнях Й. Шумпетер пропонував чітко розрізняти групи, що керують країною, інтелектуалів та інші спільноти. Хоча як економіст він фокусує увагу на дослідженні становлення капіталізму та появи соціалістичних тенденцій у суспільно-політичних процесах, він вказує на чітку відмінність ролей владної та культурної еліти. Так, влада повинна забезпечити ефективне функціонування владних інститутів і політичного режиму загалом, а культурна еліта в особі інтелектуалів має зосередитися на продукуванні критичних ідей та легітимних аргументів, які б змусили владні еліти знести бар'єри, що перешкоджають народовладдю, соціальній справедливості й економічній відповідальності. «Капіталістичний лад» утворює систему загальної освіти, яка забезпечує інтелектуалам аудиторію серед еліт і загалу, завдяки чому можна ефективно реагувати на критику й ухвалювати виважені стратегічні рішення. Таким чином, на думку Й. Шумпетера, демократичні інститути, насамперед вільні конкурентні вибори, легітимують перебування при владі певних груп, але при цьому роль громадян у здійсненні влади обмежена, а еліти зазвичай перебувають поза реальним контролем суспільства. Тому лише співпраця владної еліти й інтелектуалів може забезпечити тривалість та ефективність здійснення влади.

В. Парето та М. Вебер наголошували на важливості участі широких верств населення в оцінці якості еліти. Підтвердженням професіоналізму еліти є здійснення ними ефективного панування над громадянами, що передбачає комбінацію переконання, вибіркового патронажу, розподілу коштів, обману і погроз застосування сили. На думку В. Парето, щодо народу еліта застосовує силу та обман у різних співвідношеннях залежно від ситуації. М. Вебер вважав, що у

сучасних режимах до народу слід ставитися з повагою, позаяк бюрократична ієрархія функціонує завдяки застосуванню деперсоніфікованих правил і законів, а не суб'єктивних упереджень. Влада здійснюється радше через бюрократичний контроль, ніж через примус і командування, а коли віддаються накази, то вони походять від легітимної влади, тому громадяни відчують себе зобов'язаними їх виконувати. До того ж демократизація, в ході якої еліти та лідери проходять через регулярні загальні вибори, полегшує таке підпорядкування. Це дає громадянам відчуття впливу на державну політику шляхом вибору членів виборних органів, що пов'язує їх з лідерами та групами, за яких вони віддали голос.

Г. Моска був першим, хто досліджував еліту не з точки зору соціології, а політології. У «Теорії урядів та парламентського врядування» (1884) та «Історії політичних учень» (1936) він аналізував еліту як групу людей із надзвичайними організаторськими здібностями, що забезпечують їм панівне становище в державі. При цьому залежно від конкретної епохи та форми правління – феодалізм чи республіка – ці здібності відрізнялися. На відміну від В. Парето він не погоджувався зі «спадковим характером» елітного статусу, вважаючи, що еліту формують вихідці з різних верств. Саме тому він запропонував теорію циркуляції еліт, що передбачає постійну конкуренцію між групами, які прагнуть здобути владу. На верхньому щаблі соціуму перебуває правляча еліта та субелітні групи, готові зайняти місце перших. Г. Моска виділив чотири ознаки панівного становища еліти: контроль за політичною владою, наявність інтелектуальної спроможності, морального авторитету і матеріального багатства. Згодом доробок дослідника доповнився формулюванням так званого «залізного закону олігархії»: будь-які форми політичної організації зрештою трансформуються в олігархію.

Цю думку поглибив Р. Міхельс, на думку якого, еліта складається з лідерів, осіб, які самі проклали свій шлях до влади, сама природа яких змушує до об'єднання в групи, що консолідують їхні зусилля і дають їм змогу здобути панівне становище в суспільстві. У своїх працях «Проблеми соціальної філософії»

(1914) та «До соціології партійності у сучасній демократії. Дослідження олігархічних тенденцій життя груп» (1925) Р. Міхельс переконував у неминучості олігархії, яка є системним наслідком активності вождів і пасивності мас.

Він, власне, і запропонував термін «владна еліта» (або «правляча еліта» – power elite), видавши у 1956 р. однойменну працю [287]. На його думку, елітна спільнота складається з трьох основних груп: політиків, економічних лідерів і військових очільників. Він погоджувався зі своїми попередниками, зокрема В. Парето і Р. Міхельсом, у тому, що загальний розвиток суспільства неминуче приводить до ситуації, коли влада опиняється в руках малої групи, котра контролює владу й уникає звітування перед громадянами через системну корупцію. Своєю чергою, корупція політичного режиму зумовлює неефективність управління і занепад державного устрою загалом. Результатом є поступова деградація демократії, що створює передумови для встановлення олігархії, в якій влада опиняється в руках невеликої групи невиборних лідерів. При цьому для еліт спільним є світогляд, для якого характерне протиставлення «ми – вони»: всі події зовнішньої та внутрішньої політики вони розглядають у термінах конфлікту, поділяючи світ на союзників і ворогів. Крім того, еліти мають спільне розуміння своєї класової ідентичності: вони переконані в легітимності власного панівного становища над рештою суспільства. Як наслідок такого сприйняття світу еліти прагнуть до обмеження ротації груп при центрах влади лише по горизонталі, тобто рухом груп між трьома взаємопов'язаними центрами влади, до яких невіддані верстви не мають доступу. При цьому надзвичайно важливо, щоб у групах відбувалася горизонтальна ротація. Конкурентоспроможні групи еліт мають залучати до своїх лав перспективні кадри, підбираючи їх за критеріями безпеки для згуртованості групи й потреби її відтворення.

Варто зазначити, що на противагу основоположникам класичних теорій еліт, Ч.Р. Мілз і його послідовники переконані у здатності демократичного устрою не допустити чи обмежити появу тенденцій до олігархії у політичних режимах. Ч. Р.

Мілз разом з В. Домгофом переконані у наявності у демократії такого механізму, який завдяки демократичним інститутам сприяє підвищенню ефективності органів публічної влади, посиленню підзвітності керівних органів держави, що, в свою чергу, уможлиблює триваліше перебування при владі еліти та покірність її рішенням з боку суспільства. Представники цього підходу вважають, що «найвищий клас» править опосередковано, завдяки особливим інституціональним механізмам. Осіб, які забезпечують функціонування таких інститутів, можна віднести до владної еліти, однак одночасно ставлять і перед суспільством завдання слідувати принципам відповідальності, відкритості й підзвітності. Іншими словами, у цій схемі керівництво держави управляє не лише суспільством як таким, але й елітами. Таким чином, наголошується на неоднорідній природі еліт, наявності багатоманітних ролей і функцій усередині багаторівневої структури еліти.

Адміністративний вимір еліт був детально розглянутий троцькистом, який згодом став консерватором – Дж. Бернемом, який у 1941 р. заявив, що у природі еліт відбулася революційна зміна [204]. У результаті останньої управлінці здобули значну владу і позбавили законних власників майна реальних інструментів управління ним. На його думку, на кожному новому витку свого розвитку суспільство, в основі якого лежить соціальний контракт про те, за якими правилами має реалізуватися державна влада. Так, легітимність такої угоди після Першої світової війни в країнах Заходу забезпечувалася діяльністю адміністраторів – управлінської ланки, тобто провідної групи з-поміж інших елітних утворень. Її членами були індивіди, які прагнули до соціального домінування, владних повноважень і статусних символів, різноманітних привілеїв, які давало перебування на керівній посаді, тобто хотіли піднятися на вищі щаблі у соціальній ієрархії. При цьому, на відміну від традиційних уявлень про еліти, вони не володіли ні майном, ні засобами виробництва, а лише канцелярським приладдям. Тим не менше саме вони контролювали діяльність підприємців, при

цьому самі були позбавлені будь-якого контролю з боку громадськості, оскільки не проходили через процедуру виборів і, відповідно, не мали представницького мандату, а тим більше не могли вважатися джерелом влади. Оскільки бюрократам таким чином вдалося приватизувати владу в сучасній адміністративній державі, демократія, на думку Дж. Бернема, практично не спроможна створити та задіяти ефективні інструменти контролю для обмеження їх влади. Згодом він визнав, що демократія має дієвий механізм, щоб змусити еліти належним чином виконувати соціальний контракт. На його думку, владні еліти краще справляються зі своєю роллю – оберігати свою владу та забезпечувати прийнятний рівень державних послуг суспільству, якщо вони зберігають ефективність деяких демократичних інститутів, зокрема свободи медіа, політичну опозицію тощо.

У ХХ ст. широко використовувався структурно-функціональний підхід, поява якого була зумовлена необхідністю захисту демократичних і неоліберальних принципів в елітології. Його прихильники особливу увагу в своїх дослідженнях приділяли вивченню особливостей соціального статусу еліт у владних структурах та супровідним характеристикам. До прихильників цього підходу відносять американського політолога і соціолога Г. Ласвела та його земляка-журналіста В. Ліпмана. Вони вважали, що до еліти слід віднести усіх індивідів, що мають високий соціальний статус, займають керівні позиції у центральних органах державної влади та мають вирішальний вплив на рішення, що визначають вектор державного розвитку та стосуються повсякденного життя громадян. Зважаючи на важливість управлінського аспекта, Г. Ласвел та В. Ліпман вказували на важливість досупу еліти до інформації, що лежить в основі процесу прийняття рішень, а також наявності у них засобів для її відтворення. Вони вважали, що політична еліта значною мірою залежна від взаємодії з інтелектуальною елітою, від ефективного зворотного зв'язку із суспільством, що зазвичай зберігає лояльність до чинної влади. Тому Г. Ласвел відносив до класу еліти науковців, культурну інтелігенцію та інших фахівців, які продукують чи

передають контент. Що стосується якісних характеристик еліти, то структурні функціоналісти вважали за необхідне включити до них наявність високого соціального статусу, відповідних посаді знань та навичок, доступ до центрів розробки та прийняття важливих державних рішень протягом тривалого часового періоду, функціонування ефективних механізмів контролю за змістом і масштабами поширення інформації в межах країни [300].

Інший підхід у посткласичних студіях еліт зазвичай називають «ліберальним» або ж демократичної легітимації, до якого відносять цілу низку дослідників у царині філософії, політичної науки та соціології, на думку яких еліта та похідні від неї соціальні групи та утворення, що мали неелітний характер, вступають між собою у взаємодію, яка має позитивні наслідки як для функціонування демократичних інститутів, так і розвитку суспільства в цілому. Під елітою розуміється як меншість, що займає владні позиції в органах публічної влади та економічних інститутах, має вирішальний вплив на повсякденне життя переважної більшості громадян. Характерною особливістю цих досліджень є вихваляння представницької демократії як політичного режиму з високим ступенем легітимності, який може бути утверджений в будь-якій країні світу. В рамках цього підходу демократичний устрій розглядається як один із способів забезпечення конкуренції між різними групами владних еліт за правилами, імplementованими в демократичних інститутах (регулярні й чесні вибори на всіх рівнях управління, підзвітна державна служба, принцип поділу влади), що сприятиме удосконаленню еліт у ході трансформацій. Такий підхід до дослідження еліт став найбільш популярним під час Другої світової війни та ще майже десятиліття після її закінчення.

Серед засновників такого підходу слід згадати соціолога із США Т. Парсонса. Він доклав значних зусиль для відбілювання образу еліти після Другої світової війни та сприяв впровадженню окремих демократичних елементів у концепцію еліт. У найбільш відомих його працях про соціальні системи та

соціальну структуру модерних суспільств зазначається, що еліта, яка зазвичай становить меншість у суспільстві, та решта спільноти користаються позитвними результатами від такого розмежування у соціумі. Влада, що перебуває під контролем еліти, продукується суспільством і виконує своєрідні функції грошової одиниці, тобто виступає «засобом циркуляції» в політичній системі. Інакше кажучи, влада – це своєрідний мандат, завдяки якому правляча еліта справляє вплив на всі прошарки суспільства з метою досягнення спільних цілей. Іншими словами, влада є інструментом досягнення колективних цілей завдяки узгодженню позицій представників різних соціальних груп щодо законності перебування при владі певної правлячої групи. Така суспільна згода на підпорядкування керівництву дає певним індивідам та елітним групам право у вузькому колі спільно приймати рішення, що відповідають інтересам усього суспільства. За таких умов політичний авторитет можна розглядати як квазіінституціоналізацію лідерських прав окремих індивідів, котрі прагнуть заручитися підтримкою членів спільноти, а сама еліта розглядається як соціальна одиниця, яка має за мету гарантувати ефективне здійснення влади [221].

Що стосується вітчизняних представників елітології, то ще задовго до появи оформленої теорії еліт питання елітарності цікавили Г. Сковороду, який фактично вперше в українській філософській думці поставив етико-гуманістичну проблему призначення людини. Погляди Г. Сковороди на людину є досить елітарними, оскільки він «істинно добрій», духовній людині протиставляє «легковажну чернь», «юрбу». Вибраними людьми народжуються, але цього недостатньо, позаяк потрібно пройти шлях самовдосконалення, адже елітарна людина має бути освіченою і ненадмірною [103].

Інший представник вітчизняної філософської думки середини ХІХ ст. П. Юркевич не залишив власної теорії еліти, але його праці дають підстави стверджувати про його інтерес до цієї проблематики. На його думку, народ, який не створив власної держави, рухається у колі звичок, живе почуттям зручності й

безтурботності. Вчений виходить із того, що історичний процес слід розглядати з точки зору не діалектичного розвитку, а з позицій розумово-духовного споглядання певного філософа, тобто особистості. Не натовп, а людина, яка висуває до себе більше вимог, ніж до інших, здатна нести тягар вибору і може бути носієм державницького мислення. Така людина і є лідером, який має необхідні ресурси для мобілізації людей.

Українські вчені консервативно-державницького напрямку (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, Д. Донцов) у розробці власних концепцій використали і адаптували під українську специфіку західноєвропейські теорії еліти. Попри певні розбіжності, вони одностайні щодо причин втрати українцями своєї державності: внутрішня слабкість народу, асиміляція власної еліти на користь панівної нації (поляків, росіян), втрата нацією вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості та вищої елітарної культури.

Основоположником концепції української еліти є В. Липинський, який представив її у третій частині твору «Листи до братів-хліборобів» (1921-1922) та у трактаті «Покликання варягів чи організація хліборобів» (1923).

В. Липинський вважав, що в будь-якому суспільстві існує невелика група досить активних індивідів, яка фактично і керує пасивною більшістю: «Є більша або менша, така або – в залежності од історичної епохи та відмінних умов існування – инша група людей, що кермує нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ, що витворює певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні вартості» [77, с. 130], а також «...всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю» [78, с. 10]. Таку сукупність індивідів В. Липинський називав «національною аристократією» [77, с. 131], під якою розуміє не родову аристократію, що сформувалася у країнах Європи у результаті спадкової передачі титулів і влади, а групу «найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне

вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації» [77, с. 131]. При цьому належність до цієї групи не визначається походженням чи майновим статусом.

В. Липинський вважав, що суспільство складається з трьох груп: еліти, виробників (буржуазії, робітників, селян) та інтелігенції, якій відведена роль посередника між вказаними суспільними групами [77, с. 13]. На його думку, важливими характеристиками еліти є:

1) легітимність, оскільки саме визнання з боку нації законності перебування представників еліти на лідерській позиції означає їх готовність слідувати розпорядженням еліти;

2) багатство – матеріально-фінансова основа, зосереджена у руках невеликої групи осіб. Володіння ним означає наявність бажання правити, бути готовим заради цього жертвувати і ризикувати своїм життям, мати у розпорядженні відповідні військово-технічні засоби та промисловий потенціал (засоби виробництва – фабрики або землю). У дусі К. Маркса він наголошував на важливості саме засобів виробництва, а не фінансово-економічних інструментів (грошей, цінних паперів тощо), що визначають справжні центри влади. Більше того, саме еліта несе особисту відповідальність перед нацією за те, як вона послуговується своїм багатством і керує державою;

3) моральний авторитет.

В. Липинський наголошував на необхідності конкуренції всередині аристократії – різних груп, що мають власні ідеї, між якими відбувається процес передачі влади з рук в руки [123, с. 41]. Певний елемент демократизму проявляється в обґрунтуванні необхідності процесу «постійного відновлення або зміни аристократії», зупинка якого означає радикальну зміну провідної верстви. У результаті нація потрапляє під управління чужої, сильнішої еліти, оскільки без доморощеної аристократії, яка будучи меншістю організовує пасивну більшість

нації, координує зусилля різних груп заради досягнення спільної мети, для захисту держави від зовнішніх зазіхань, нація неможлива [25, с. 47].

В. Липинський пропонує свій утопічний варіант суспільно-політичного устою – класократію, що має лягти в основу монархічної, а не республіканської, форми правління. Класократія означає, що шляхом відбору найкращих представників із різних класів та станів (мериторкратичний принцип) до влади в державі приходить аристократія, яка входить до складу органів законодавчої, виконавчої та судової влади. За відсутності власної національної аристократії, на думку В. Липинського, нація приречена «лишитися по віки балакаючим на іншій мові племенем, підлягаючи державно-національній організації чужої аристократії» [77, с. 140]. Понад те, «доти, доки не витвориться у нас раса панів, яка захистить Україну ззовні і поборе українського хама всередині, – про українську націю не може бути мови» [79, с. XV].

Багато уваги проблемам формування національної еліти приділив Д. Донцов, який запропонував теорію «провідної верстви», яка повинна складатися із вихідців з усіх соціальних верств суспільства на підставі суворого добору кандидатів з їх подальшим постійним самовдосконаленням. У формуванні державницької свідомості народу «провідна верства» виконує роль постійного двигуна, творця нових ідей, які підхоплюватиме усе суспільство.

Отже, особливістю ранніх етапів становлення елітології в Україні є її тісний зв'язок з національно-визвольним рухом, пошук дослідниками інструментів, які дадуть змогу сформувати національно свідому еліту або ж трансформувати наявну, спроможну відродити власну державність та ефективно керувати соціальними процесами.

Менш дослідженим і відносно новим способом трансформації еліт у сучасних суспільствах є люстрація, що у греко-римській міфології означає очищення через жертвоприношення. Зазвичай люстрацію розуміють як: 1) усунення індивідів від політичного життя або юридичне покарання за дії, вчинені

під час попереднього режиму; 2) встановлення справедливості через інформаційну компоненту, розкриття відомостей про злочинні дії конкретної особи [179].

Люстрацію слід вважати однією з форм зміни політичної еліти, боротьби з корупцією та іншими дестабілізаційними процесами в політиці сучасної України, а також головним важелем на шляху до демократичних перетворень [152, с. 16]. На думку С. Шевчука, який аналізував люстрацію в європейських країнах та в Україні, рецидиви авторитаризму сьогодні становлять особливу небезпеку, а це вимагає від молодих демократій, незалежно від їх форм, запровадження систем «захисту демократій», тобто системи заходів, спрямованих на прямий чи опосередкований захист демократичної системи від загроз подібних рецидивів та носіїв таких загроз. Однією із форм захисту, запроваджених у деяких постсоціалістичних державах, стала люстрація [179]. З юридичної точки зору, люстрація – напрям державної політики, яка повинна реалізовуватися відповідними особами на основі певних законів та за чітко визначеними правилами. Якщо брати до уваги досвід інших країн, які проводили люстрацію, то її мета полягає у захисті демократії та основ конституційного ладу [28]. А. Митко вважає, що люстрація нині – це не лише шлях до очищення державних органів, суспільної моралі, а й вища міра соціального захисту громадян від посягань замінити владу народу на владу корупції, владу грошей, владу таємних організацій, груп людей, а то й закордонних структур [91, с. 107].

У контексті формування еліт люстрація означає усунення з посад і недопущення старої еліти – осіб, які скомпрометували себе співпрацею або співучастю в попередній політичній системі, до роботи в органах державного управління та правоохоронних органів. Вважається, що цей процес пройшов досить успішно у колишній Чехословаччині після прийняття Закону про декомунізацію (1991), хоча і критикувався міжнародними органами (Адміністративною радою Міжнародного інституту праці, Радою Європи, Європейським парламентом) [13, с. 200]. Очищення влади сприяло не лише

переосмисленню політичного устрою держави, а й зміні менталітету громадян. У Болгарії аналогічний Закон про декомунізацію науки і освіти (1992) не був застосований на практиці, оскільки був ухвалений закон про заборону розголошення досьє таємної поліції. Низка країн (Естонія, Росія, Румунія) відмовилися від такого механізму очищення влади через ймовірні суперечливі наслідки для становлення молодого демократії. Інакше кажучи, практика зарубіжних країн свідчить, що ефективність люстрації залежить від морального авторитету нової влади, рівня підтримки суспільством самої ідеї оновлення владних структур, а також наявності законодавчої бази, що узгоджується з міжнародними нормами і досвідом [95, с. 553].

Водночас не виключено використання люстрації як інструмента політичної боротьби проти конкурентів. У результаті вона стає загрозою для демократичних перетворень, оскільки сприяє поглибленню стагнації держави і суспільства, де замість верховенства права утверджується корупція, замість демократії – олігархія, замість прав людини – організована злочинність, а замість демократичного устрою – реставрований тоталітарний режим. На думку американського дослідника люстрації Г. Шварца, ініціатори цього процесу також часто не враховують відповідності між провинною і покаранням. Тому в окремих країнах, зокрема в Болгарії, Албанії, Чехословаччині, зазначає науковець, люстраційні закони були оскаржені в конституційних судах власне опонентами комуністичної ідеології, які небезпідставно побоювалися, що такі радикальні заходи можуть призвести до розколу суспільства і спровокувати значні суспільні потрясіння [177, с. 190].

Для запобігання таким випадкам Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію №1096 «Про заходи щодо подолання наслідків минулих комуністичних тоталітарних систем» (1996) для недопущення порушення прав людини представниками тоталітарних комуністичних режимів, які залишалися на своїх посадах та мали відповідні повноваження, щоб недопустити або ж

перешкодити процесу переходу від тоталітаризму до принципів вільного ринку, загальмувати процес будівництва демократичних інститутів.

«Молодим» демократіям ПАРЄ рекомендувала позбутися залишків тоталітарного та авторитарного режимів шляхом приватизації, демонополізації, децентралізації, демілітаризації, дебіюрократизації політичного режиму, результатом чого мала стати зміна світоглядних установок усього суспільства [141].

Парламентська асамблея Ради Європи акцентувала, що закони про люстрацію та аналогічні адміністративні заходи мають відповідати принципам правової держави, орієнтуватися насамперед на захист прав людини й демократичних інститутів. Основні положення резолюції доповнювалися «Керівними принципами для забезпечення відповідності законів про люстрацію і подібних адміністративних заходів вимогам держави, заснованої на верховенстві права» (Guidelines to ensure that lustration laws and similar administrative measures comply with the requirements of a state based on the rule of law). У Принципах зазначено, що основне завдання люстрації – захист молодих демократій, котрі проходять процес трансформації, а не покарання винних осіб, що є сферою повноважень судової гілки влади, зокрема кримінального кодексу. На думку авторів Принципів, люстраційний процес повинен запроваджуватися у відповідності до цілої низки принципів, зокрема:

1) люстрація здійснюється спеціально створеними незалежними комісіями, до складу яких необхідно включити громадян, які користуються громадським авторитетом, кандидатури яких запропоновані главою держави та пройшли процедуру затвердження у законодавчому органі;

2) застосування люстрації лише для усунення чи зменшення небезпеки, яку може заподіяти об'єкт люстрації під час закладення основ та функціонування вільної демократії;

3) люстрація не є інструментом реалізації бажання покарати, відплатити або ж помститися представникам старого режиму;

4) люстрація має заторкувати лише тих представників органів державної влади, які завдяки своїй посаді мали відповідні повноваження для впливу на формування або реалізацію державної політики у сфері внутрішньої безпеки, або можуть користатися службовим становищем для порушень прав людини (йдеться насамперед про співробітників правоохоронних органів, працівників служби державної безпеки й розвідки, судових органів і прокуратури);

5) люстрація не повинна застосовуватися до осіб, які були обрані до представницьких органів або отримали посаду в результаті проходження конкурсу, за винятком випадків, коли кандидат на таку посаду сам попросив пройти через процедуру люстрації;

6) люстрація не повинна застосовуватися до недержавних або квазідержавних установ та організацій;

7) термін, на який особа втрачає право обіймати посаду, має бути чітко визначеним і не повинен перевищувати п'яти років, оскільки не слід виключати можливість трансформації світоглядних установок та способу життя особи, підданої люстрації, та зміцнення демократичних принципів у пострадянських політичних режимах;

8) лише ті особи, які віддавали злочинні накази, вчиняли кришучі випадки порушення прав людини або значною мірою сприяли таким злочинам, повинні відсторонюватися від займаних посад;

9) особу не можна піддати люстрації винятково за зв'язок або співпрацю з організацією, яка була законною під час цього зв'язку, чи за особисті погляди або переконання, яких вона дотримувалася на той час;

10) люстрація осіб, які свідомо йшли на колаборацію зі злочинним режимом, можлива лише до тих осіб, які фактично і безпосередньо брали участь разом із органами державної влади у значних порушеннях прав людини, завдали шкоди

іншим особам і які знали або повинні були знати, що їхня поведінка є порушенням прав людини та може заподіяти шкоду;

11) люстрація не може застосовуватися до осіб, які не досягли 18 років на момент вчинення відповідних дій, добровільно припинили членство у відповідній організації або співробітництво з нею ще до початку трансформаційного процесу або які діяли під примусом;

12) люстрація має застосовуватися виключно до дій, трудової діяльності або членства в організаціях, починаючи з 1 січня 1980 р. і до моменту повалення комуністичної диктатури;

13) особа не може бути піддана люстрації без надання їй належних механізмів процесуального захисту [42, с. 164–167].

В Україні проблематика люстрації набула актуальності після прийняття Закону України «Про очищення влади» (2014) [130]. Під очищенням влади (люстрацією) в законі визначається заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування (крім виборних) з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи, спрямовані на узурпацію влади Президентом України В. Януковичем, підрив основ національної безпеки й оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини. Концептуальними принципами люстрації визнаються верховенство права та законність, відкритість, прозорість та публічність, презумпція невинуватості, індивідуальна відповідальність та гарантування права на захист.

Зазначимо, що окремі положення цього закону були розкритиковані Венеціанською комісією. Зокрема, у своєму висновку вона зазначила, що його основними недоліками є: автоматична заборона на зайняття державних посад, виходячи лише з факту, що особа займала певну посаду за попереднього режиму. Іншими словами, це є формою дискримінаційного покарання, що не відповідає

принципу презумпції невинуватості та може стати політичним інструментом тиску на опонентів; відсутність процедури створення незалежного контролюючого органу за проведенням люстрації, позаяк відповідно до європейських стандартів незалежності Міністерство юстиції України не може виконувати таку функцію [107]. До того ж відсутність чітких і зрозумілих підстав для проведення люстрації щодо широкого переліку державних органів, значної кількості структур, уповноважених на її здійснення, та нечіткість формулювань може призвести до неоднакового застосування закону. Особа, причетна до корупційних діянь, повинна піддаватися кримінальним санкціям, а не люстраційним заходам. Очищення судової системи повинно відбуватися відповідно до прийнятого Закону України «Про відновлення довіри до судової системи України» (2014) [126]. На думку європейських експертів, процес люстрації повинен супроводжуватися заходами притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб, а також доповнюватися структурними реформами, спрямованими на посилення верховенства права, боротьбу з корупцією і викорінення системи особистих зв'язків у владних структурах. За певних надзвичайних умов люстрація може слугувати одним із елементів цих заходів, але в жодному випадку не повинна застосовуватися замість них [107].

Як зазначає О. Степаненко, політична люстрація «виступає не механізмом репресій, а формою зміни політичної еліти шляхом трансформації політичної системи, суспільної свідомості та приходу до влади нової політичної сили. Тобто прямо чи опосередковано люстрація пов'язана зі зміною політичної еліти в державі» [152, с. 169-170]. На її думку, якщо на початку 2014 р. люстрація в Україні ознаменувалася «піднесенням, широким розповсюдженням та всезагальним розвитком, то до кінця президентських повноважень П. Порошенка процес люстрації був зведений майже нанівець. Низка прийнятих законів щодо функціонального впровадження люстрації та застосування важелів її впливу на судову систему, систему державної служби та інших представників елітарних груп

мали лише описовий характер і протягом усієї «люстраційної» доби процедури перевірки, і як наслідок – звільнення із займаної посади, зазнали лише одиниці. Це є підтвердженням лише того, що управління процесом люстрації мало ручний характер, і найчастіше застосовувався саме клановий підхід до цієї справи: чиновники продовжували займати керівні посади та втілювати в життя корупційні схеми» [152, с. 172-173].

1.2. Співвідношення між теорією еліт та демократією

Перші творці теорії еліт критикували обіцяний прихід егалітарного і повністю демократичного суспільства як ілюзію та ідеологічну мрію. Вони поширили свою критику і на ідеальне втілення вірувань епохи Просвітництва, подаючи їх як міфи, ілюзії та обман. Розвиток сучасних суспільств, як стверджували ранні елітологи, не підтверджує ідеї про лінійний прогрес та триумф розуму. Замість цього періоди відносного порядку та стабільності змінювалися періодами безладу та конфліктів, а панування розуму було переважно досить нетривким, крихким і нестабільним. Особливо в епоху масової політики, коли політична поведінка зумовлена переважно надіями і страхами населення, які легко піддаються маніпуляціям демагогів. Соціальна ієрархія є сильним бар'єром на шляху егалітарних реформ та урівнюючих революцій, в той час як демократія в своїй представницькій формі працює виключно на підтримку конкуренції правлячих еліт. Проте такі елітні демократії крихкі й нестабільні. Хитрі політичні лідери в союзі зі спекулянтами від бізнесу поступово розхитують владу і виснажують багатства суспільства. Це призводить до кризи, коли більш рішучі та авторитарні еліти беруть верх. Вони також занепадають, втрачаючи свої здатності до управління, і таким чином провокують кризи та призводять до власного падіння. Такі цикли піднесення і занепаду еліт спостерігаються у всіх відомих великих спільнотах.

Ранні теоретики еліти ставили за мету критику марксистсько-соціалістичного бачення цілком егалітарного суспільства та радикального розуміння чистої (прямої) демократії. Вони вважали такі уявлення оманливими та небезпечними. Оскільки історії не відомі випадки цілком рівного суспільства, марксистський підхід є ілюзорним. Оскільки вони підривають легітимність ліберального політичного та соціального порядку, бачення чистої, позбавленої еліти демократії є небезпечним. Прагнення до безкласового суспільства або чистої демократії є одночасно безплідним та небезпечним. Більше того, ранні теоретики зазначали, що утопічне егалітарне та демократичне бачення значною мірою перешкоджає формуванню об'єктивної та реалістичної суспільної науки. Проте такі суспільні науки, базовані на історичних емпіричних даних, є основою, на якій має бути побудована реальна політика.

Цей критичний діагноз лежить в основі постулатів теорії еліт про циклічність занепаду та відродження еліт (В. Парето та Г. Моска) та харизматичної мобілізації мас (М. Вебер). Вони також формують основу для демократичного методу відбору та обмеження влади державних лідерів та еліти шляхом регулярного проведення конкурентних виборів (Й. Шумпетер).

Концентрація влади та правління еліти характерне не лише для попередніх етапів історії людської цивілізації, ці феномени стають більш очевидними в умовах повсюдності бюрократичної організації, регуляторної держави та мас-медіа, що використовуються як інструмент формування громадської думки. Водночас за певних обставин існування еліт може бути сумісним із високим ступенем індивідуальної свободи та гідності, що забезпечуються за допомогою раціонально-правової влади (М. Вебер) чи через систему «правового захисту» (Г. Моска).

Хоча ранні теоретики еліт, зокрема В. Парето, засуджували демократію як «шахрайську», М. Вебер та Й. Шумпетер намагалися хоча б у теорії узгодити факт існування еліт з практикою демократії. Вони наголошували, що демократія ніколи

не рівнозначна «владі народу» в буквальному розумінні. Тим не менше, як тип політичного режиму, що передбачає регулярні та відкриті конкурентні вибори на керівні посади, демократія надає гідності виборцям, подаючи їх як «творців королів» (тих, хто призначає лідерів), котрі, проте, можуть бути випадковими та некомпетентними особами. Хоча така демократія може забезпечити соціальну та політичну рівність лише у правовому сенсі, проте вона також за сприятливих обставин може створити стабільний політичний порядок, що є передумовою для свободи та гідності індивіда.

І хоча ці результати можливі, вони також в жодному сенсі не є неминучими. Лише на початку ХХ ст. ранні теоретики погодилися, що ні елітні, ні масові умови в Європі протягом десятиліть після Першої світової війни не сприяли встановленню стабільних політичних порядків. Замість цього вони очікували на описану М. Вебером «полярну ніч льодяної темноти і суворості». Це передбачало плебісцитне правління та «цезарську» мобілізацію мас, падіння «лисячих» еліт та їх заміщення новими, «левовими», занепад свобод особи, захищених судом, увічнення олігархії, правління посередніх популістів-демагогів.

Хоча теоретики еліт мали рацію, але їх передбачення не призвели до прийняття теорії еліт. Протягом «епохи крайнощів», як Е. Хобсбаум охарактеризував «коротке ХХ століття» між 1914-1991 рр., утопічні бачення були на піднесенні. Марксистський класовий аналіз і концепції учасницької демократії пропонували більш привабливу перспективу та домінували в політичному й інтелектуальному дискурсі. Обидва утопічних підходи поширювали ворожі та спотворені уявлення про теорію еліт. Марксистки виставляли елітологів як буржуазних ідеологів та реакційних чинників, чиї думки про неминучість еліт були не чим іншим, як апологією неприйнятної для лівих поточного статус-кво. Прихильники демократії участі подавали теорію еліт як недемократичну та авторитарну за своєю природою. Ці характеристики сприяли тривалому занепаду теорії, хоча такі вчені, як Р. Даль, Р. Міллс, С. Келлнер, Дж. Сарторі, намагалися

переформулювати та переглянути елітоцентричний підхід до розуміння політики та суспільних процесів [309].

Загалом марксиста та прихильники демократії критикували теорію еліт і пропонували власні варіанти. Наполягаючи на тому, що саме власники засобів виробництва, а не малочислені еліти контролюють сучасні суспільства, марксиста стверджували, що класова боротьба приведе до революційного знищення класу власників та відкриє шлях до повністю рівних та вільних суспільств. Прихильники демократії засуджували маніпулятивні технології еліти та передбачали пряме чи дзеркально опосередковане управління народом. Оскільки протягом ХХ ст. так і не з'явилося жодного егалітарного чи самоврядного суспільства, то це підтверджує утопічність таких міркувань, у той час як фактичне збереження ієрархічної соціальної організації та концентрації влади у невеликій групі осіб збігається з постулатами теорії еліт про структуру суспільства.

Проте домінування таких утопічних уявлень та дискусії про них витіснили теорію еліт на інтелектуальне узбіччя. Фундаментальні тексти про засади теорії еліт були або неправильно витлумачені або ж піддавалися осуду, а сама теорія подавалася як авторитарна по своїй суті. У дедалі більш популістському дискурсі еліти ставали популярними об'єктами критики і зневаги, елітизм використовували як синонім для позначення удаваної ексклюзивності та поблажливості, а початки системної теорії еліт не отримали системного продовження.

Нині теорія еліт існує в двох версіях – неоелітизм, близький до розуміння Г. Моски та В. Парето, та демоелітизм, що бере свій початок у працях М. Вебера та Й. Шумпетера. Неоелітизм наголошує на важливості автономії еліт як передумові політичної ефективності, а також на обмеженні політичних та соціальних можливостей, що неминуче виникають внаслідок концентрації влади в руках еліти, егоїзму представників еліти та груп інтересів.

Демоелітизм вказує на союзи та владні взаємовідносини між елітами та неелітами – більш-менш одночасні висхідні й нисхідні потоки влади, хоча визнає,

що висхідні потоки часто організовуються елітами. Теорія демоеліт також показує еліти як охоронців демократичних інститутів і як конкурентну «поліархію заслуг», що демонструє різні ступені толерантності, політичної ефективності та адаптації [198].

Сфера застосування теорії еліт розширилася завдяки чотирьом напрямам:

1. Сучасні дослідники еліт не лише визнають складність сучасних владних структур («решітки лідерів» – lattices of leaders) і відповідно відмінності між галузевими та іншими видами елітних груп, вони також вказують на дедалі зростаючу роль наднаціональної еліти, яка очолює наднаціональні структури (Європейський Союз, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо) і впливає на взаємодію між елітами на рівні держав. Еліти подаються як такі, що перебувають усередині складних і динамічних «мереж влади», основні складові яких зазвичай включають ключових політичних, адміністративних, бізнесових та медіаакторів, але чий межі відрізняються за жорсткістю та загалом мають тенденцію бути проникними [199; 219].

2. Роль політичних лідерів на рівні президентів та прем'єр-міністрів визнається як дедалі більш значуща у визначенні напряму політичних реформ, особливо в часи кризи, як результат ослаблення зв'язків між виборцями та політичними партіями, зростання масових патронажних партій, значної концентрації мас-медіа на кількох лідерах на самій верхівці влади, та плебісцитної політики, що передбачає постійні виборчі кампанії та персоналізацію політики, що рівносильно «демократії лідерів» [234; 299].

3. Рекрутування еліт розглядається як відносно відкрите, а мобілізація еліти на підтримку народу значною мірою спирається на переконання, а не примус. Вважається, що еліта легітимує свої дії завдяки своїм «заслугам і здобуткам», що проявляється в наявності гарної освіти, значних досягнень у професійній кар'єрі та ревному служінні суспільству [210; 220].

4. Основний фокус робиться не на наявності спільної свідомості, згуртованості та конспіративної змови серед еліт, складності та варіативності елітних організацій, а на ступені інтеграції та крихкості групової згуртованості.

Ці теоретичні міркування супроводжуються значною кількістю емпіричних досліджень еліт, що лише частково систематизовані. Проте розширення та поглиблення досліджень не призвели до появи нової та узагальненої теорії еліт та суспільства, співставної із загальною теорією В. Парето. Швидше можна говорити про спробу відійти від емпіричних узагальнень до типологізації еліт і формулювання деяких теоретичних гіпотез середнього рівня, що свідчить про подальші спроби об'єднати та генералізувати думки, результати досліджень за останні десятиліття. Хоча елітоцентричний підхід набуває популярності, а дискусії про еліти активізуються, проте пошук загальної теорії загальмувався. Незважаючи на те, що нині ми знаємо набагато більше про політичні еліти – їх різноманіття форм та конфігурацій, складну динаміку, вплив на суспільство, такий прогрес у знаннях не має систематичного характеру. Дослідження еліт контрастує з відносною слабкістю теоретичної складової, що розглядає еліти як вирішальну змінну для розуміння політики та суспільства. Але, як зазначив Дж. Гіглі, «в теорії еліт нема місця ідеалізованим уявленням про демократію чи соціальну революцію, але також немає місця для поширення нових цінностей, які підштовхують людські істоти до послідовного і глибокого альтруїзму. Конфлікти між людьми неминуче розмивають соціальну згуртованість та являють собою політичні проблеми, які мають розв'язувати еліти якомога краще в міру свої сил» [251]. Але незалежно від того, наскільки добре чи погано справляються з цим завданням еліти, теорія, яка зосереджена на них, навряд чи знайде багато послідовників.

Після публікації праць В. Парето та М. Вебера теорія еліт все ще перебуває у режимі відродження після десятиліть ігнорування. Термін «еліта» має досить спрощене розуміння у повсякденному вжитку, а класична теорія еліти рідко

згадується в суспільних науках, хоча посилення на лідерів та лідерські групи зустрічається досить часто. Але ключова концептуальна пара – еліти та нееліти – в оновленій версії теорії еліт потребує подальшого уточнення і розвитку. Концепція еліти повинна бути переформульована як нейтральний аналітичний інструмент у соціальних науках і загальноприйнятий термін у широкому вжитку. В. Парето є батьком концепції еліт і зробив її центральним елементом загальної теорії соціуму. М. Вебер зробив вагомий внесок у теорію еліт, хоча уникав концепції еліт як такої та базував свої висновки на філософії, методології та політичних поглядах, відмінних від В. Парето. Тим не менше теорії В. Парето та М. Вебера досить співзвучні та підкреслюють їх спорідненість, що свідчить про актуальність концепції еліт та теорії еліт сьогодні.

Творці теорії еліт писали у період, коли ідея жорсткого детермінізму у відносинах між соціальними та політичними явищами була досить популярна. Г. Моска та В. Парето були найвідомішими дослідниками цієї ідеї і сподівалися на створення чисто наукового розуміння соціальних та політичних питань. Г. Моска присвятив першу главу «Правлячого класу» аналізу того, як може розвиватися політична наука, розкриваючи «постійні закони або тенденції, що визначають політичну організацію людських спільнот». В. Парето запропонував складну теорію, що претендувала на детермінізм. Попри такі прагнення основоположникам теорії еліт не вдалося сформулювати і продемонструвати суто наукову теорію політики. Так, цінність роботи Г. Моски полягала насамперед у спробі привернути увагу до політичного аналізу динаміки еліт. Хоча теорія В. Парето відображала глибоке розуміння наукових вимог, вона спиралася на фундаментально сумнівне уявлення про те, що все населення, включаючи еліти, поділено на два базових психосоціальних типи: ті, хто схильний до поєднання наявних речей новим способом, і тих, хто намагається зберегти чи відновити традиційні форми і способи.

Через століття після діяльності Г. Моски і В. Парето віра у можливість чітко детермінованої теорії політики та суспільства майже зникла. Найбільш яскравим свідченням цього є крах марксизму як послідовної теорії економічних детермінант соціально-політичних змін. Відродження інтересу до порівняльних історичних студій, які значну роль приписували випадковим подіям та особам, а також простому «випадку», коли розглядаються основні соціально-політичні зміни, також свідчить про цей відхід.

Теорія еліт намагається розрізнити еліти та нееліти, які можна було б оцінити з емпіричної точки зору щодо точності чи правдоподібності. А оскільки теорії завжди пояснюють конкретні аспекти спостережуваного феномена чи набору феноменів, то теорія еліт – це сукупність теорій, сфокусованих на певних особливостях феномена. Деякі теорії групуються навколо основоположних праць Г. Моски, В. Парето та М. Вебера; інші намагаються пояснити відносно специфічні моделі циркуляції еліт, процес їх рекрутування, структуру та результати діяльності елітних мереж, а також асиметрію між елітною та громадською думкою.

Протягом 1960-70-х років теорії еліт були піддані нищівній критиці з боку трьох дослідників: Т. Б. Боттомора [202], з марксистської точки зору, Дж. Перрі [300], з точки зору демократичного плюралізму, та Р. Патнема [309], з точки зору порівняльної політології. В останні десятиліття ХХ ст. Патнем справив серйозний вплив на розуміння природи еліт. Відомий своїми працями в сфері філософії науки, філософії свідомості та епістемології, неопрагматик Р. Патнем виступав із критикою політичного режиму США другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що збагатила доробок структурно-функціональної школи розумінням еволюційної природи еліт. У «Трансформації еліт у розвинених індустріальних суспільствах» (1976) [308] він описав процес заміни людей, що здатні контролювати важливі для певного моменту ресурси. Якщо раніше до еліти належали ті, хто контролював власність на землю та фінанси, то наприкінці ХХ ст. до влади приходять ті, хто

контролює знання та його обіг – технократи. Тож до еліт сучасності входять не тільки політики чи керівники корпорацій, а й ті, хто готує рішення, які ті приймають, – тобто науковці, інженери, економісти й менеджери інформаційних мереж.

Із середини ХХ ст. не з'являлося жодного порівняльного огляду теорії еліт, хоча деякі її аспекти ставали об'єктом дослідження, зокрема: 1) у будь-якому складному суспільстві влада поділена нерівномірно і зосереджена в руках еліт; 2) конфігурація еліт лежить в основі економічного і політичного успіху чи невдачі країни; 3) соціальне походження еліти є переважно наслідком привілеїв; 4) ефективність політичних еліт залежить від ступеня їх незалежності від широких мас. Розглянемо докладніше кожен із них.

По-перше, у кожному складному суспільстві влада розподілена нерівномірно і зосереджена в руках еліт. Але нині значно поширена думка, що глобалізація та неоліберальні економічні реформи призводять до основного зсуву влади від політичних до корпоративних та фінансових елітних груп, що мають глобальне охоплення. Скептики кваліфікують це поширене переконання у трьох аспектах: 1) остання глобальна фінансова криза – так звана Велика рецесія – зумовила посилення вимог щодо дерегуляції ринків з метою обмеження влади корпорацій та фінансових установ, стримування глобалізації; 2) державні політичні еліти врятували і фактично націоналізували численні банки та корпорації у країнах Заходу; 3) зростаючі економіки БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай – значною мірою регулюються і залежать від своїх держав, і це відіграло ключову роль в їх експансії.

Є дотичне, але переважно ігнороване питання про траєкторію владних еліт. Вважається, що у постіндустріальну епоху організації громадянського суспільства, що раніше виступали посередниками між елітами і неелітами, розсіюються і роблять еліти та нееліти більш беззахисними один для одного, відкритими для прямого проникнення і грабунку [307].

У постіндустріальних умовах слабого економічного зростання розчаровані сегменти нееліти можуть піти за демагогами, які подають еліту як корумповану і хитру і які обіцяють бути жорсткішими «левами». Це змушує теоретиків еліти застерігати, що конкуренти за владу вдаватимуться до більш жорстких методів боротьби. Тому виникає питання, чи внутрішньо суперечлива теорія конкурентної демократії Й. Шумпетера, яку також називають «демократичним елітизмом» [198], має шанс на відродження?

По-друге, конфігурація еліт лежить в основі економічного і політичного успіху чи невдачі країни. Дослідників, які пов'язують конфігурацію еліт з економічним і політичним розвитком держави, досить багато. Одна з теорій стверджує, що базовою умовою, яка насправді досить рідко мала місце в історії країн Заходу, є формування «консенсусно єдиної» еліти, що і стало ключовою причиною їх соціально-економічного розвитку та політичної лібералізації. Такими прикладами є об'єднані нідерландські провінції, Англія та британські колонії, що стали США, Канадою, Австралією та Новою Зеландією, Швеція та Швейцарія [252].

Інші теорії фокусують увагу на поступовому формуванні «відкритого доступу» чи «інклюзивних» інститутів (особливі конфігурації еліти) для пояснення того, чому кілька, переважно західних, країн успішно розвивалися, а решта країн світу – ні [190; 239; 296]. Ще один підхід вбачає причини радикальних політичних та економічних змін в Іспанії та країнах Центрально-Східної Європи в останні десятиліття XX ст. в обережних, інклюзивних і зазвичай таємних перемовинах, що відкрили шлях до стабільних демократій [271]. І навпаки, там, де аналогічні драматичні зміни включали відкриту боротьбу за виконавчу владу – як це трапилося у більшості пострадянських республік, авторитарні режими знову відновили свій вплив [334].

Теорії про вплив конфігурації еліт, що формуються у кризових та інших непередбачуваних умовах, ставлять досить важливе питання: чи є нинішні західні

еліти, що фактично стагнуть, провісниками нестабільності режиму та економічного занепаду? Одна теорія вказує на дедалі зростаючу неспроможність політичних партій підтримувати єдність шляхом компромісів та перемовин. Вона стверджує, що нинішня єдність еліти базується радше на взаємодії між прем'єр-міністрами і президентами, чия харизматичність та політичний досвід відрізняються і є крихкою соломинкою, на яку вони покладаються [299].

По-третє, соціальне походження еліти є переважно наслідком привілеїв. Те, що власники елітних позицій рекрутуються переважно з-поміж осіб із привілейованим соціальним походженням, тривалий час було аксіомою елітології. Проте дві теорії заслуговують уваги. Перша складається із соціологічної та культурно-антропологічної теорій про соціальну відмінність еліти, різноманіття форм, яких вони набувають, та цілей, для яких еліти використовують відмінності [212].

Еліти дедалі менше приховують соціальні відмінності й замість цього прагнуть конвертувати їх у політичний капітал. Представники еліти плекають медійний потенціал та статус знаменитості, з'являються у місцях розваг, що мають мало спільного з імперативами організацій, які вони очолюють. Це ставить питання про симбіоз популярної культури та політики у сучасних суспільствах, а також про те, що медіа створюють позитивний образ політичних лідерів незалежно від їх справжніх політичних здобутків.

Другий набір теорій ставить питання про тривалі зміни у соціальному походженні та рекрутуванні парламентських еліт [197; 210]. Чи є досягнення статусу парламентської еліти самостійним заходом, в якому управління іміджем і фінансування виборчої компанії з боку фінансово-політичних груп та корпорацій є основними, визначальними чинниками для входження до парламенту? Якщо так, то чи зростає кількість недосвідчених депутатів із сумнівною компетентністю у державних справах, і чи це допомагає пояснити зменшення значущості й суспільної поваги до парламентської еліти?

По-четверте, ефективність політичних еліт залежить від ступеня їх незалежності від широких мас. М. Вебер попереджав про негативні політичні наслідки плебісцитарної демократії, демократії без лідерів та радикальної масової мобілізації [328, р. 241–71, 985–6, 111–55, 1460]. Він вважав харизматичну легітимність та сильні електоральні мандати необхідними елементами захисту еліт від тиску з боку широких мас. Й. Шумпетер у своїй теорії конкурентної демократії стверджував, що у період між виборами еліти повинні бути відносно вільними від тиску з боку громадян для того, щоб формувати та реалізувати ефективну політику [317, р. 290]. Нині складність питань, поширення первинних партійних виборів (праймериз), всенародних референдумів, а також всюдисущість електронних та соціальних медіа, які піддають еліту безперервним атакам, роблять твердження Й. Шумпетера спробою видати бажане за дійсне.

Дослідники сучасних демократій вважають, що демократичні режими перебувають під загрозою через зменшення незалежності, якою нині володіють еліти [257, р. 579; 312, р. 131; 330, р. 240–241]. Невдачі еліти та політичні кризи пов'язуються з колонізацією політичних сфер впливовими групами спеціальних інтересів та соціальними рухами, які залишають еліті мало місця для маневрів. Інші спостерігачі тлумачать політичну корупцію як наслідок надмірної автономії еліти [217].

Розмежування автономії, що потрібна для сильної демократії, від тієї, що породжує невдачі й кризи, є нагальним питанням. Який обсяг і форма автономії потрібна, щоб опиратися контпродуктивному тиску мас, не допускати глибоких розламів серед громадян та гармонізувати організовані інтереси на підтримку ефективної та сталої політики? Найскладніше питання: чи сумісна значна автономія еліт із міцними союзами між елітами та неелітами?

Загалом сучасна теорія еліт зазнала важливих змін. По-перше, поняття еліт та нееліт було уточнено, операціоналізовано і стало ціннісно більш нейтральним. Сучасні концепції визначають політичні еліти як мережу окремих індивідів та

малих, відносно згрупованих та стабільних груп, що мають значні повноваження щодо прийняття рішень. Члени політичної еліти розглядаються на національному рівні як особи, які займають вищі посади в органах виконавчої влади у найбільших та найбагатших організаціях та рухах. Вони ідентифікуються через поєднання позиційних, репутаційних та соціометричних методів дослідження. Ці методи дають спектр розмежувань у сучасних суспільствах: від еліти, що налічує кілька тисяч осіб, до еліти, що визначається як топ 1% чи 2% власників найбільших багатств. Ці розмежування дедалі більше визнаються як внутрішньоелітна стратифікація, котра включає центральні чи внутрішні кола, що складаються з найбільш престижних елітних осіб і груп, але також включає дещо нижчі страти впливових осіб та груп, з яких виходять топ-лідери. Поняття нееліти було розбито на відокремлені та відособлені сегменти населення і страти, такі, як сільськогосподарські, ремісничі, ручної праці та промислові, «білі» та «сині» комірці, «інсайдери» (свої), працевлаштування яких гарантовано, та «аутсайдери» (чужі), без допомоги яких цілком можна обійтися.

По-друге, основні постулати теорії еліт було спрощено і зведено до таких положень:

- 1) у всіх великих спільнотах, особливо у складних сучасних державах-націях, влада зосереджена на верхівці організаційної ієрархії в руках еліт;
- 2) влада у всіх суспільствах здійснюється переважно зверху донизу: від еліт до нееліт;
- 3) у всіх великих суспільствах характеристики і діяльність еліт є вирішальним чинниками основних політичних та соціальних здобутків, включаючи тип політичного режиму.

Така раціоналізація очистила теорію еліт від багатьох суперечливих нормативних припущень та сумнівного ідеологічного підтексту, тим самим зміцнюючи її наукову валідність та значущість.

Відродження інтересу до теорії еліт в останнє десятиліття XX ст. співпало з втратою довіри до марксизму з розпадом соціалістичної системи та нездатністю радикальних демократів поширити концепцію демократії участі за межі невеликих та ізольованих спільнот. Останнє десятиліття було також позначене центральними ролями лідерів та еліти у формуванні Європейського валютного союзу, переорієнтації соціалістичного Китаю на ринкову економіку, розпаді Радянського Союзу та реалізації «нисхідної» демократизації у країнах Центрально-Східної Європи [255]. Ці події підкреслили важливість та практичну значущість елітоцентричного підходу до пояснення суспільних змін.

1.3. Еволюція розуміння поняття «еліта» та класифікація еліт

У XVII ст. у Франції термін «еліта» використовувався для позначення ексклюзивних та дороговартісних товарів, а протягом XVIII ст. воно застосовувалося до військових підрозділів та аристократичних груп, які претендували на панівний статус – так звані «вершки суспільства».

Хоча сучасні соціологи часто посиляються на еліти, вони переважно трактують їх як самоочевидне утворення, без необхідності визначення, специфікації чи теоретичного обґрунтування. Тому розвінчання такої плутанини, нерозуміння та ігнорування – це те, що потрібно політології, соціології та іншим суспільним наукам.

В. Парето застосовував цей термін для оціночного позначення індивідів, які досягли найбільших успіхів у економічній, політичній, культурній, військовій сферах, але в описовому ключі він позначав як еліту тих, хто володів владою та багатством, незалежно від їх успіхів. Він зазначав, що ієрархії досконалості та влади/багатства іноді можуть накладатися, тоді виникають еліти, що володіють видатними якостями і заслугами. Але зазвичай ці ієрархії існують відокремлено, тому бездарним елітам вдається утримуватися при владі.

Намагаючись створити «науку про політику», Г. Моска визначив відмінність між крихітним політичним чи правлячим класом та більш численним «вторинним» прошарком, який складається із впливових осіб, куди включені еліти, і з якого вони рекрутуються.

Еліту можна визначити як індивідів і малі, відносно згуртовані та стабільні групи, що відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень. Вони складаються з осіб, які приймають основні рішення в найбільш важливих організаціях та інститутах суспільства: найвищі управлінці, підприємці, військові очільники, а також лідери політичних партій, професійних організацій, ЗМІ, основних груп інтересів, важливих релігійних, освітніх, культурних організацій. Результати, на які мають вирішальний вплив еліти, включають базову стабільність чи нестабільність політичних режимів, форму і діяльність політичних інститутів, основні напрями державної політики. Зазвичай представники еліти мають відповідний високий соціальний статус і отримують значну фінансову винагороду, хоча це швидше є наслідком їх статусу в організаціях.

Еліти диференційовані та стратифіковані. Класифікація еліт загалом відповідає основним управлінським, економічним, військовим та іншим функціональним секторам суспільства [263]. Розподіл владних повноважень та відносини серед індивідів і груп, що очолюють ці сектори, поступово змінювалися з часом, якщо їх функціональна важливість зростала чи втрачалася. Хоча раптові й глибокі кризи також можуть вплинути на диференціацію еліт [221].

Стратифікація еліт включає «еліту серед еліт», які по-різному називають: виконавчими центрами, внутрішнім керівництвом, центральними колами тощо. Дискусії щодо масштабів та форми диференціації еліт та стратифікації аналогічні дискусіям марксистів щодо структури правлячих класів.

Мають місце дискусії щодо розміру еліт. У «Правлячому класі» Г. Моска описує мініатюрні «вищі кліки», які поділяють спільні ідеї, настрої та уподобання, що сприяє узгодженій діяльності [289, р. 430]. За його підрахунками, на початку

XX ст. в Італії кількість осіб, які безпосередньо брали участь чи мали вирішальний вплив на уряд в Римі, було не більше 100-200 чоловік, які займали найбільш важливі посади в державі, парламенті та партіях. Застосовуючи свій принцип малого числа, М. Вебер обмежував «правлячу більшість» власниками найвищих посад у виконавчій владі в Німеччині та основних політичних партій [328, р. 1393-1462].

У середині XX ст. у США еліта налічувала сотні, а не тисячі осіб. Проте багато дослідників не доходять консенсусу щодо її кількості. Наприклад, стверджуючи, що біле населення США «розпадається» з 1960-х років, Ч. Мюррей відділяє «вузьку еліту», що складається з «не більш як сотні тисяч осіб, можливо, не більше 10 тисяч», і «широку еліту», що складається з 5% дорослих американців верхнього прошарку, «зайнятих на управлінських посадах, професіоналів, та творців контенту в медіа» – близько півтора мільйона осіб, 1,427,000 [292, р. 15-20]. Порахувати еліту можна з великою точністю з використанням позиційних, статусних та мережевих методів дослідження або їх комбінацією. Зроблені оцінки свідчать, що національна еліта у сучасних західних суспільствах налічує від 2 тис. осіб у Норвегії та Данії, до майже 5 тис. осіб у Франції та Німеччині та до 10 тис. у США [198, р. 6-7].

Можна заперечити, що ці оцінки досить занижені й еліти є більш численними і повсюдними. Однак такі співставлення відповідають твердженню теорії еліт, що в ієрархічно структурованих суспільствах вплив на прийняття вагомих політичних рішень належить близько кільком тисячам осіб.

Також тривають дискусії щодо характеру та міри згуртованості еліти. В. Парето відкидав таку можливість, оскільки еліти не проводять зустрічей, на яких вони виробляють спільні плани, і у них немає механізмів для досягнення загальної згоди. Він вважав, що члени еліти управляються силою системи, до якої вони належать, і навіть попри їх бажання, слідує курсом, заданим системою.

Шлях, яким іде еліта, на думку В. Парето, є результатом безмежної кількості дрібних дій, кожна з яких визначається вигодою.

Дж. Мейзель, дослідник наукового доробку Г. Моски та В. Парето, вважав, що еліти визначаються трьома «С»: згуртованістю, змовою та свідомістю» (cohesion, conspiracy and consciousness) [283]. Якщо ці риси відсутні, то можна говорити лише про деперсоніфіковану статистичну категорію осіб, які займають певні позиції.

Дж. Сарторі зазначав, що концепція поліархії А. Даля передбачає «множинну, дифузійну і в кращому випадку відкриту конструкцію владних груп» [312, р. 155]. Інші дослідники вважають, що згуртованість деяких національних політичних еліт полягає у негласному консенсусі щодо норм і правил політичної поведінки, що вберігає політику від скочування в насильство [252, р. 11-12].

Еліта може бути відкритою та закритою. В основу цієї типології покладено принципи її створення й тип рекрутування членів еліти (відкритий або закритий). Ця типологія бере свій початок від Г. Моски, який виділяв «аристократичну» (закриту) та «демократичну» (відкриту) еліти. Остання характеризується незначним розширенням своїх лав шляхом притоку з представників мас. Крім того, як зазначав В. Парето, «відкриті» еліти є «циркулюючими», «закриті», за Р. Міхельсом, «самопідтримуються».

Відкритий тип звичайно базується на відборі, який орієнтується на досягнення індивіда й має вигляд чесного конкурсу. При цьому вирішальними є особисті якості людини й дотримання демократичних процедур. Тільки за таких умов еліта може бути співтовариством кращих, тобто справжньою меритократією. Закритий тип базується на селекції, яка орієнтується на аскриптивні засади й келійність. Вирішальним є соціальне походження, багатство, етнічна належність, відданість соціальній групі, клану, лідерові й ігнорування демократичних процедур або створення лише їх подібності.

Закритий тип рекрутування політичної еліти історично перший, тоді як відкритий є результатом розвитку політичних систем. Перший тип характеризується насамперед вузькою соціальною базою еліти. Це панівні клас, верства, стан, які й монополізують політичну владу. Такий тип рекрутування еліти характерний для політичних систем традиційного суспільства, а щодо сучасних політичних систем – для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Цей тип рекрутування еліти звужує її соціальну базу, перешкоджає отриманню елітних позицій найбільш здібним людям із нижчих верств суспільства, інакодумцям тощо. Тим самим він прирікає політичну систему на застій. Еліта втрачає здатність до ефективного керівництва й, по суті, провокує створення контреліти. Контреліта перевершує правлячу еліту за своїми інтелектуальними можливостями і використовує невдоволення мас наявною системою для руйнування останньої, для зміни еліт.

Сама еліта розділяється ієрархічно: на вищу і нижчу. Перша безпосередньо впливає на ухвалення значущих політичних рішень і складається з осіб, які займають високі посади в державному управлінні. Прийнято виділяти серед її представників ядро (орієнтовно до 500 осіб), між членами якого комунікаційний процес відбувається дуже інтенсивно. Частково така активність виходить за межі вузького кола для розширення кількості союзників та сприяння прийняттю необхідних рішень, що мають вплив на політику всієї держави. Вважається, що до нижчої еліти, основним завданням якої є виконання доручень і задоволення потреб вищого прошарку представників, належать 5% населення. Приналежність до цього рівня еліти визначається матеріально-фінансовим статусом, професійними здобутками та якістю освіти.

За сферами суспільного життя еліту поділяють на економічну, політичну, військову, наукову, релігійну, культурну, технічну, спортивну, тощо. Один з провідних німецьких дослідників еліт К. Манхейм стверджував, що доцільно виділяти лише політичну, організаторську, інтелектуальну, художню, моральну та

релігійну еліти, всі інші є похідними. Досить дискусійним серед елітологів є питання про виділення інших типів еліт, зокрема творчої, підприємницької, військової, адже за великим рахунком їх вплив на політичні процеси в країні, прийняття важливих державницьких рішень є мінімальним. У першу чергу вони є носіями морального авторитету в очах широкої громадськості. До певної міри слід вважати сформованим консенсус щодо особливе місце управлінської еліти, представники якої знаходяться на усіх рівнях територіальної організації влади: регіональному, районному та місцевому.

Абстрактно-просторову класифікацію еліт запропонував французький соціолог П. Бурдьє, на думку якого в основі поділу еліти на типи має бути концепція «соціального простору». За такого підходу виділення різних типів еліт відбувається з урахуванням наявного у неї «капіталу», що перебуває у даному соціальному просторі. Під капіталом він розумів «владу над полем» та над «продуктом, у якому зосереджена праця» [188, с. 18]. Відповідно до видів людської діяльності у сучасному світі, результатом чого є «продукти», П. Бурдьє виділяє політичний, економічний, соціальний, культурний та символічний капітали.

За видами політичної діяльності еліти можна класифікувати як публічні (державні чиновники, члени законодавчого органу), місцеві (працівники місцевих виконавчих та представницьких органів влади), партійні та активістські (члени неурядових організацій та організацій громадянського суспільства, які часто виступають у ролі лобістів – територіальних чи професійних спільнот).

Щодо внутрішньої організації еліт, зокрема комплексу правил та набору взаємовідносин між різними її складовими, можна виділити три ідеальних типи еліт залежно від ступеня внутрішньої гомогенності: фрагментована, цілеорієнтована та ідеологічно згуртована. Фрагментована еліта присутня у нестабільних і крихких політичних режимах, коли відсутній консенсус щодо спільних цінностей, спільного бачення майбутнього облаштування політичних

інститутів, за які точиться постійна боротьба. Цілеорієнтована еліта характерна для стабільних режимів із представницькою демократією, оскільки незалежно від політичних уподобань вони прагнуть до збереження і розвитку держави та зміцнення політичного режиму. Ідеологічно згуртована еліта формується в стійких авторитарних режимах, де практично відстуня конкуренція між політичними елітами, оскільки сформувався консенсус щодо ідеологічних засад, зазвичай закріплених в офіційному політичному курсі.

Відомий український соціолог В. Танчер пропонує розрізняти еліти за ступенем згуртованості, консолідації та єдності й пропонує два крайніх типи еліт: об'єднані, члени якої тісно пов'язані між собою та характеризуються високим ступенем спільності, й фрагментовані (роз'єднані), позбавлені сильних внутрішніх зв'язків, спільної ідеології та культурно-цілісної основи [155, с. 178]. У межах цієї класифікації виокремлюються три ідеальних типи еліт [156, с. 22–24]. По-перше, роз'єднана (внутрішньо суперечлива) еліта. Вона характеризується практичною відстуністю ціннісного консенсусу, низьким рівнем взаємодії між фракціями еліти, розбіжностями щодо ролі й функцій чинних політичних інститутів, жорсткою політичною боротьбою за принципом гри з нульовою сумою. Особи й групи, котрі становлять роз'єднану політичну еліту, відоособлені, позбавлені загальної соціально-політичної ціннісно-нормативної бази, їм бракує міцних зв'язків між собою, усталених політичних домовленостей, що лежать в основі таких зв'язків. Зазвичай такий тип еліт зустрічається у нестабільних, транзитних політичних режимах, що коливаються між авторитаризмом і демократією.

По-друге, об'єднана (консенсусно єдина) еліта, якій властивий ціннісний консенсус, тісна взаємодія між фракціями еліти, спільна позиція стосовно наявних політичних інститутів, у межах яких конфлікти розвиваються за принципом гри з позитивною сумою. Така еліта складається з представників конкуруючих політичних сил, партій з різноманітними політичними програмами та ідеологічними преференціями, представників різних соціально-економічних

інтересів і різних прошарків суспільства. При цьому встановлюються певні правила гри, що забезпечують чіткі межі політичної конкуренції, створюється мережа каналів взаємовпливу, своєрідна система елітних зв'язків і владних відносин. Завдяки виробленню певних загальноприйнятих норм, загальних уявлень і мережі взаємодії стає можливою інтеграція різних конкуруючих фракцій еліти, досягається гармонізація різноманітних інтересів. У політичному житті нерідко спостерігається боротьба, конфлікти між членами консенсусно об'єднаної еліти, дискутуються нюанси політичних позицій, але такі суперечності й конфліктні протистояння скоріше мають компромісний характер. Згодом розбіжності й відмінності мінімізуються й зникають, а вироблене загальне, узгоджене залишається як результат, що має історичне значення. Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими, як мінімум, номінально демократичні.

По-третє, ідеологічно єдина, або ідеологічно згуртована, еліта. Вона характеризується тим, що завдяки наявності домінуючої фракції (політичної партії), чия ідеологія визначає офіційний політичний курс, всередині її членів існує згода щодо сповідуваних цінностей, принципів роботи і завдань чинних політичних інститутів, що гарантує стабільність політичного режиму. Для цього типу еліти характерні належність більшості її членів до однієї партії або групи близьких партій, сповідування єдиної ідеології, одноголосна підтримка певної доктрини. Ідеологічно гомогенній еліті властивий високий рівень внутрішнього примусу, значне поширення неформальної ієрархії, завданням якої є розподіл позицій в еліті відповідно до ступеня відданості офіційній системі переконань. Такий тип еліти характерний для стабільних політичних режимів із квазіпредставницькими органами влади, в яких навіть діяльність демократичних, на перший погляд, інститутів, не здатна забезпечити мінімальний рівень конкуренції між різними політичними групами або між представниками влади та організацій громадянського суспільства.

Моделі політичних еліт: консенсусно або ідеологічно об'єднаних і роз'єднаних є ідеальними теоретичними конструкціями, але з їхніми параметрами й характеристиками можна співставляти реальні політичні еліти.

За якістю взаємодії між вертикальною (ієрархічність відносин, що забезпечує глибину проникнення у соціальні процеси) і горизонтальною (внутрішня гомогенність та консолідованість) площинами внутрішньої організації політичної еліти можна виділити чотири типи еліти: стабільна демократична (високий показник і висока внутрішньогрупова гомогенність); плюралістична (високий показник і низька внутрішньогрупова гомогенність); владна (низький показник і висока внутрішньогрупова гомогенність) та дезінтегрована (мінімальне значення обох показників). Горизонтальна інтеграція характеризує співробітництво різних представників еліти, ступінь її внутрішньої згуртованості. Досягнення певного ступеня внутрішньої гомогенності є передумовою ухвалення та реалізації колективних рішень, надійним запобіжником появи дезінтеграційних процесів, внутрішньоідеологічної поляризації, дефрагментації групи. Більше того, її наявність є свідченням спроможності керівництва групи досягати консенсусу, узгоджувати суперечливі позиції членів групи, не допускати виникнення конфліктних ситуацій або ж сприяти їх швидкому розв'язанню. При цьому внутрішня гомогенність результує у видимі здобутки певної елітної групи у тому випадку, коли вона виходить за вузькі рамки егоїстичних інтересів і представляє інтереси максимально широких прошарків населення.

У контексті даного дослідження найбільший інтерес становлять способи трансформації еліт: циркуляція, рекрутування та люстрація. Ідея циркуляції еліт була запропонована одним із засновників теорії еліти В. Парето, який вважав, що історія людства є історією спадковості невеликої привілейованої групи осіб, що проходить чотири стадії: 1) утворюється; 2) вступає у конкуренцію з іншими за владу; 3) здобуває владу та править суспільством; 4) приходить у стан занепаду і

змушена поступитися місцем іншим групам. Нові еліти в ході безперервної циркуляції пробиваються з нижніх верств суспільства, виходять на вищі щаблі соціальної ієрархії, розквітають, здійснюють безроздільне правління країною, а згодом деградують та зникають з історичного небосхилу [106]. Така еволюція еліт, на думку В. Парето, і є двигуном суспільного розвитку. Причини занепаду еліти він вбачає у нехтуванні обов'язком підготовки нового, молодого покоління наступників, а оновлення еліти є результатом соціальної мобільності: чим вона вища, тим інтенсивніший процес рекрутування нових членів.

Детальний аналіз історичного досвіду дав змогу дослідникам із США Дж. Хіглі та Я. Пакульські виділити чотири моделі циркуляції еліти: класичну, підміни, відтворення та часткової підміни [174]. Під класичною циркуляцією розумівся такий тип циркуляції, що був тісно пов'язаний із тривалим та результативним правлінням еліти. Така циркуляція характеризується широким масштабом та глибиною, сягаючи нижчих рівнів внутрішньоелітної організації. Цей тип має еволюційний характер оновлення еліти, результатом чого є поява та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу заміни еліт сприяє відстороненню з посад відсталих і заскорузлих у своїх світоглядних установах політичних лідерів індивідами, які не так схильні до конфліктів, завдяки їх повній ізоляції або підпорядкуванню політикам, орієнтованим насамперед на співпрацю, а не на конкуренцію. Класичним прикладом циркуляції є процес інкрементальних змін в еліті.

Модель підміни, аналогічно до класичної, характеризується широтою і глибиною, але є динамічнішою і активніше застосовує механізми примусу. Типовим прикладом є скинення панівної еліти і формування нової в результаті народних заворушень чи військових переворотів. У цьому випадку циркуляція значною мірою залежить від того, хто перемагає у боротьбі між панівною елітою та контрелітою. У випадку успіху останньої вона приходить до влади і відсуває від

неї усіх конкурентів. Це закладає основи для формування ідеологічної еліти, що характерна для авторитарних і тоталітарних політичних режимів.

Своєрідним проміжним типом є циркуляція відтворення, що характеризується обмеженістю, поверхневістю, інкрементальністю та еволюційністю. Певна елітна група відчуває необхідність змін, невідповідність її світогляду новим реаліям поступово починає вносити зміни до своїх програмних документів, пропонує новий порядок денний для усього суспільства у намаганні залишитися при владі шляхом незначної трансформації. Завдяки такому руху на випередження більшості представників еліти вдається зберегти владу і статус. Як результат, у країні відсутні радикальні зміни, але соціальний профіль еліти дещо модифікується, що може супроводжуватися певним ступенем фрагментації еліт. Репродуктивна циркуляція зазвичай зустрічається в умовах дезінтеграції ідеологічної еліти, у результаті чого її члени утворюють «партію влади», представники якої призначаються на ключові посади в адміністративній, економічній, правоохоронній сферах.

Циркуляція з частковою підміною має радше демонстративний характер і жодним чином не впливає на якісний склад і спосіб поведінки правлячої еліти, відбувається під впливом зовнішніх (смерть) або внутрішніх чинників (наприклад, у результаті внутрішньоелітного бунту). Відбувається певне очищення еліт від окремих представників старої влади або членів певного угруповання. Незважаючи на появу нового лідера та запровадження певних інновацій в адміністративну політику, кардинальних змін у характері політики не відбувається, тобто дезінтеграція еліти не призводить до серйозних змін.

Рекрутування еліт відбувається за двома ідеальними моделями: гільдій і антрепренерства (підприємництва), які на практиці у чистому вигляді практично не зустрічаються [174, с. 103]. Завдяки штучній поляризації можна виділити найхарактерніші особливості кожної з них. Прикметними характеристиками моделі гільдій є: 1) закритість, коли вищі посади можуть обіймати в результаті

повільного, інкрементального просування вгору лише вихідці з того самого, елітного середовища. Яскравим прикладом є кар'єрне зростання у рамках системи державної служби, що передбачає послідовне підвищення рівня кваліфікації та отримання винагороди у вигляді підвищення по кар'єрній драбині згідно з принципами службової ієрархії; 2) жорстко обмежений склад «конкурсної комісії» – осіб, які здійснюють відбір серед кандидатів на допуск в елітне середовище; 3) високий ступінь формалізації та інституціоналізації процесу відбору, наявність різноманітних формальних вимог для заняття посад, які передбачають наявність у претендента відповідної освіти та кваліфікації, членство у певній організації або ж безпартійність, відповідність граничним віковим обмеженням, наявність попереднього досвіду роботи в даній сфері тощо; 4) коротка «лава запасних»: добір і призначення кадрів відбуваються за мінімальної кількості претендентів, між якими відсутня відкрита конкуренція; 5) реплікація – постійне відтворення того типу еліти, що відповідає правлячій за ціннісними, віковими, статевими, етнічними, релігійними, майновими характеристиками. До певної міри це є закономірним результатом розглянутих вище вимог, коли зростання всередині групи можливе лише за умови тривалого перебування в її складі, демонстрування поваги до старших членів, несприйняття інновацій тощо.

Особливості антрепренерська системи рекрутування еліт полягають у 1) доступності, відкритості, необмеженості можливостей для членів будь-яких соціальних верств взяти участь у конкурсі на заняття вищих посад; 2) змагальності за вихід до наступного етапу відбору; 3) широких рамках «конкурсної комісії» (у випадку законодавчого органу – це усі громадяни країни з правом голосу); 4) практичній відсутності нормативно визначених вимог та інституційних бар'єрів; 5) значній мінливості кадрового складу, акцентуванні уваги на особистих, лідерських якостях кандидата, його активності, умінні знайти підтримку широкої аудиторії та союзників, переконати громадську думку в своїх ідеях. Ця система орієнтована на яскравих індивідів із задатками сильного лідерства, які

пропонують програми реформ та радикальних трансформацій. Певними вадами даної системи можна вважати зростання рівня популізму в політиці, прихід до влади непрофесіоналів, висока волатильність і непередбачуваність, зумовлена виборчим циклом, медіатизація політики – боротьба за підтримку громадян завдяки позитивним публікаціям та згадкам у засобах масової інформації і соціальних мережах. Загалом антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до потреб представницької демократії та повною мірою користується перевагами інформаційних технологій.

Серед переваг моделі гільдії слід зазначити: виваженість та професіоналізм рішень; плавність процесу прийняття та реалізації рішень; висока результативність; низький потенціал внутрішніх конфліктів; високий ступінь прогнозованості. В її основу покладені такі цінності як: згода, гармонія, поступовість і спадкоємність. Очевидним недоліком цієї моделі є схильність до бюрократизму, надмірної формалізації, консерватизму, волюнтаризму керівництва та заміни формальних критеріїв відбору неформальними (зокрема, лояльністю до керівництва). Лояльність продукує високий ступінь конформізму та ускладнює комунікацію з громадянами, що практично нівелює можливість висхідних моделей реформування. За відсутності конкуренції та притоку нових облич до органів державної влади відбуваються поступове виродження еліти, її деградація, втрата зв'язку із суспільством.

Отже, теорія еліт формувалася протягом останніх двох століть і через панування марксистської ідеології у соціалістичному таборі та встановлення демократичних режимів у більшості країн світу тривалий час ігнорувалася. Однак нині є всі підстави для її відродження як ціннісно нейтрального інструмента дослідження політичної дійсності.

Висновки до Розділу 1

Попри те, що усвідомлення нерівності у людських спільнотах можна простежити ще у релігійно-міфологічних віруваннях (боги – вищі людиноподібні істоти, які правлять світом, богообраність окремих осіб чи груп людей тощо), прискіпливіша увага до ієрархічної структури суспільства почала приділятися в міру ускладнення соціальних відносин та розвитку науки в XVII-XVIII ст. Тривалий час формування єдиної концепції еліт ускладнювалося значною залежністю предмета дослідження від якісних (до певної міри суб'єктивних) характеристик (походження, майновий стан, моральне визнання, суспільна значущість тощо). Однак після Другої світової війни нищівна критика теоретиків елітизму за начебто «антидемократичну» природу їх концепцій маргіналізувала цей науковий напрям, який отримав друге дихання тільки після початку демократичних транзитів на постсоціалістичному просторі. У низці країн зміна політичного режиму стала результатом пакту еліт: комуністичної (партноменклатури) та громадської (дисиденти, культурні діячі), що й зумовило інтерес до вивчення впливу певних груп людей на перебіг політичних процесів.

Класичні концепції елітології критикувалися теоретиками демократії та марксистами: перші засуджували маніпулятивні технології еліти та передбачали пряме чи дзеркально опосередковане управління народом, другі стверджували, що класова боротьба приведе до революційного знищення класу власників та відкриє шлях до повністю рівних та вільних суспільств.

Нині теорія еліт існує в двох версіях: неоелітизм, який наголошує на важливості автономії еліт як передумові політичної ефективності, а також на обмеженні політичних та соціальних можливостей, що неминуче виникають внаслідок концентрації влади в руках еліти, егоїзму представників еліти та груп інтересів; та демоелітизм, що вказує на союзи та владні взаємовідносини між елітами та неелітами.

Сфера застосування теорії еліт розширилася завдяки чотирьом напрямам: 1) визнання складності сучасних владних структур та ролі наднаціональної еліти; 2) вивчення ролі політичних лідерів на рівні президентів та прем'єр-міністрів, зокрема у визначенні напрямку політичних реформ, особливо в часи кризи; 3) дослідження процесів рекрутування еліт; 4) вивчення не стільки спільної свідомості, згуртованості та конспіративної змови серед еліт, складності та варіативності елітних організацій, скільки ступеня інтеграції та крихкості групової згуртованості.

Подальша реабілітація теорії еліт значною мірою залежить від того, чи вдасться їй запропонувати адекватне розуміння процесів рекрутування еліт, що трансформує їх у демократично прийнятний феномен. Хоча сучасна теорія еліт зазнала істотних змін, зокрема таких, як уточнення поняття еліти, універсалізація уявлень про ієрархічність влади (переважно зверху донизу: від еліт до нееліт) та дослідження ролі еліти в основних політичних та соціальних здобутках держави, включаючи тип політичного режиму.

РОЗДІЛ 2. МЕДІАФАКТОР В УМОВАХ МЕДІАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Трансформація політичної еліти протягом останніх десятиліть відбувалася під значним впливом змін у комунікаційній сфері, які вплинули як на суспільні відносини (зростання ролі соціальних мереж, полегшення обміну інформацією), так і на політичні процеси (важливість позитивного іміджу у медіа, маніпулювання громадською думкою тощо) у результаті медіатизації суспільства.

Явище медіатизації виникло в ХХ ст. як результат розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Активна фаза медіатизації розпочалася з появою Інтернету в 1986 р. Практичне використання і теоретичне вивчення медіатизації дає змогу маніпулювати інформаційними потоками, відмежувати професії журналіста та контент-менеджера [193]. Поняття медіатизації має часові рамки, що співвідносяться лише з конкретною історичною ситуацією [256]: кінець ХХ ст. і дотепер. Основна ознака медіатизації – інтернет-технології та цифрові медіа, які швидко пройшли етап інституціоналізації та за десятиліття значно збільшили свій вплив на інші соціальні інститути.

У найбільш загальному вигляді «медіатизація суспільства» – концепція, що вказує на зростання впливу медіа (які розглядаються як культурна технологія і як організація) на всі сфери суспільства та соціального життя. У широкому сенсі це спосіб, яким медіа впливають на соціальне життя, пов'язаний з ширшим процесом окультурення, тобто процесом, в ході якого культура, що розглядається як комплекс знаків, символів, значень та цінностей, що циркулюють всередині суспільства, стає центральним елементом усіх соціальних інститутів.

Тобто медіатизацію суспільства можна умовно розглядати як процес, що заторкує усі сфери суспільства, від структури сім'ї до процесу старіння, від відносин між статями до владних відносин, від політичного апарату до економічних структур, від щоденного життя до глобалізаційних процесів. Більше

того, ця концепція досліджує, яким чином медіа, що є носіями різноманітних типів повідомлень, та суспільство стали тісно взаємопов'язаними.

2.1. Еволюція медіафактора та формування медіакратії

Стверджувати, що медіа відіграють провідну роль у всіх сферах суспільного життя, означає акцентувати на важливості медіасистеми у процесах трансформації самого суспільства. Згідно з У. Шульцом, чотири основних процеси змін вказують на різні аспекти медіатизації: розширення, заміщення, об'єднання і пристосування [316]. На першому рівні медіа розширюють природні часово-просторові межі комунікації людини: завдяки новим технологіям значно скоритися час для отримання інформації. У цьому сенсі медіа є «продовженням людини», згідно з відомим виразом Г. Маклюєна, забезпечуючи засоби комунікації, що долають просторові та часові відстані [85]. На наступному рівні медіа схильні заміщати соціальну діяльність та інститути, тим самим змінюючи їх характеристики (достатньо згадати про вплив на міжособистісну комунікацію після появи електронної пошти та мобільного телефону – онлайн спілкування витісняє безпосереднє, офлайн). По-третє, медіа об'єднують – особа може здійснювати кілька соціальних активностей одночасно. Через соціальні мережі можна одночасно поспілкуватися з друзями, отримати інформацію та переглянути розважальний контент. Це важлива особливість зв'язку медіа – суспільство, оскільки медійні та немедійні види щоденної діяльності змішуються один з одним, і використання медіа стає звичним аспектом суспільного життя, визначення реальності за допомогою медіа стає частиною соціального визначення реальності. Нарешті, всі сектори суспільства (включаючи соціальних акторів у їх щоденному житті) схильні пристосовуватися до того, як медіа працюють, продукують тексти, є носіями смислів. Тобто кілька секторів суспільства повинні брати до уваги

медійну логіку електронних медіа (насамперед телебачення), йдучи за логікою та форматами, типовими для мови та організаційної практики медіа, такими, як способи організації і компонування змісту, стилі, в яких вони представлені, та граматику (синтаксис, семантику та прагматику) мас-медійної комунікації.

Медіалогіка відіграє важливу роль у процесах, що визначають природу змін, зумовлених медіатизацією. Медіалогіка є сукупністю технологічних, організаційних та культурних елементів. Найбільш важливим елементом є комерційна логіка, що передбачає комерціалізацію медіаінститутів та суспільства загалом, потім ідуть такі елементи, як виробнича логіка (медіа є важливим сектором економічної діяльності суспільства), технологічна логіка (стосується важливості технологій у продукуванні та відтворенні контенту) та культурна логіка. Логіку процесів медіатизації можна знайти і на комерційному та технологічному рівнях.

Комерційний рівень, як в економічному так і виробничому вимірі, стосується процесів стандартизації продуктів та контенту мас-медіа, які супроводжуються безперервним самопосиленням медіасистеми та зростаючою циклічністю медіатекстів, які закінчуються «петлею зворотного зв'язку: від висвітлення в медіа до подій, які висвітлюються» [265]. Таким чином, від стандартизованого виробництва, що робить медіаконтент майже повсюдно доступним за відносно низького рівня затрат, ми переходимо до загальної залежності від продуктів мас-медіа, що пояснюється такими теоріями і гіпотезами, як теорія залежності від медіасистеми [194], встановлення порядку денного чи теорія культивування.

Технологічний рівень проявляється у тому, що медіа та комунікаційні технології, які включають способи передачі повідомлень, їх формування та подачі та поширення, також впливають на те, як вони розуміються аудиторією. Це положення лежить в основі теорії медіа як посередника, згідно з якою кожен посередник до певної міри впливає на зміст повідомлення, яке передає, що

призводить до формування певної медіалогіки, зумовленої процедурами виробництва контенту та його різноманітними форматами. Використовуючи ці технологічні та комерційні рівні медіа кодують та форматують свій зміст таким чином, щоб посилити певні моделі людського сприйняття та обробки інформації.

Концепція медіатизації суспільства свідчить про зростання впливу медіа на всі сфери соціального життя. Відповідно важливо зрозуміти, які основні сфери перебувають під впливом медіа, з урахуванням того, що медіасистема є як культурною технологією, так і економічною організацією, хоча, у широкому сенсі, усі основні соціальні сфери перебувають під впливом зв'язку між медіа та суспільством: девіантність, контроль і нагляд, релігійний і ритуальні аспекти, владні відносини, міське середовище та міське життя, процеси локалізації та глобалізації тощо [285]. Особливе значення мають події, що транслюються у прямому ефірі, оскільки вони перебувають у центрі суспільної уваги, а не зрежисовані, заплановані самими медіа [216]. Вплив такої медіаподії полягає у посиленні символічного значення соціальних церемоній та одночасному підтвердженні соціальних зв'язків через медіапроцеси. Медіатизація суспільства проявляється у процесах глобалізації та формування культурних ідентичностей, в яких мас-медіа стали основним ресурсом для продукування та відтворення ідентичностей [194].

У свою чергу, медіатизація політики – комплексний процес, зумовлений присутністю медіалогіки в суспільстві та у політичній сфері. Він відрізняється від ідеї медіації (посередництва), природної місії медіа щодо передачі змісту від комунікатора до цільової аудиторії [279, р. 3047].

Визначення політики як «посередницької» є звичайним трюїзмом, позаяк комунікація та мас-медіа є необхідними передумовами функціонування політичної системи [280]. Деякі дослідники, такі, як К. Дойч [218], навіть вважають, що політика є комунікацією. Безумовно, політика і спосіб її здійснення та комунікації зазнали значного впливу з появою мас-медіа в XIX-XX ст. Такий вплив медіа на

політичне середовище в центрі концепції посередництва (медіатизції). Медіа стали незамінними акторами у політичній сфері, зайнявши центральну позицію в більшості політичних процесів, таких, як виборчі кампанії, урядова комунікація, публічна дипломатія та формування іміджу, національні та міжнародні святкування.

Центральне становище медіа на політичній арені є особливістю сучасних демократій, для яких характерні взаємопов'язані форми масової комунікації. Вихід медіа на центральне місце в політичному процесі зумовило значні зміни у розвитку політики як такої до такої міри, що політика часто розглядається дослідниками політичних комунікацій як медіазалежна. Проте концепція залежності не отримала переконливих емпіричних даних. Взаємозалежність медіа та політики є більш точною моделлю для розуміння справжньої природи відносин між ними. Тим не менше медіа часто приписують визначальний вплив на політичні події, осіб, визначення порядку денного та громадську думку, і одночасно політики обізнані з правилами привернення уваги, виробничі процедури та критерії відбору медіа, тому пристосовують до них свою комунікаційну поведінку.

Низка досліджень вказують на кілька наслідків медіатизації, серед яких спроможність медіа формувати порядок денний політичних дискусій, видовищність і персоналізація політичних комунікацій, фрагментація політичного дискурсу та ефект «просіювання» (winnowing). Мас-медіа, зокрема інформаційні агентства, володіють значною владою щодо впорядкування й оформлення політичної реальності через визначення того, що є актуальним для публічних дискусій, піднімаючи певні проблеми і виступаючи з критикою. Спрямовуючи увагу аудиторії на певні політичні події та проводячи журналістські розслідування, новинні медіа мають можливість скеровувати публічні дискусії, впливати на порядок денний виборчої кампанії, спонукати політиків зосереджуватися та визначатися з позицією щодо конкретних питань. Ця влада

посилюється чи слабне залежно від природи політичного середовища у конкретній країні. Наприклад, у політичній системі, що допускає значну незалежність медіа, політичні комунікатори менш успішні в нейтралізації здатності медіа формулювати порядок денний. Проте у політичному середовищі, що характеризується тісними зв'язками між медіа та політикою, політичний порядок денний швидше за все буде результатом домовленостей між представниками політичної та медійної сфер [318].

Видовищність політики – результат, безпосередньо пов'язаний з впливовою присутністю телебачення на політичній арені. «Граматика» телевізійної мови значно вплинула на моделі політичної комунікації. Ставши об'єктом безперервної драматизації у комерційних медіа, політична діяльність була змушена пристосовувати традиційні форми комунікації до нових правил медіацентричної сфери [278].

Цей факт потягнув за собою переосмислення символічних та образотворчих інструментів політичної репрезентації. Звертаючись до громадян та виборців, політичні комунікатори використовують не «риторику мобілізації прихильників, а риторику зваблення мас» [268]. Іншими словами, найбільший ефект видовищності політики до певної міри можна зрівняти з «генетичною мутацією» політичного дискурсу. Жоден політик не може успішно комунікувати, не пристосовуючи свої послання під найбільш бажані або очікувані формати мас-медіа, особливо зі сфери розваг, шоу-бізнесу та маркетингу.

Драматизуючи політику, новинні медіа «використовують в своїх інтересах схильність людей вірити в такі речі, які їм хочеться, а не такі, якими вони є, і разом з політиками, які швидко перейняли імперативи медіатизованої комунікації, медіа прагнуть «подавати політику як видовище» [293].

Необхідною умовою видовищності є схильність мас-медіа, особливо комерційних, зокрема таблоїдів та їх аналогів на телебаченні та радіо, до персоналізації політичної інформації: зосереджуватися на тому, хто і як виступає,

радше, ніж на проблемі, змісті, структурі та інтерпретації. «Пересічний споживач новин прагне читати про інших людей, а не про абстрактні групи чи далеку бюрократію та урядові органи. Щоб задовольнити ці уподобання, новинні сюжети, особливо ті, що з'являються на телебаченні, зазвичай подаються з точки зору центральних акторів... закономірно, що історії про групи перетворюються в історії про лідерів групи» [215].

Політичні гравці на сучасній постідеологічній політичній арені з ентузіазмом відкликаються на цю вимогу медійної тенденції. Вони охоче пристосовуються до медіаперсоналізації, відповідаючи на вимоги уявності, зовнішнього вигляду та іміджу. Телебачення знову виступає як «бог з машини»: політичні фігури не можуть відмовитися від дотримання правил телевізійної популярності, змушені бути або зірками, або невдахами. Телебачення – це посередник, що дедалі більше вдається до персоналізації та покладається значною мірою на суперництво між політиками.

Побічним ефектом персоналізації є те, що можна назвати «лідеризацією» політики. За певних політичних умов політичне лідерство є досить персоналізованим, чи то виходячи з інституційного устрою країни (як у президентській системі США), чи під впливом медіа. Політичні лідери поширюють свою особисту харизму на весь політичний процес, протиставляючи себе колективним акторам, таким, як політичні партії чи будь-яке інше спільне вираження влади. Природня схильність медіа до персоналізації політичного дискурсу забезпечує потужну підтримку процесу посилення лідерства у сучасній політиці в умовах, коли колективна, безособова, орієнтована на партію політична діяльність є традиційною моделлю.

Медіа мають ще більший вплив на політичні послання, якщо вони передаються каналами масової комунікації. В ході цього процесу політичні дискусії фрагментуються на окремі теми, що подаються у стислій формі, акцентуючи увагу на оформленні (привабливі заголовки, представлення

максимально поляризованих точок зору), ніж на обговоренні та пошуку рішень. Аналогічно до персоналізованого оформлення сюжетів така тактика перетворює політиків у пособників, добровільних чи примусових, медіапродюсерів. При цьому політики намагаються пристосуватися до швидкості сучасних новинних передач, спрощуючи свої виступи і таким чином збільшуючи шанси потрапити у поле зору ЗМІ. Цей вид фрагментації політичного дискурсу, зумовлений переважно висококомерціалізованими новинними медіа, має різну інтенсивність, залежно від місцевих традицій створення новин.

Медіатизація (посерединцтво) політики проявляється і у рекрутуванні політичних кадрів шляхом нав'язування форматів подання новин засобами масової інформації [276]. Є також певні ознаки дедалі більшого ослаблення партійних організацій у багатьох демократіях Заходу. Наприклад, відбір політичних кадрів (лідерів, активістів, кандидатів, мерів тощо) перейшов з рук представників керівництва політичної партії до зовнішніх агентів, переважно експертів із комунікацій та ЗМІ, які застосовують і слідують критеріям, що суперечать підходам традиційної професійної політики. Справжній відбір політичних кадрів та кандидатів до певної міри залежить від уваги ЗМІ. Відібрані таким чином лідери відповідають вимогам медіа щодо телегенічності, суперечливості та яскравості особистості. Політики, які є природними творцями новин, забезпечені значною популярністю, в той час як медіа ігнорують тих, хто немає талантів «медіагенічності».

У зв'язку із значним поширенням онлайн-медіа У. Шульц ставить питання, чи можуть традиційні моделі медіатизації політики зникнути, щоб дати дорогу новим способам взаємозв'язку між новими медіа та політичними гравцями [316]. Насправді нове комунікаційне середовище, створене Інтернет та іншими новими медіа, стане викликом для медіалогіки, що характерна для ери масової комунікації, і відповідно її впливу на політичні комунікації. У. Шульц стверджує, що кінець медіатизації, яку ми знаємо, ще не прийшов: «Оскільки нові медіа не

витісняють старі медіа, вплив медіатизації останніх буде зберігатися у новому медіасередовищі». Крім того, нові медіа приносять нові моделі медіатизації. Очевидно, що логіка нових медіа впливатиме на політику та політичний дискурс, але процес адаптації буде взаємним, а не одностороннім – лише з боку політичних гравців завдяки інтерактивності, якої позбавлені традиційні медіа.

Еволюція ЗМІ відбувається постійно: одне технологічне рішення походить від іншого, а рушійна сила цього розвитку стабілізує співіснування, тобто дає змогу співіснувати різним медіа, що трансформуються у різних напрямках та в різний час [237]. Ці зміни також впливають на політику. Це не є новим феноменом, однак його масштаб та характер значно відрізняються від відомих моделей здійснення та застосування влади. Видається, що сфера політики нині керується новою медіалогікою і перебуває під значним впливом алгоритмів [298, р. 9]. Й. Стромбек також описує ці зміни через визначення четвертої фази медіатизації як моменту, коли медіа стають домінуючим джерелом інформації, передбачаючи значні трансформації у тому, як твориться політика [323, р. 240].

Зростаюче значення медіа, що розуміються як посередник у процесі передачі контенту від професійних політичних мовників до їх аудиторії, значною мірою визначило нові відносини та стандарти у сфері політичної комунікації. Дж. Блюмер та Д. Кавана стверджують, що ця зміна є настільки глибокою, що вона пронизує всю систему медіа та призводить до збільшення загальної кількості медіа, гібридизації жанрів, зміни у форматах, розмивання меж між професійною та любительською журналістикою, медіа та політикою, розширення політичного ландшафту та збільшення ролі тих, хто відповідає за маркетингові аспекти політики [200].

Остання із таких рис, згідно із цими авторами, визначає еволюцію «третьої епохи» політичної комунікації [200, р. 156]. Зміни у логіці роботи медіа, зростаюча роль онлайн медіа, збільшення кількості контенту, що отримує індивід, та зростаюча роль маркетингової комунікації в рамках політичної комунікації

зкладає підвалини нового соціального порядку, який можна назвати медіакратією – владою медіа.

У новій сфері політичної комунікації успішним буде лише той політик, який орієнтований насамперед на максимальне використання потенціалу медіа, найновіших технологій для створення та передачі контенту, а також відповідає очікуванням і потребам медіаконцернів, з якими повинен співробітничати, щоб залишитися на верхівці влади.

Концепція медіакратії набула популярності завдяки публікації німецького філософа та політолога Т. Мейєра «Медіадемократія: як медіа колонізують політику» [284]. Автор описує, як медіа трансформують традиційну партійну демократію в медіадемократію, та закликає докласти усіх зусиль, щоб медіакультура була спрямована на служіння демократії, даючи змогу громадянам глибше розуміти політичну реальність.

Концепція медіакратії є концептуальним гібридом, що охоплює дві основних групи концепцій. До першої можна віднести чіткий акцент на відході від традиційного розуміння суверенітету, носієм якого перестав бути народ (демос), а його місце посіли медіа. Це означає, що соціальна роль останніх значно зросла, витіснивши на другий план глас народу. Друга група підходів виходить з тези про посилення позиції медіа у рамках традиційного поділу влади на виконавчу, законодавчу та судову, формуючи так звану «четверту владу», дедалі більше узурпуючи право бути «першою».

Можна виділити два підходи до розуміння медіакратії: етимологічний та маркетинговий. Згідно з положеннями етимологічного підходу медіакратія – це влада ЗМІ, що обґрунтовувалося у теорії фреймінгу та теорії аудиторії. Фреймінгові теорії з'явилися в 1970-і роки, зокрема роботи М. Маккоумза і Д. Шоу [282]. Ці теорії вивчають форми і цілі управління медіаконтентом та містять два важливих положення.

По-перше. Одна з основних функцій ЗМІ – встановлення порядку денного (agenda setting) у публічній сфері. Згодом дослідники почали говорити не про «встановлення», а про «формування» порядку денного (agenda building), що передбачає ширше розуміння. Згодом з'явилася «теорія швейцара» (gatekeeper theory), яка стверджувала, що подія, яка не потрапила у поле уваги ЗМІ, фактично втрачає сенс, тому медіа отримали виняткове право визначати, що саме є важливим для суспільства на даний момент – фільтрувати події, які варті уваги широкого загалу. Наступним елементом є фрейм події – тобто когнітивні рамки, за які не повинно вийти тлумачення певного факту. Іншими словами, подія не просто подається, вона супроводжується поясненнями, як її слід правильно розуміти: позитивно чи негативно, як розширення чи звуження прав тощо. Тобто вибудовується чітка логічна послідовність: зміст, поданий медіа, – поведінка аудиторії. Відповідно формування і зміна порядку денного дають змогу впливати як на контент у медіа, так і на поведінку громадян.

По-друге. Відбувається культурно-історичний розвиток журналістики, яка дедалі більше відходить від інтересів аудиторії, що проявляється у: 1) переході значної кількості провідних журналістів з робітничого класу до вищих соціальних прошарків як за доходом, так і за статусом, наслідком чого є зміна оцінки явищ і процесів суспільного життя; 2) зростання кількості журналістів з академічною освітою, що сприяє зростанню абстрактного мислення і бажання теоретизувати, а також застосуванню наукових підходів до вивчення питань порядку денного; 3) успіх журналістики як системи, що пропонує кар'єрне зростання. Це, в свою чергу, зумовило відмову від ідеалізму в професії та зниження розслідуваної діяльності, оскільки створювало загрозу для подальшого просування кар'єрними щаблями керівників у редакції [321].

На противагу етимологічній теорії медіакратії маркетингова концепція ставить під сумнів здатність ЗМІ керувати, тобто здійснювати базові функції влади (збереження порядку, підтримання свобод, досягнення рівності). Більше

того, влада медіа напряму залежить від того, чи співпадає думка журналістів із цінностями та світоглядними установками їх аудиторії. Іншими словами, успішні журналісти є професійними маркетологами: своїм читачам як споживачам подають саме той продукт, який відповідає їх уявленням і за який вони готові платити. З точки зору політичного маркетингу, виборці розглядаються як цільові групи з певними потребами, а політичні партії з виборчими програмами – як аналог продукту, який повинен відповідати інтересам електоральної аудиторії. В рамках цього напряму сформувалася концепція медіаполітики (media politics) – «осучаснений метод творення політики, в якому окремі політики намагаються отримати посади (у виборчих кампаніях) і формувати політику в ході виконання посадових обов’язків шляхом комунікації з громадянами за допомогою ЗМІ» [232, р. 3].

Дж. Грейбер зазначає, що нині політика і новинні медіа «нерозривно переплетені», що призводить до переосмислення поняття політичної влади, котра розглядається як «комунікативний конструкт, що має моніторитися і підтримуватися», а претенденти на владу «повинні грати за новими правилами медіаполітики» [243, р. 266]. Підтвердженням маркетингової теорії медіакратії є подальший відрив інтересів журналістики від інтересів цільової аудиторії, захист яких журналістика зазначає як базову функцію. У результаті нівелюється така функція журналістики, як «вартова собака» демократії.

До переваг маркетингового підходу слід віднести те, що він пропонує інструменти пояснення того, як власники медіа формують порядок денний та громадську думку; в який спосіб і під впливом яких чинників мас-медіа втрачають позиції впливового владного інституту з конотрольними повноваженнями (так званої «четвертої влади», що висвітлює діяльність органів публічної влади та повідомляє читачів про зловживання їх представників) до інструменталізації медіа – тобто коли деякі медіа стають комунікаційними каналами, позбавленими власної позиції [243].

Варто зазначити, що концепція «четвертої влади» була вперше сформульована в 1828 р. американським вченим Т. Маколем («The gallery in which the reporters sit has become a fourth estate of the realm») та стосувалася свободи преси, якій він приписував виконання трьох ключових функцій: соціальний контроль, поширення достовірної інформації та ведення відкритих публічних дискусій. На його думку, незалежні медіа могли відповідально виконувати роль «четвертої влади», лише підпорядковуючи законодавчу, виконавчу та судову владу соціальному контролю. Проте видається, що медіакратія – це епоха, коли журналісти виносять вирок швидше, ніж суди, а успіх урядів дедалі більше визначається наявністю підтримки з боку власників медіа.

Друге питання, що стосується цього семантичного спектра аналізованого терміна, – відповідальність і виборність тих, хто перебуває при владі. Для Ш. Монтеск'є влада є демократичною до тієї міри, доки вона вибирається на вільних, загальних і прямих виборах. Правління медіакомпаній не є виборним органом, регулярне оновлення якого не передбачене, тому воно не підлягає соціальному контролю. З іншого боку, переглядаючи конкретне видання чи програму, користувач щодня, а не раз на три-п'ять років на виборах, дає оцінку продукту медіакомпаній, що можна вважати своєрідною легітимацією їх діяльності.

Розвиток медіаринку та зміни у дотичних до нього соціальних та політичних процесах описуються і характеризуються багатьма способами. Тому концепція медіакратії пов'язана з цілою низкою споріднених термінів. З-поміж них найчастіше вживають медіатизацію (mediatisation) та медіалізацію (medialisation) політичного простору, інфотеймент (infotainment), політеймент (politainment), таблоїдизацію (tabloidisation) чи берлусконізацію (berlusconisation).

Дж. Сарторі, який писав на початку XX ст. про мультимедійну революцію, зазначав, що телебачення та відеожиття стали каталізатором перетворення homo

sapiens у homo videns [313]. Цей продукт візуальної культури, що з'явився з медіасфери, призводить до втрати особою здатності до абстрактного мислення та створення символів, знижує її мовну компетенцію та створює культ образу. Через пару десятиліть цей процес значно прискориться, і рівень занурення суспільства у медіасферу сягне небаченого рівня.

Часто у контексті політики поняття медіалізації та медіатизації використовується як синоніми для опису цього процесу чи радше стану. Проте медіалізацію слід розуміти як ситуацію, в якій медіа є найбільш важливим джерелом інформації і способом комунікації між тими, хто перебуває при владі, та тими, ким вони керують [327, р. 101]. Таким чином, медіа стають каналом двосторонньої комунікації, для політиків – про своїх виборців, а для глядачів – про тих, хто при владі (і/або змагається за владу). Цей підхід можна знайти в аналізі феномена медіатизації політики, який Ф. Кроц визначив як «набір процесів, зумовлених змінами у самих медіа, а також соціальними та культурними змінами» [266, р. 12].

Як стверджує Т. Сасінська-Клас, «застосовуючи цей підхід, дослідники у сфері соціальних наук намагаються описати та пояснити природу цього метапроцесу. Передбачається, що людина як соціальна істота використовує весь набір різних форм комунікації, доступних їй в її середовищі. Комунікація розуміється як джерело базових знань про реальність» [314, р. 163]. Тому важко недооцінити роль медіа у динамічному процесі передачі знань про політику, чи ширше, про реальність, що нас оточує. Вона особливо помітна в ході виборчих кампаній, хоча їй важко дати однозначну оцінку. Медіалізація та медіатизація визначає вплив як на самі виборчі кампанії, так і на поведінку виборців, що, в свою чергу, має позитивний чи негативний вплив на політичні процеси. Позитивні наслідки включають:

- розширення форм і каналів комунікації в кампанії;
- професіоналізацію управління кампанією;

– зростання кількості джерел інформації та активізацію неpolітичних громадян.

Негативні аспекти проявляються у:

- підвищенні вимог до керівництва кампанією;
- персоналізації;
- зникненні дискусій щодо нагальних, фундаментальних проблем, що потребують довгострокової стратегії;
- непримиренності та агресії;
- втраті справжності та автентичності;
- залежності громадян від телебачення;
- домінуванні суб'єктивних чинників (зовнішній вигляд кандидата, його манера поведінки) над раціональними (оцінка реалістичності його виборчої програми);
- зростанні загального розчарування в політиках, політичних партіях, що призводить до апатії та абсентеїзму.

Першим, хто зацікавився проблемами політизації преси, був К. Сеймур-Юре [319]. Десятиліттями пізніше медіапроблема була описана Д. Галлінім та П. Манчіні у «Порівнянні медіасистем. Три моделі медіа та політики» [246]. Поглиблення співробітництва чи навіть безроздільне співіснування проявляється у низці феноменів, що породжують значні соціально-політичні наслідки, найбільш небезпечними з яких є інфотеймент чи політеймент, які розвиваються на його основі.

Інфотеймент – це універсальне поняття, яке важко піддається визначенню і яке охоче використовується журналістами та медіаекспертами; спершу найімовірніше використовувалося Р. Ейзенбергом [291, р. 103]. Сьогодні цей термін вживається у багатьох європейських мовах та успішно функціонує у специфічному термінологічному наборі поряд із такими поняттями, як політеймінг (politainment), політконтеймент (politicotainment) чи едютеймент (edutainment).

У сучасних дослідженнях медіа інфотеймент розуміється як жанр медіа, що поєднує інформацію та розваги, різновид медійної розваги. «На практиці це означає, що журналіст зосереджується більше на тому, як подати інформацію, ніж на її змісті» [211, р. 12].

Імператив розваги став загальнообов'язковим у сучасному житті. Зазначимо, що «інформаційний та розважальний контент існували поряд один з одним у масовій комунікації протягом тривалого часу. Проте інформаційно-комунікаційна революція ХХ ст., дерегуляція аудіовізуального ринку, динамічний розвиток комерційних станцій та загострення конкуренції змусили медіа змагатися за аудиторію, постійно докладаючи зусиль, щоб зробити себе більш привабливими, надаючи більше і більше розваг» [304, р. 82].

Категорія розваги і ступінь її насичення медійним контентом відповідно стали одним із ключових чинників у типології медіа. Важливо, що цей процес спостерігається не лише у комерційних медіа, а й характерний для громадського телебачення чи престижних видань.

Зростання популярності таблоїдів на ринку газет змусило інші друковані видання змагатися за увагу читачів через зміну логіки оформлення матеріалів. Тому не дивно, що опініотворча преса почала набувати характерних ознак таблоїдів, включаючи з-поміж іншого: оповідну (наративну) форму текстів, емоційну забарвленість тексту чи домінування візуального супроводу над інформаційною цінністю. Як результат, очевидними змінами у жанрах інформаційної преси стало надання текстам більш розважального, скандального та сенсаційного характеру, збільшення частки публікацій журналістських матеріалів, базованих на схемі риторики суперечки, тобто протиставлення думок чи осіб, персоналізація змісту, залученість, значне поширення прес-релізів з чіткою оцінкою та спрощенням змісту та форми текстів.

Схожа ситуація спостерігається на телевізійному ринку. Акцент на розвагах став помітним майже у всіх форматах, і навіть у випадку служби новин. Про це

писав Н. Постмен у середині 1980-х років [305]. Він наголошував на важливості акустичного супроводу на початку та в кінці випуску новин, про необхідність вибору відповідного за зовнішнім виглядом ведучого, чия зовнішність здатна привернути увагу глядачів, і про візуальну привабливість аудіовізуальних матеріалів, що демонструються у передачі.

Цікаво, що цей світ медіа, в якому домінують комерційні та розважальні телеканали, постійно критикується за процес інфотейменту. Відповідно за цим поняттям закріпилася негативна, зневажлива конотація. Наприклад, у колах журналістів та медіадослідників (зазвичай представників школи критицизму) інфотеймент став синонімом навмисного спрощення чи поверхового ставлення до новин, прагнення до пошуку дешевих сенсацій, з одного боку, і деградації журналістської професії та комерціалізації мас-медіа – з іншого. Це поняття часто використовується як синонім схожих процесів: таблоїдизація, берлусконізація, медіалізація чи однойменна медіократизація.

Деякі дослідники сюди ж додають концепцію політейменту. Це ще одне гібридне поняття на межі між дисциплінами медіадосліджень та політології, етимологія якого походить від поєднання двох слів: політика і розваги.

Менш очевидно, що сама концепція поєднання двох, на перший погляд, зовсім різних сфер людської чи соціальної діяльності в одну щільно переплетена з простором функціонування. На цей феномен уже вказував Ю. Габермас, коли писав про тенденційну інтеграцію публічної сфери з приватною. Р. Сеннетт наголошує на феномені політики як споживанні, а Я. Голіновський викриває феномен публіцизації «питань, почуттів, відчуттів, досвіду, який, будучи конститутованим для приватної сфери (згідно з її визначенням), має бути таємним, прихованим та ексклюзивним. Сьогодні проблеми у сфері людської приватності принаймні частково стають предметом публічних обговорень та спільного інтересу» [242, р. 124].

Це питання детально проаналізовано Є. Новак, котра визначає це як журналістський жанр, в якому «поєднання політики з розвагами у формі медійного «переплетення» політичних акторів, питань, тем і процесів з популярною та розважальною культурою» стає очевидним [297, р. 208]. Це сплетіння проявляє себе у двох формах; чи то як політична розвага, чи як політика розваг. Перший тип має місце, коли політики чи політичні теми стають гостями чи предметами дискусій розважальних форматів, а другий – коли важливі теми представляються у легкій чи навіть розважальній манері.

Д. Пьонтек та О. Аннусевич ідуть далі, характеризуючи політеймент як: «свідоме використання політиками розважальних форм та форматів у процесі їх комунікації з громадянами» [303, р. 18]. Вони вважають, що цей феномен є наслідком реалізації тривалих іміджевих стратегій політиків. Одночасно вони наводять конструктивні риси нової політики, описаної Д. Шульцем [315, р. 58]:

- наявність наративу та оповідності (storytelling);
- зосередженість на майбутньому;
- пробудження та демонстрація пристрастей політиками;
- демобілізація виборців політичного опонента;
- конкуренція в основному за виборців, які ще не визначилися;
- пошук можливостей присутності у медіа;
- використання найновіших комунікаційних технологій для передачі повідомлень виборцям;
- постійний пошук симпатії виборців.

Інфотеймент та політеймент створюють систему взаємопов'язаних посудин, в якій контент і форма переплітаються. Створюючи розвагу, медіа також створюють з політики легку, привабливу та тривіальну реальність. Політики, з іншого боку, не можуть існувати без появи у медіа і вписуються у цей наратив, навіть формують свої довгострокові іміджеві стратегії, виходячи із цього.

У ХХІ ст. із розвитком нових медіа традиційна друкована преса опинилася у глибокій кризі. Спад тиражів супроводжувався економічною кризою, внаслідок чого розпочався процес, що призвів до втрати незалежності як пресою, так і її власниками. До того ж наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. значно зросла загроза незалежності видавців преси та журналістів, їх ідентифікації з певними політичними силами. Найбільш яскравим прикладом є Італія, де трикратний прем'єр-міністр Італії С. Берлусконі був власником медіаімперії Mediaset та банківської групи Banca Mediolanum, тримаючи в руках політичний, фінансовий та медіавплив та маючи надзвичайні можливості для їх ефективного використання. Як зазначав У. Еко, «Берлусконі день за днем побудував систему управління, базовану на ототожненні з партією, регіоном та державою, з цілою низкою підприємницьких інтересів. Він це зробив, не вдаючись до поліцейських операцій чи арешту членів парламенту, але поступово беручи під контроль найбільш важливі медіа (чи намагаючись захопити все ще незалежні видання шляхом складних фінансових махінацій, на щастя не завжди успішних) та створюючи відповідні форми згоди, побудовані на популістських закликах» [228, р. 149]. Таке своєрідне поєднання медіавлади і влади медіа отримало назву берлусконізації. Цей феномен одночасно асоціюється з наданням сенсаційної та дешевої інформації, телепередачами низької якості, прямим контролем над медіа та непрямим управлінням аудиторією цього медіа [329].

Згадана низька якість програм, розважальність та таблоїзація медіа є одночасними процесами не лише в Італії. Таблоїдний стиль щоденних газет та журналів, набуття аналогічних характеристик іншими медіа, зменшення кількості повідомлень про справді важливі події на користь скандалів та інфотейменту, а також підпорядкування впливу таблоїдних медіа – це характеристики медіаринку у більшості країн Європи. Феномен «конвергенції форми, мови, образу світу в основних медіа щодо змісту, форми, мови та образу світу таблоїдної преси» спостерігається у більшості європейських країн [272, р. 199].

Варто зазначити, що згадані концепції разом представляють ситуацію занурення суспільства в екосистему медіа, що тісно прив'язана до фінансового сектора та політичної сфери. Це співіснування припускає примат логіки прибутку на медіаринку та адаптацію політичних послань до рамок і форматів популярних медіа. Ці трансформації впливають на систему управління та умови демократії. Тому концепція медіакратії вважається до певної міри універсальною концепцією та поняттям.

Проблема медіакратії є предметом обговорень медіаекспертів, політологів та політиків насамперед через її тотальний характер. Це передбачає ситуацію, в якій не лише комерційні медіа, але й громадські медіа починають слідувати новій логіці. Цей феномен свідчить про відхід громадських медіа від служіння суспільству та виконання своєї громадської місії щодо нього шляхом формування соціальної відповідальності, створюючи високі етичні стандарти, перетворення на форму для представлення та обміну поглядами широкого спектра та політичних переконань, на користь приєднання до наративного потоку популярної культури, персоналізації політики чи поляризації (чи навіть протиставлення) точок зору.

Відповідно медіакратія гомогенізує медіа, форматує їх за моделями, схожими до провідних медіа, які уже давно перестали бути інформативними, подавати факти у цілісному, об'єктивному вигляді з дотриманням етичних норм, і замість цього перетворилися на платформу для пропаганди певної кількості інформації, відібраної відповідно до потреб та інтересів медіакорпорацій, які вона представляє.

Згідно з канонічними принципами медіа – ролі «швейцара» (gate keeper) та формування порядку денного – медіа здійснюють попередній відбір контенту, що передається аудиторії, відповідно визначають теми, що перебувають у соціальному обігу. Процес відбору інформації є невід'ємною рисою кожної редакційної колегії, оскільки в інформаційному суспільстві кількість інформації, яка щоденно генерується, перевищує розумові спроможності людини. Тому медіа

повинні вирішувати, яка інформація буде взята ними в роботу, а яка вважається другорядною. Участь у цьому процесі є надзвичайно відповідальним і шкідливим завданням, якщо не сказати, що всі залучені медіа і журналісти прагнуть «керувати душею і розумом» аудиторії. Проте слід відзначити, що присутність на вимогливому медіаринку змушує редакції брати до уваги потреби, очікування і смаки аудиторії, яка уже значною мірою насичена переважно розважальними форматами. Елітні медіа в умовах медіадемократії втратили свої позиції і значення, поступившись видовищним, таблоїдним, спрощеним та емоційним формам. Така спрощена логіка медіавідбору та подачі матеріалів суперечить комплексній логіці політичних процесів, оскільки перші зосереджені на конфлікті та поляризації, а другі – на компромісі та пошуку спільних точок дотику. Відповідно слід проаналізувати ключові симптоми медіакратії та їх соціально-політичні наслідки.

Медіакратія є своєрідною домовленістю. Політики беруть участь у шоу з повною віддачею, граючи свої ролі відповідно до сценарію, написаному для них розважальними медіа чи журналістами, що прагнуть поляризувати їх позицію. Постановка політичних подій наближається до ріаліті шоу, в якому вигадка стає більш реальною, ніж сама реальність.

З часом інсценування перестало бути формою і дедалі більше стає змістом видовища. Передвиборчі з'їзди чи політичні мітинги перетворюються на затратні шоу, що не поступаються концертам поп-музикантів. Р. Рейган почав своє президентство з організації найбільш дороговартісного і видовищного святкування інавгурації в історії США в січні 1981 р. Нагадуючи про акторське минуле президента, вважалося, що це перша адміністрація, що провела прем'єру.

Форма слугує для привернення уваги та побудови соціального образу величі, монументальності, елітизму та включення одночасно, великої підтримки і унікальності природи заходу, в якому кожен хоче взяти участь. Помірковано радісний натовп прихильників та ентузіастів стає змістом, приманкою і

передумовою для рішення підтримати партію чи кандидата на виборах. Відповідно, створюючи позитивне враження, можна вплинути на думку не лише безпосередніх учасників, а й на аудиторію другого рівня (телеглядачів, користувачів соціальних медіа тощо), що стає самоціллю.

У дещо менших масштабах інсценування проявляється у представленні політиків у телепрограмах, у друкованій пресі чи соціальних медіа. У цьому випадку фахівці з іміджу відіграють ключову роль, оскільки планують захід, акцентуючи увагу на найменших деталях. Фотогігієнічність стає ключовою рисою політика, який постає перед глядачами серед добре продуманих декорацій, в одязі, що справляє найбільш позитивне враження на аудиторію – як у студії, так і аудіовізуальних продуктах. Наприклад, Дж. Буш-старший оголосив про завершення військової операції в Іраку на борту авіаносця США Абрахам Лінкольн. 1 травня 2003 р. Президент США, одягнений у військову форму, стояв на капітанському мості, за яким висів стяг «Місія виконана», щоб ототожнити себе не лише з політиком, а й солдатом, який воював за добробут та безпеку американців.

Досконало зрежисований виступ має значне інформаційне та емоційне навантаження і, без сумніву, запам'ятовується набагато краще, ніж звичайний виступ на публіці. Тому для політиків стало стандартною практикою брати участь у розважальних програмах або створювати такі послання самостійно у соціальних медіа. У невимушеній обстановці їх завдання – подати себе як пересічну особу, близьку до виборця, яка добре розуміє його проблеми та щоденні побутові потреби. В ході таких невимушених «розмов» вони виражають себе, висловлюючи свою позицію з питань, які виходять за рамки їх політичних ролей та часто за рамки їх компетентності. Базування свого іміджу на «пересічності» дає значну політичну вигоду, що демонструє кар'єра канадського прем'єр-міністра Дж. Трюдо та Президента США Б. Обама. Протягом виборчої кампанії 2008 р. останній заявляв, що не схожий на решту президентів із доларових банкнот,

чудово перетворивши свою політичну та іміджеву слабкість на ключове гасло своєї кампанії і ставши одночасно президентом змін та представником багатокультурного американського соціуму. Відділення себе від стереотипу недоступного політика та створення іміджу політика, орієнтованого на виборця, свідчило про його глибоке розуміння потреб суспільства, зануреного в медіакратію. Тому не дивно, що політики створюють власні профілі та канали у багатьох соціальних мережах та платформах, прискіпливо відбираючи контент для добре вивченої цільової аудиторії, для кожного профілю чи каналу.

Політичний виступ, здатність приваблювати увагу та створення політичних гасел підвищують помітність у медіа та «продажі», впізнаваність медіа, завдяки яким медіа має контент, а політик – увагу виборця. Це тип взаємовигідної домовленості, з якої ніхто не збирається виходити. Однак проблема полягає у тому, що зведення політичного дискурсу до рівня політичних ток-шоу шкодить культурі парламентських дискусій, дебатів на журналістських програмах та публічному дискурсу. Політики у телестудіях або не демонструють високого рівня персональної культури, переходячи на крик, або примітивізують свою програму, щоб вона була зрозуміла якомога ширшим масам виборців. Відповідно телевізійна демократія супроводжується ерозією політичної культури та занепадом традиційних політичних партій. Видовищні політичні заходи зводяться до привабливої для глядачів форми, банальностей та коротких гасел, що ускладнює для виборців завдання щодо правильної розстановки пріоритетів, а також виявлення спонтанності чи зрежисованості шоу чи програми.

Персоналізація політики є результатом процесів індивідуалізації, що поглиблювалися протягом десятиліть. Поширене уявлення про людину як точку відліку на протигагу колективному розуму має свої наслідки для політичної сфери, і згідно з Я. Макалістером персоналізація є найважливішим здобутком демократії ХХІ ст. [281]. Персоналізація розуміється як «сприйняття політики крізь призму людей, а не процесів, і ще важливіша роль особистості, ніж

інститутів, спостерігається у двох важливих сферах, які Е. Маган [290] визначив у поняттях презентації та впливу. Перше стосується політичного лідера як основного суб'єкта ідеї чи представленої партії. Це означає, що імідж лідера стає публічним. Другий вимір стосується впливу, який лідер має на рішення, що приймаються виборцями. Важливо, що цей вплив залежить не лише від ролі медіа, а й від структури політичних інститутів чи позиції лідера. Тобто персоналізація політики є багатогранною проблемою і проявляється у різних аспектах та проявах політичної діяльності. Р. ван Сантен та Л. ван Зунен вказують на сім типів персоналізації [326, р. 7]:

- інституціоналізація персоналізації (на рівні інституційної зміни підтримка окремих політиків вважається ключовим питанням);
- фокус на політиках (за рахунок партій);
- партійні лідери є втіленням партії;
- індивідуальна політична компетентність (професійна компетенція політика оцінюється медіа);
- персональні наративи (медіа розкривають емоції та політичне минуле лідера);
- приватизація, тобто у медіа особисте життя виходить на перший план.

Варто зазначити, що виборцю легше концентрувати увагу на політиці, це полегшує йому прийняття рішень на виборчій дільниці. Оцінка політичного діяча з емоційної точки зору більш доступна для виборця, ніж аналіз виборчих програм, що вимагає певних когнітивних зусиль, обізнаності з політико-економічною ситуацією в країні та наявності навичок критичного мислення. До того ж особисте суперництво між політиками більш очевидне і дає змогу здійснювати постійний вибір «переможця» і «невдахи». Це ще більше посилює потребу співвідносити політичні процеси з людьми, які їх представляють в медіа, створювати внутрішнє відчуття самоорієнтації в політиці через ідентифікацію осіб, що діють у політичному просторі. Тобто цей процес є взаємовигідним: для партій, що

керують своїм іміджем більш цілеспрямовано та послідовно, для виборців, для яких складний політичний процес стає більш доступним.

Вплив персоналізації політики на демократію оцінюється по-різному, позаяк його наслідками є:

- необґрунтоване спрощення політичного процесу до простого вибору політика, виходячи з особистих симпатій, без аналізу його виборчої програми та діяльності;

- порушення основних функцій політичних організацій як результат перетікання влади до індивідів за рахунок груп та інститутів, що проявляється у девальвації критеріїв відбору політичної еліти, ослабленні важливості колегіального прийняття рішень, уникненні дебатів та усуненні політичних опонентів, інакомислячих;

- зниження якості політичного дискурсу в публічній сфері через маргіналізацію обговорення політичних проблем ціною персональних, часто тривіальних аспектів.

Проблеми змішування журналістики з політикою проявляються у переході журналістів до політики і політиків до світу медіа. Такі переходи часто не очевидні, ускладнюючи для аудиторії їх ідентифікацію. Журналісти, які перебирають на себе роль політичних оглядачів, часто переходять тонку межу справжньої журналістики, стаючи адвокатами певних політичних позицій чи політиків. Це стає дедалі очевиднішим, коли медіакорпорація ототожнює себе з певними політичними проблемами, відкрито підтримує своїх представників та маргіналізує чи дискредитує інших політиків.

Нейтральна журналістика та нейтральні медіа уже не повернуться, вважає П. Манчіні, позаяк великі медіа ослаблюються. Стає дедалі більше дрібних медіа, оскільки технології сприяють фрагментації, а фрагментація сприяє учасницькій журналістиці, що свідчить про сильний взаємозв'язок між ними. Порівняймо традиційні медіа та Інтернет. В останньому набагато більше гравців; щоб стати

помітним, потрібне сильне позиціонування. Серед традиційних медіа – друкованої преси, радіо, телебачення – ті, хто мають сильну ідентичність, також отримують перемогу. Чому Fox News так швидко перемогло CNN в Америці? Тому що CNN намагалося бути безпристрасною, а Fox News поширює свої, суб'єктивні підходи до інтерпретації подій у політичному житті США, демонструючи симпатію до консервативних сил. Якщо CNN хоче вижити, то має стати більш ліберальним і демократичним [331]. Прорив через інформаційний шум змушує медіа та політиків робити заяви, які легко зрозуміти, запам'ятати, бо вони радикально антагоністичні, грають на емоціях, чутливі, привабливі, а також короткі, гаслоподібні, скандальні, викликають тривогу чи страх. Цим критеріям відповідають тексти, побудовані на лаконізмі, експресії, протиставленні протилежних поглядів, думок чи переконань. Чим експресивніше послання, тим легше його ідентифікувати, і чим менш радикальним є його характер, тим важче його розташувати на політичній мапі думок. Медійна постановка виділяє і надто виразно подає виникнення патологічних явищ, оскільки поляризація протиставляє об'єкти однобічно, упереджено і часто з використанням маніпуляцій.

Біполярність розмиває сфери на осі континіуму, внаслідок чого не залишається місця для поміркованих, нейтральних, «пересічних» гравців. У медіакратії суспільство залишається переважно без вибору, позаяк, згідно з новою логікою, лише поляризовані особистості отримують висвітлення у медіа.

Водночас слід зазначити, що медіакратія підвищує рівень політичної участі. Медіа, спрощуючи послання про політику та політиків, створюють ілюзію простоти чи навіть очевидності політичних процесів, легкості здійснення політичного вибору, тобто ведення соціального дискурсу про політику, але не в політиці, оскільки це мало б супроводжуватися глибоким осмисленням та ґрунтовними знаннями про суть політичних процесів. У іншому випадку ми можемо говорити про горизонтальну (поверхову) участь, а не вертикальну (глибоку). Тому медіадемократія є ситуацією, в якій аудиторія приймає виборчі

рішення, виходячи з тексту послання, сформульованого логікою медіагрупи, котра і є отримувачем цього змісту, не на основі аналізу парламентської діяльності чи поглядів певного кандидата, а радше того, як він подає себе та як він представлений у медіа. Для багатьох людей медіанаратив стає формою втілення власних думок. Готовність прийняти це є результатом лінощів та переконання, що неможливо отримати достовірні знання у суспільстві, де медіа маніпулюють аудиторією. Може видатися абсурдним, що відповідальність за поширення необхідної інформації у медіатизованому суспільстві перекладається на медіа, замість того, щоб індивід самостійно брав на себе завдання пошуку необхідної інформації, аби прийняти виважене та відповідальне рішення на виборах. Тому медіакратія – це своєрідна самовідтворювана спіраль, на яку є загальна згода, котрій суспільство охоче передає свої суверенні прерогативи у питаннях відповідальності, але залишає їх абсолютно вільними в плані привілеїв.

Друга проблема – надмірна відкритість суспільства до засвоєння контенту, що є спрощеним, гаслоподібним, без гострих кутів, але пустим усередині. Це стає сприятливим середовищем для появи популістських груп, хоча існує думка, що це є новий різновид політики у суспільстві, де виборці стали надто залежними від телебачення.

Після перших двох десятиліть XXI ст. можна переконливо стверджувати, що люди також стали більш залежними від Інтернету, де найбільш досконалі форми та інструменти маніпуляції громадською думкою є складовою його функціонування.

2.2. Види впливу медіафактора на політичну сферу

Вплив медіа на політичну сферу та політизацію медіасфери можна розглядати, на нашу думку, як двосторонній процес, де обидва напрями взаємозумовлені та взаємно підсилюють свій потенціал у взаємодії, створюючи

феномен медіафактора політики. Одним із проявів цього фактора є комерціалізація політичного процесу, виникнення політичного ринку, коли політичне життя і зміни у політичній системі зумовлюються ринково-економічними мотиваціями, а політичні рішення перетворюються на своєрідний товар, розрахований на попит електорату. В певному сенсі це прагматична поведінка як політиків, так і електорату, які націлені на забезпечення права на інформацію [66, с. 6], задоволення своїх матеріальних і нематеріальних потреб медіазасобами.

На політичному ринку в умовах пропорційної системи виборів до органів державної влади сучасні політичні партії виступають своєрідними брендами. Дослідження цих процесів у політичній науці й виявлення певних тенденцій і закономірностей у діяльності політичних спільнот виявляються методологічно евристичними при застосуванні концепції політичного ринку. Як зазначає Т. Комарова, застосування логіки цього підходу дає можливість визначити специфіку сучасного партогенезу: перетворення партій на партійні бренди, партійний бізнес, пов'язаний із появою партій-підприємств, орієнтованих на отримання прибутку та накопичення політичного капіталу; успіх у боротьбі визначається переважно фінансовими можливостями претендентів, які забезпечують просування товару на ринку, відкривають шлях до рекламних можливостей та маніпулювання суспільною свідомістю завдяки ЗМІ та ЗМК; виборці виступають споживачами значною мірою віртуалізованого товару; на тлі розчарування у партіях як агентах артикуляції інтересів широкого загалу громадян спостерігається «друге дихання», реінкарнація феномена партій за рахунок зміни свого обличчя, поведінки та стратегій впливу на політику й прийняття рішень; партії демонструють надзвичайну гнучкість поведінки, способів мімікрії насамперед завдяки можливостям, що надає інформаційна епоха, засобам політтехнологів та PR-агенцій...» [57, с. 21-22].

Сучасне значення поняття медіафактора охоплює комплекс чинників впливу медіасфери на політику, і навпаки, політичних інтересів і цілей – на розвиток (у тому числі фінансове забезпечення ЗМІ) і змістове наповнення медіаконтенту.

Розглянемо деякі із цих чинників, які одночасно виступають і причиною, і наслідком такого впливу. По-перше, це комерціалізація медіа і політичного простору. За панування комерційних форм діяльності ЗМІ замість своїх основних ролей і функцій (комунікативної, організаторсько-мобілізаційної, ідеологічно-виховної, культурно-просвітницької, соціалізації) прагнуть до максимальних прибутків. Інформативна й просвітницька функції відходять на другий план. Засоби масової інформації стають підприємствами, основною метою яких є залучення коштів, а ефективність вимірюється не якістю поданої інформації, а отриманим доходом.

Тенденція до комерціалізації призвела до появи у пострадянських реаліях перехідного суспільства такого феномена, як олігархізація медіа і всієї медіасфери. У результаті отриманий прибуток вимірюється не тільки і навіть не стільки фінансовими показниками, скільки одиницями політичного капіталу – електоральними перемогами, рейтингами політичних партій та їх лідерів, прийнятими політичними рішеннями (в тому числі нормативно-правовими актами). Останні, в свою чергу, нерідко позначені так званим конфліктом інтересів, коли суб'єкт прийняття політичного рішення, користаючись своїм статусом посадової особи чи державного, політичного діяча, має від нього певний зиск (так звані «відкати», корупційні схеми отримання нелегітимних доходів тощо).

По-друге, це популізація і маніпулювання свідомістю, тобто заміщення серйозної аналітичної проблематики легкими для сприйняття споживачем і близькими за соціально-побутовою й масовістю, подекуди розважальною тематикою продукцією (товаром). Засоби масової інформації динамічно підлаштовуються під запити споживачів (читачів, глядачів, інтернет-

користувачів), що призводить до свідомого спрощення та прогнозованої адаптації інформації. Остання примітивізується, якість медіаповідомлень знижується, а при випуску такої інформації використовуються маркетингові прийоми із сфери рекламного бізнесу. Відтак інформація стає своєрідним товаром, який має низку споживчих властивостей і який ЗМІ намагаються вигідно продати. При цьому ступінь політичної та економічної вигоди вимірюється рейтингом телеканалів, відвідуваністю інтернет-сайтів тощо. Нерідко популістські виступи політиків чи скандальні світлини стають основним способом самоідентифікації, потужним інструментом маніпулювання суспільною свідомістю.

Маніпулятивні впливи ЗМІ активно використовуються в інформаційній гібридній війні. Як зазначає Б.М. Калініченко, інформаційний чинник «допомагає ефективно використовувати ресурси у військових операціях, забезпечувати оперативне інформування збройних сил, військового керівництва, міжнародного співтовариства, власних громадян... Завданнями ЗМІ за цих умов є розвінчування неправдивої інформації, інформування громадськості про наявність латентних груп політичного впливу в соціальних мережах, пояснення механізмів дії таких новітніх технологій інформаційної війни, як періодичні медійні кампанії, «підтасовка карт», мінус-мобілізація, залучення неправдивих експертів, культурний імперіалізм та ін.» [48, с. 22-23].

По-третє, соціально-політична мобілізація (в тому числі державне управління, регулювання). Із допомогою цього ефективного медіафактора органи публічної влади (зокрема, державної) впливають на процес пошуку, обробки та передання інформації, здійснюють організаційно-мобілізаційну функцію. Це і дає підстави вважати медіа «четвертою владою». Державне регулювання ЗМІ залишається однією з вагомих тенденцій у розвитку сучасної медіасфери. Пошук нових і вдосконалення старих форм управління, котрі сприяли б як вирішенню інформаційних завдань, так і забезпеченню фінансової і економічної безпеки ЗМІ, є одним з найважливіших напрямів у розвитку медіасфери.

Медіасфера слугує комунікативним майданчиком для взаємозв'язку центральної і регіональної влади, для сприйняття і формування в регіонах актуальної інформації загальнодержавного значення. «Політичні актори для боротьби за владу, застосування влади та впливу на владу вимушені здійснювати політичні інтеракції у цифровому середовищі, що постійно модифікується», – зазначає Н.О. Стеблина [149, с. 22].

Відтак медіауправління дає можливість державі здійснювати свою інформаційну політику, спрямовану на консолідацію суспільства і політичних еліт [124]. В Україні це набуло особливого значення в умовах гібридної війни і збройної та інформаційної агресії з боку Росії. Водночас деякі «вільні» й олігархізовані медіа внаслідок неефективного державного регулювання медіасфери здійснюють антидержавну, злочинну політику сепаратизму й ізоляціонізму.

Медіа відіграють важливу роль у взаємовідносинах влади й електорату. Соціальні відносини мають комунікативну природу, влада є комунікативною й, виходячи з концепції Н. Лумана, ЗМІ в державі виконують свою функцію: «Медіа повинні задовольняти, захищати інтереси держави, влади тією мірою, якою держава, влада захищають інтереси громадянського суспільства, кожної особистості» [83, с. 9].

Запровадження нових технологій забезпечує появу таких медіафакторів, як інтернетизація, цифровізація і конвергенція. Під медіафактором інтернетизації, цифровізації можна розуміти зміщення сегмента ЗМІ в бік інтернет-технологій, появу онлайн-проєктів. Як писав М. Кастельс, «оскільки комунікація є суттю людської діяльності, всепроникне використання Інтернету видозмінює всі сфери соціального життя... Нова соціальна форма – мережеве суспільство – набуває обрисів на всій планеті, хоча й відрізняється конкретними виявами і має значні відмінності щодо свого впливу на життя людей, залежно від історії, культури та

інституцій. Як і з попередніми випадками структурної зміни, ця трансформація пропонує стільки ж можливостей, скільки і створює проблем» [52, с. 275].

Якщо раніше терміни «медіа» і «друковані ЗМІ» були майже синонімами, то нині доцільно говорити про інтернет-портали як про найбільш активні гравці на ринку ЗМІ. Практично всі видання мають інтернет-версії своїх паперових аналогів, більше того, чимало медіа запускаються лише в онлайн форматі. Більше того, суцільна інтернетизація, цифровізація – це проникнення у всі сфери діяльності ЗМІ, від отримання до обробки та передання відомостей. Адже діяльність будь-якої журналістської організації становлять отримання, аналіз, обробка і випуск інформації. Перший і найважливіший етап – отримання – передбачає наявність джерела інформації (бажано ексклюзивного). І якщо раніше кореспонденти добували інформацію переважно в процесі спілкування з реальними ньюсмейкерами або з офіційних документів, то тепер дедалі частіше фігурують інтернет-джерела. Це не лише сайти державних установ, а й популярні спільноти, блоги, повідомлення на форумах тощо. На думку О.П. Дубаса, «Інтернет вносить такі зміни у варіанти розв’язання тих чи інших завдань: руйнує монополію мас-медіа, в результаті чого ЗМІ позбавляються можливості для політичних угруповань поширювати відеокліпи з метою зміцнення підтримки своїх поглядів; активно використовується урядами; відіграє дедалі зростаючу роль у міжнародних конфліктах, впливаючи на політичні й журналістські еліти світу» [35, с. 232].

Ще один медіафактор, який пов’язаний з новітніми інформаційними технологіями, – конвергенція. Остання означає зближення та взаємоуподібнення. У сфері медіа – це злиття різних типів передання інформації в рамках одного медіахолдингу, різних комунікаційних платформ: друкованих ЗМІ, радіо, телебачення, інтернет-середовища тощо. Це суттєво змінює уявлення про канали комунікацій, про майбутнє традиційних медіа [33].

Як формується і діє механізм впливу зазначених медіачинників? З огляду на виникнення політичного ринку діяльність медіа призводить до зміни мислення і поведінки електорату в потрібному для замовника напрямі й до формування прагматичних критеріїв у оцінці політичних діячів і відповідно до зменшення попиту на ідеологічну, аналітичну складову їхньої діяльності. У свою чергу, прагматизація мислення споживачів медіаринку зумовлює відповідні зміни у медіасфері. ЗМІ адаптуються до споживацького попиту на «дешевий» товар, позбавлений необхідності його довго «перетравлювати», включаючи критичне мислення, аналітичні розумові операції. У новинах починають домінувати «гарячі» факти (вбивства, кримінальна хроніка, аварії, тощо) та розважальні сюжети (про скандальні світлини зірок шоу-бізнесу, про котиків і екзотичних тварин). «Серйозні» матеріали в ефір не потрапляють, адже вважаються нерейтинговими, натомість його заповнює реклама й різноманітні шоу-програми, інтерв'ю з політиками-популістами, котрі пропонують прості й примітивні рішення складних соціальних проблем. Так формується взаємозалежність: ЗМІ стимулюють певні якості глядачів (читачів), останні ж формують споживчий попит, що формує певну політику ЗМІ. Прагматизація і примітивізація зростають, ідейно-аналітична складова зникає, медіапродукт відтак дешевшає, адже для його створення не потрібні дорогі ресурси (високопрофесійні журналісти, які самі створюють інтелектуальний продукт, що потребує освіти, фахової підготовки, громадянської мужності тощо, натомість домінують інтерв'ю та коментарі дилетантів). Це супроводжується появою численних фейків, спотвореної інформації тощо.

В умовах гібридної війни в інформаційній сфері ця тенденція набуває небезпечних проявів. Адже дешевим інформаційним фастфудом отруюється суспільна свідомість, дешево розпродаються засадничі для національної гідності цінності. А це обертається дорогою ціною людського життя тих, хто захищає ці цінності зі зброєю в руках, зброєю не інформаційною... Як зазначає В.М. Тарасюк,

інформаційні технології є не тільки інструментом демократизації, а й засобом руйнування та деформації демократичних цінностей внаслідок відсутності належного правового регулювання цього явища. «Технологічне звуження свідомості особи витісняє дві родові якості людини – спроможність до вольового самоконтролю та раціональне мислення» [158, с. 182].

Тут йдеться не тільки про політичний ринок, а й про інформаційну безпеку держави і суспільства. «Деструктивна чи конструктивна орієнтації ЗМІ залежать від характеру інформаційної політики, рівня демократизації конкретно взятого суспільства. Остання має включати залучення ЗМІ до процесів посилення стану інформаційної безпеки, захисту державних інформаційних ресурсів, вироблення ефективних механізмів убезпечення українського суспільства від інформаційних атак та гібридних загроз», – вважає Б.М. Калініченко [48, с. 21].

Медіафактор соціально-політичної мобілізації (управління) спрацьовує на користь залежності ЗМІ від органів влади – як центральних, загальнодержавних, так і регіональних та олігархізованих. При цьому висвітлення подій відбувається в одному тренді – інформування суспільства, громадськості про його суто позитивні ініціативи замовника, успішні проєкти, гуманітарні акції, «благодійні» внески олігарха, «патріотичні» програми. Відповідно політична еліта створює собі позитивний імідж і прогнозовані рейтинги на майбутніх виборах до органів публічної влади. Така однобічність подачі інформації не залишається поза увагою споживача. Електорат сприймає політиків як своєрідні рекламні об'єкти, котрі демонструють свої кращі якості, й ставиться до них як до надавачів певних благ і послуг, переважно споживчого характеру – дешевих комунальних послуг й палива (один кандидат в президенти обіцяв знизити ціни на газ вдічі, другий – втричі тощо).

Медіафактор інтернетизації, цифровізації пришвидшує передання інформації, що знижує цінність аналітики. Новинний і рекламний потоки йдуть цілодобово, в режимі нон-стоп. Постійно збільшується медійне охоплення через

численні сайти у соцмережах. Аудиторія постійно збільшується, адже інформація зберігається постійно, швидко видається за пошуком. У цьому потоці більш ефективними у маніпулятивному впливі виявляються популістські короткі матеріали з візуальним наповненням і відповідними заголовками та анонсами. Читачу не треба себе змушувати замислюватися над змістом інформації, критично її оцінювати. Треба тільки встигати за кількістю нових матеріалів. «Внаслідок глобальної цифровізації сьогодні політичні актори функціонують в умовах перманентної зміни цифрової інфраструктури, де є можливою поява нових цифрових політичних суб'єктів, які внаслідок миттєвої інтеграції мережових спільнот ставатимуть центрами ухвалення рішень» [149, с. 22].

Усе це розвиває антикультуру інформаційного споживання, призводить до примітивізації мислення й електоральної поведінки (кращий із кандидатів той, хто пообіцяє швидко підняти пенсії і зарплати). Суспільство стає дедалі більше керованим, маніпулятивно вразливим і політично прогнозованим.

Медіафактор комерціалізації призводить до того, що ЗМІ ставлять своїм основним завданням збільшення прибутків через задоволення глядацького попиту на дешевий популярний товар. Цей товар всемірно рекламується, реклама ж дає колосальну вигоду. В якості рекламних матеріалів сприймаються і програми політиків, і тексти про них. А це створює передумови для споживчого сприйняття будь-якої політичної інформації.

Медіафактор конвергенції зумовлює багатоканальність донесення інформації та керівного й маніпулятивного впливу. Адже людина сприймає одну й ту саму інформацію декілька разів, у різних аспектах візуального оформлення і деталізації. У результаті така інформація краще сприймається і найдовше запам'ятовується. А позаяк інформації, як правило, надлишок, то людина змушена вибирати найяскравішу та найлегшу для розуміння. Таке ставлення до медіаінформації екстраполюється на всю політичну сферу, що виглядає більшою мірою як спектакль, видовищне дійство, політичні перегони, лицарські бої.

ЗМІ підлаштовують імідж політиків під запит цільової аудиторії. Він стає більш ринковим, тобто задовольняє інтереси споживачів – виборців. Засобом масової інформації простіше просувати політиків як товар і почасти внаслідок зазначеної комерціалізації. А претендентам на високі посади в державі в цілому чи в певному регіоні такий підхід видається цілком прийнятним та зручним. Як зазначає Н.О. Стеблина, новий тип політичного лідера – «це цифровий політичний суб'єкт, який не може здійснювати політику без використання наявних у цифровому просторі мереж користувачів... ключові характеристики цифрового політичного суб'єкта: способи використання цифрової інфраструктури, способи взаємодії із фрагментованими мережевими спільнотами користувачів, а також способи освоєння цифрового простору» [149, с. 6].

А оскільки одним із таких способів стає рекламно-розважальний, то в результаті політичний процес нерідко виглядає у дзеркалі медіа як шоу. З метою подальшого розширення аудиторії ЗМІ приносять у медіасферу закони і тенденції шоубізнесу. Можна вважати невинним явищем і появу на політичній арені деяких країн президентів, парламентаріїв із сфери медіашоу. До цієї гри залучаються і глядачі (читачі), і політики, і громадські діячі й навіть учені, які дедалі частіше «піаряться» як коментатори, експерти, просуваючи насправді не завжди державницькі позиції, а «замовні» тези й псевдоаналітичні, рекламні матеріали під виглядом експертних оцінок чи даних соціологічних опитувань.

Постійне розширення медіасфери сприяє появі нових жанрів, зокрема блогів. Більшість політичної еліти вважає за необхідне ведення свого блогу, своєї сторінки в Інтернеті, створюючи комунікаційне поле і «вдячну» аудиторію для просування своїх ідей, позицій, для самореклами. Усе це свідчить про дієвість і ефективність таких проявів медіафактора, як інтернетизація, цифровізація та конвергенція. Останні взаємозв'язані й взаємозалежні, підсилюючи свою дію в політичній сфері, і зокрема діяльності політичних еліт. Вони у своїй єдності й

становлять медіафактор як системний вплив на політичну діяльність і перебіг політичних процесів.

Відтак медіа одночасно стає і чинником, і наслідком політичної діяльності, метою і засобом політики, невід'ємною складовою політичного процесу. Дієвість медіафактора зумовлена впливом на обидві сторони владних відносин – керівну й керовану. Оцінювати цей феномен не можна в традиційних координатах – позитивного й негативного. Це об'єктивна реальність сучасного політичного життя. Досліджувати тенденції і закономірності його розвитку – завдання політичної науки. Визначати правові засади регулювання цих процесів – предмет правознавчих студій [226]. Головне – не відокремлювати ці сфери, а розглядати в системній єдності й взаємозумовленості, в координатах ціннісно-змістової наповненості й суспільної значущості.

2.3. Медіаеліта як медіафактор в інформаційному суспільстві

Навряд чи можна заперечити тезу про те, що керівники ЗМІ, журналісти високого рангу та редактори можуть розглядатися як еліта сектора медіа. Проте питання про те, чи володіє медіаеліта ресурсами для впливу на основні тенденції розвитку суспільства і таким чином може отримати статус «стратегічної еліти», що здійснює політичний вплив і владу в широкому сенсі [263, р. 20], має бути більш відкритим для обговорення. Зокрема, вчені, прихильні до парадигми вищого класу, та прихильники плюралістичної теорії еліт займають різні позиції із цього питання.

Прихильники парадигми правлячого класу чи єдиної владної еліти, зокрема Ч.С. Міллс [287], Дж. Домгофф [222], М. Хартман [247], схильні заперечувати більш широкий вплив – політичний і соціальний – медіаеліти, навіть якщо вони включають кілька видатних медіамагнатів та оглядачів до кола традиційної

«статусної еліти» [288]. Швидше медіа відіграють протилежну роль щодо владної еліти і «служать останнім запобіжником порушенням з боку еліти» [311, р. 273].

Своєю чергою, плюралістична теорія еліти розглядає медіаакторів як еліту із значним впливом на політику та суспільство [233; 253; 258]. Такий підхід схожий до досліджень у сфері комунікації, згідно з якими політична влада стає дедалі більш залежною від медіа [195; 209; 284]. У силу свого привілейованого контролю над новинами та інформацією медіаеліта має розглядатися як політично значуща і стратегічна еліта на доповнення до їх позиції як секторальної еліти. Теоретично та емпірично політична роль медіа традиційно пов'язується з впливом змісту медіа на громадську думку та формуванням світоглядних орієнтацій виборців. Можна сказати, що такі впливи дають медіа можливість формувати порядок денний [282], що означає спроможність медіа визначати рівень обізнаності громадськості з політичними та соціальними проблемами, формувати суспільні та політичні дебати і таким чином створювати передумови для прийняття політичних рішень. Зокрема, ЗМІ формують і визначають зміст політичної інформації [230; 261], що впливає на ставлення до партій та кандидатів, а також має довгостроковий вплив на рівень політичної довіри, політичний інтерес та політичну участь [294; 332].

У той час як сила медіа у визначенні порядку денного може розглядатися насамперед як дотичний вплив на політичних акторів, рішення та результати виборів, останні публікації також припускають, що медіа може здійснювати більш безпосередній політичний вплив, якщо політичні актори змінюють свою поведінку у відповідь на фактичні чи очікуванні повідомлення медіа, радше ніж як реакція на зміну в громадській думці [265]. Такі ефекти зазвичай розглядаються у термінах «медіатизації політики» (mediatization of politics), передбачаючи, що політики та їх радники пристосовуються до «логіки медіа» (media logic), що вкоренилася у критеріях журналістських новин, медійних технологій та повсякденні процедури медійних організацій [193; 280; 282]. Згідно з такими

підходами медіаеліта повинна розглядатися як стратегічно та політично значима еліта, а не лише як еліта, обмежена певним сектором суспільного життя.

Політологія та соціологія досить нерішуче бралися за визначення соціальної ролі медіа, з точки зору акторів чи еліти. Зокрема, американські дослідники були схильні зосереджуватися на медіа як інституті, тобто на доволі загальних характеристиках змісту медіа чи організацій, у той час як роль індивідуальних акторів у медіа ігнорувалася [208, р. 101]. Відповідно медіаеліти розумілися як актори найвищого рангу в своїй сфері й поступово почали привертати увагу дослідників. При цьому в цих дослідженнях елітний статус приписується всім акторам у журналістиці в рамках елітних медіаорганізацій, медіаеліти не визначаються за їх індивідуальною позицією та статусом [269].

Звичайно, є тісні зв'язки між елітними медіа та медіаелітою. Так само, як влада політичних еліт зумовлена їх належністю до впливових політичних інститутів чи організацій, елітний статус медіаорганізації і відтак конкретного актора медіа тісно пов'язані. Проте елітний статус не може бути виведений безпосередньо із впливу, пов'язаного з медіаконтентом провідних видань. Багато медіаеліт справді виконують роботу для медіаорганізацій, які вважаються елітними медіа, таких, як провідні загальнонаціональні аналітичні видання, політичні журнали та, з деякими обмеженнями, найбільші теле- і радіомовні корпорації. Проте деякі журналісти, які працюють на престижні видання, не входять до кола еліти, так само, як і керівництво медіавидань другого порядку можуть вважатися медіаелітою [250, р. 24].

Медіаорганізації характеризуються двома слабо пов'язаними між собою організаційними ієрархіями і, таким чином, двома відмінними групами еліти: керівництво медіаеліти та журналістська еліта. Як у приватних компаніях, так і в державних медіаорганізаціях виконавче керівництво, так само, як видавці та власники медіа, визначають, як медіакомпанії ведуть бізнес – як комерційні структури чи як державні (неприбуткові) організації [207, р. 164]. Хоча ці еліти

безпосередньо не відповідають за виробництво новин, проте вони також справляють загальний вплив на висвітлення подій у ЗМІ, чи то шляхом скорочення бюджетів, чи через визначення загальної редакційної позиції.

Попри схожість з іншими діловими чи організаційними елітами виконавча медіаеліта залишається відособленою елітною групою, позаяк їх соціальний вплив значною мірою базований на контролі за символічними ресурсами, що трансформуються у політичну та економічну владу. Фактично багато медіакомпаній є надто малими, щоб вважатися впливовими організаціями в економічному сенсі [207, р. 166]. Це також справедливо навіть для найбільш відомих прикладів, коли окремі власники ЗМІ контролюють конкретну значну частку медіаринку. Навіть «медіамагнати» та «прес-барони», яким приділяють багато уваги вчені [238; 229, р. 27-44; 191], використовують свій контроль над символічними ресурсами для просування власних інтересів, втручаючись у прийняття політичних рішень та здійснюючи тиск на політичну еліту.

Аналогічний аргумент можна застосувати до керівництва державних та громадських медіа – виконавчої медіаеліти. Виконавча еліта громадських медіа перебуває на верхівці телерадіомовних корпорацій та їх керівних органів, але до неї не входять представники політичних партій, груп інтересів, уряду чи адміністрації, що заповнюють місця в їх корпоративних органах чи наглядових радах. Знову, їх позиція як стратегічної еліти залежить від контролю над символічними ресурсами, вкладеними в них, що опосередковано трансформується в політичний ресурс.

У той час як виконавчі медіаеліти схожі, хоч і не ідентичні традиційним діловим та управлінським елітам, редактори, провідні репортери, оглядачі та кореспонденти утворюють журналістську еліту, що різко відрізняється та повністю вкладається у щоденне виробництво контенту, що визначає політичну та соціальну роль медіа у громадській сфері.

Журналістська медіаеліта регулярно відповідає за відбір і виробництво новинного контенту і тому перебуває в центрі процесів визначення порядку денного та формування громадської думки.

У приватних та громадських медіаорганізаціях журналістська еліта поділяється на різні групи. На найвищому рівні фахівці, які виконують редакторські функції, зокрема головний редактор та його заступники. У провідних ЗМІ найпопулярніші репортери, кореспонденти та оглядачі також можуть вважатися елітою. На верхівці ієрархії журналісти, пов'язані з політичним відділом і відділом економіки, а також редакцією.

Додаткову підгрупу медіаеліти становлять провідні політичні кореспонденти, до яких належать зарубіжні кореспонденти, а також члени парламентського чи/або президентського пулу [249; 325]. Хоча їх організаційна позиція не ставить їх на вершину ієрархії у традиційному розумінні, проте вони вирізняються своїм привілейованим доступом та рівнем взаємодії з елітами у політичному та економічному секторах. У багатьох сенсах їх можна вважати спеціалізованою субелітою медіасектора, що виконує особливе завдання – підтримувати зв'язок з політичними елітами [277]. Таке обмеження медіаеліти виключає відомих позаштатних медіакоментаторів та редакторів, які деякі автори називають «публіцистичною елітою» (publicist elites) [244], «медійними особами» (media personalities) [207, р. 163], чи ширше – «громадськими інтелектуалами» (public intellectuals) [288].

Ці актори є впливовими у певних аспектах і можуть справді визначатися як культурна чи інтелектуальна еліта, також є вагомими причини включити їх до кола медіаеліти. Політичний вплив ЗМІ – це кумулятивний процес, що розгортається у часі й нині залежить не лише від спадковості посад, що займаються прийняттям рішень у медіаорганізаціях, а й від осіб, здатних збільшити аудиторію медіа, сприяти популярності видання. Водночас таке розуміння медіаеліти неповною мірою враховує реалії нових медіа. З одного боку, провідних акторів в онлайн ЗМІ

природньо вважати медіаелітою, оскільки їх організації мають редакторську структуру, а їх видання може вважатися впливовим. З іншого боку, соціальні медіаактори, такі, як блогери, вважаються сучасним еквівалентом публіцистичної еліти чи публічних інтелектуалів, чий вплив походить від провідного голосу в опосередкованій комунікації, а не від організаційної позиції у медіаорганізаціях.

Вважаємо за доцільне визначити медіаеліту як усіх осіб, причетних до керівництва: впливових видань та членів їх редакційних колегій; компаній, що продукують розважальний контент, який користується попитом, з огляду на дедалі більше поширення політейменту.

Відносини між медіаелітою та політичною елітою тривалий час розумілися в поняттях стримувань і противаг. У соціології та журналістиці ця ідея виражається концепцією «четвертої влади» наглядової журналістики. Нормативна концепція новинних медіа як «четвертої влади», згідно з класичними працями Є. Берка, передбачає, що журналіст повинен виконувати розслідувальну, спостережну або наглядову (watchdog) функцію від імені громадськості, зберігаючи об'єктивний, відсторонений та критичний погляд на діяльність та результати діяльності уряду, а також інших можновладців у суспільстві [295].

Підхід стримувань і противаг є радше нормативним за характером, ніж дослідницькою традицією як такою. Звертаючись до останньої, ми можемо визначити три відносно різних підходи до тлумачення відносин між медіа- та політичною елітою: пропаганда, соціальна взаємодія та культура комунікації.

Підхід пропаганди відображає тривале занепокоєння політичною та урядовою інструменталізацією медіа. Прихильники цього підходу стверджують, що медіаконтент містить упередження на користь урядових інтересів та перспектив і відповідно слугує для формування, маніпуляції чи спотворення громадської думки. Хоча авторитарні та репресивні режими є типовим прикладом цієї проблеми, пропаганда припускає, що журналісти, які працюють в рамках

системи конституційної та інституційної автономії медіа, часто схиляються, більш чи менш добровільно, до урядової точки зору [196, р. 179].

Попри свободу від прямого політичного контролю медіаеліта налагоджує співробітництво з політичною (адміністративною) елітою, що потенційно загрожує нормам журналістики й у широкому сенсі демократичному функціонуванню медіа. Прагнення пояснити демократичні невдачі медіа, особистісні відносини між високопоставленими політиками та медіаакторами, а також їх спільне входження до «елітної публічної сфери», зумовило появу низки досліджень [231, р. 164].

Пропагандистська функція мас-медіа у таких випадках насамперед є результатом не політичного контролю чи сили, а таємної домовленості та підпорядкування у політичній комунікації [233]. Підпорядкування як посягання уряду на галузеві ресурси межує з формами контролю тією мірою, якою воно фундаментально загрожує автономії медіаеліт. Водночас змова еліт стосується випадків, коли актори у більш-менш симетричних відносинах взаємодіють таким чином, що це загрожує їх автономії. У наукових працях, присвячених цьому підходу, часто вказується на спільну ідеологію як джерело змови між медіа- та політичною елітою, починаючи від патріотизму [270; 333] і закінчуючи радикальними течіями, такими, як «антикомунізм» [245; 248] чи «війна з тероризмом» [223].

Це призвело до зближення відносин між урядом та ЗМІ і посилило залежність останніх від офіційних органів влади як основного джерела новин, роблячи зміст новин залежним насамперед від політичної ситуації. Лише коли події відбуваються поза рамками контролю еліти, такі, як неоднозначні у культурному сенсі чи надзвичайно драматичні події, стає можливим опозиційне та справді незалежне висвітлення у медіа [196]. Інші вчені в рамках цієї традиції стверджують, що інституційна та соціальна належність медіаеліти до інших

впливових соціальних організацій та груп визначає, чи є медіа частиною владної еліти [225].

Найбільш критичний варіант пропаганди пропонується політекономією та неомарксистською теорією медіа, які зосереджуються на владних структурах, класовій структурі суспільства та гегемонії. На противагу підходу «спостерігачів», медіаеліта розглядається як «вартова собака» для служіння і підтримки домінуючих економічних і політичних інтересів [224], якій доручено поширення «гегемоністичної ідеології» та інженерії масової згоди [241, р. 253]. У рамках цього підходу покірність ЗМІ часто асоціюється з фундаментальною природою капіталізму в медіабізнесі, а також у широкому сенсі – узгодженістю в рамках заданої ідеології. За такого підходу виконавча та журналістська медіаеліта «схильна підтримувати чинну систему в її основних контурах і... лояльна до політико-економічної системи загалом; сама її влада і престиж чітко передбачають цю систему» [241, р. 258-259].

Що стосується соціальної взаємодії, то вивчення медіаресурсних відносин між політичними і медіаакторами зосереджується на функціональних відносинах між високопоставленими журналістами та політиками і їх обміні публічності на інформацію [236; 250; 325]. Різноманітні дослідження в цій традиції часто посиляються на політичних акторів та медіаакторів як еліту. Проте ця традиція не зумовлена теоретичним інтересом у відносинах еліти як таких. Радше соціологія професій, соціологія знань, символічний інтеракціонізм та (новий) інституціоналізм застосовуються для кращого розуміння того, як переплітається виробництво новин та процес вироблення політики у сучасному суспільстві.

У дослідженні «Репортери та чиновники» [320] Л. Сігал одним із перших емпірично зосередився на незалежних відносинах політиків та журналістів як на визначальному чиннику щодо змісту новин та формування політики. Попри те, що виробництво новин є консенсусним процесом у рамках медіа, воно являє собою процес торгу між журналістами та чиновниками, які «використовують один

одного для отримання вигоди у власних організаційних інтересах» [320, р. 181]. Цей процес у кінцевому підсумку формує як політику, так і новини. [320, р. 185-187] На додачу до потенційного впливу на новини та політику цей підхід ставить питання про те, чи можна називати взаємодію між журналістами та чиновниками «відносинами, що регулюються довірою, нормами, контролем та балансом» [267, р. 27] або радше боротьбою між журналістами та їх політичними джерелами, де обидві сторони намагаються зберегти вигідну позицію у відносинах обміну» [324]. У цих дослідженнях взаємодія між медіа та політиками характеризується як «симбіоз» [286], «перетягування канату» чи «танок танго» [240].

Подальші дослідження більш детально зосередилися на тому, як відносини між політиками і журналістами стали «квазіінституціоналізованими», «оскільки обидві сторони... включають іншу сторону в своє щоденне мислення, прийняття рішень та поведінку» [213, р. 215]. Розлогішу аргументацію в рамках такого підходу можна знайти у часто цитованому понятті «переговори про подійність» (newsworthiness) [209, р. 12], що визначається як «постійні, хоча і неявні переговори між політичними джерелами та журналістами» [209, р. 90] про те, що вважати важливими новинами.

Хоча проблеми інституціоналізації є точкою дотику між соціальною взаємодією та підходом комунікаційної культури, перше явище загалом «більш зосереджене на спеціальних варіаціях, ніж на постійних закономірностях та структурі» [201, р. 30]. Намагаючись розібратися з неперехідними закономірностями у структурах відносин між медіа та політикою, підхід комунікаційної культури спирається на джерела в політичній соціології та вивчення політичної культури [192], а також на теорію політичних систем [227]. Відповідно комунікаційна культура більш-менш послідовно пов'язана з питаннями системної автономії, відтворення та розвитку.

Що стосується культури комунікації, то культура виявляється у когнітивних орієнтаціях, інтерпретаційних рамках, а також у ролях, які скеровують конкретні

відносини, і насамперед – у елітних комунікаціях [258, р. 63]. Така спільна культура розглядається як неоднозначне благословення: з одного боку, вона не дозволяє самореферентним секторальним (self-referential sectoral) елітам відмежуватися одна від одної, а з іншого – обмежує їх світогляд та утруднює процеси адаптації до змін в оточуючому середовищі [258, р. 161]. І хоча така спільна культура не утворює владну еліту, проте вона створює «самореферентні елітні структури [258, р. 228] у різних секторах, які відділяють політико-журналістське елітне середовище від громадян/нееліти, та призводить до виключення «масового громадянина-споживача» [214, р. 673].

Б. Пфетш застосовує модель політичної культури, запропоновану Г. Алмондом і С. Вербою для характеристики відносин між медіа та політикою [301; 302]. Таким чином, культура політичної комунікації країни включає ставлення до «1) інститутів відносин обміну між політикою та медіа; 2) входу політичної комунікації, такої, як громадська думка; 3) виходу політичної комунікації (процес формування порядку денного, що запускається політичним піар) та 4) розподіл ролей та норм професійної поведінки» [302, р. 234-236].

Висновки до Розділу 2

У міру розвитку засобів комунікації зростали значення та вплив медіафактора на суспільство загалом та політичну сферу зокрема. Дедалі активніша участь медіа в інформуванні громадян про події у політичному житті та контролі за діяльністю як органів державної влади, так і окремих осіб загалом заклала надійний фундамент для перетворення медіа на «четверту владу» в умовах демократичного політичного режиму.

Медіакратія підвищує рівень політичної участі, оскільки медіа, спрощуючи послання про політику та політиків, створюють ілюзію простоти чи навіть очевидності політичних процесів, легкості здійснення політичного вибору, тобто ведення соціального дискурсу про політику, але не в політиці. Медіакратія – це своєрідна самовідтворювана спіраль, щодо якої існує суспільна згода: суспільство охоче передає медіа свої суверенні прерогативи у питаннях відповідальності, але залишає їх абсолютно вільними в плані привілеїв. Водночас надмірна відкритість суспільства до засвоєння контенту сприяє появі популістських груп.

Однак попри низку позитивних моментів медіатизація політики та суспільного життя узалежнила як політиків, так і виборців від своєї логіки виробництва та розповсюдження інформації, коли основний акцент робиться на персоніфікацію, спрощення (поверховість викладу подій), видовищність та суперництво (поляризацію).

Дедалі глибше входження представників медіаеліти у політичну сферу свідчить про неможливість тотального контролю за медіа як з боку органів державної влади, так і самих членів медіаспільноти. Адже нові інформаційно-комунікаційні технології пришвидшують процеси циркуляції еліт на медіаринку, побіжно зумовлюючи зміни й у політичній сфері.

Посилення ролі медіафактора у трансформації політичної еліти зумовлено як науково-технологічною революцією, що зробила засоби комунікації дешевими і

доступними широкму загалу, так і особливостями демократії як політичного режиму, що передбачає широку участь громадян у процесах прийняття рішень.

Дискусійним є питання про те, чи володіє медіаеліта ресурсами для впливу на розвиток суспільства і претендує на статус «стратегічної еліти», що здійснює політичний вплив і владу в широкому сенсі. На це питання прихильники парадигми вищого класу та плюралістичної теорії еліт дають різні відповіді: позитивну і негативну відповідно.

При цьому взаємодія між медіаелітою та політичною елітою відбувається вже за усталеними моделями: пропаганда, соціальна взаємодія та культура комунікації, кожна з яких має свої як позитивні, так і негативні наслідки.

Цікавим і унікальним у цьому сенсі є досвід України як молодой демократії, який буде розглянуто в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ МЕДІАФАКТОРА

3.1. Моделі трансформації еліт на постсоціалістичному просторі

У сучасних елітологічних дослідженнях одне із центральних місць посідає проблематика трансформації політичних еліт у контексті модернізаційних процесів, і зокрема в перехідних суспільствах. Цим питанням присвячено чимало праць українських [30; 50; 111; 145] і зарубіжних [3; 7; 10; 69; 171; 172; 185; 203; 205; 262] науковців. Особливої уваги потребує малодосліджена проблема концептуалізації впливу різних моделей суспільної трансформації на зміни в конфігураціях політичної влади та позиціонуванні політичних еліт. З огляду на це слід розглянути деякі аспекти проблеми та визначати умови, чинники, основні моделі трансформації політичних еліт у контексті політичних процесів у пострадянських країнах.

Важливо охарактеризувати якісні зміни, що мали місце у середовищі політичних еліт, та з'ясувати, чи насправді в результаті суспільних трансформацій у транзитних країнах з'явилися нові еліти. У пошуках обґрунтованих відповідей на ці питання дослідники розділилися на дві групи. До першої можна віднести прихильників своєрідної якісної оцінки змін: а) кардинальні, революційні суспільні перетворення і відповідна зміна еліт мають революційний характер; б) інкрементальні суспільні перетворення мали поступальний характер і політичні еліти просто «перекрашувалися», не змінивши своєї соціальної суті та ідеологічних уподобань. До другої групи належать учені, які зосередилися на співвідношенні ролі партійно-політичної та управлінсько-господарської еліт у суспільних трансформаціях та динаміці перетворень у середовищі пострадянської еліти [36].

За всієї різноманітності наукових підходів і концептуальних побудов у даному питанні спільною відправною позицією можна вважати визнання незавершеності, неоднозначності та нелінійності суспільних трансформацій і відповідно перманентного характеру змін у елітних групах. При цьому відзначаються взаємозумовленість і взаємна детермінованість процесів, що відбуваються у суспільстві та елітному середовищі. Така позиція стала основою обґрунтування декількох дослідницьких моделей трансформації еліт та формування концептуальних парадигм (концепти клану, позиційний, дискурсивний тощо).

У першій моделі – моделі зміни потоків – трансформація постає як послідовна зміна декількох хвиль у середовищі правлячої еліти. На кожній фазі перетворення попередня хвиля «виносить наверх», на керівні щаблі нову, наступну, яка, в свою чергу, «накриває» тих, хто її висунув. Наприклад, «сталінську» тоталітарну еліту змінює і «накриває» псевдodemократична «хрущовська», її змінює «брежнєвська» авторитарна, господарська, яку «накриває» «горбачовська», також псевдodemократична. Остання в Росії висуває «єльцинську», реформаторсько-непослідовну; в Україні – «кравчуківсько-кучмівську», послідовно руйнівну й зрадницьку щодо утвердження державного суверенітету та національних інтересів; в Грузії – «шеварнадзівську», послідовно авторитарну, корумповану, в Азербайджані – «алієвську», довговічно-тоталітарно-авторитарну, в країнах Середньої Азії послідовно тоталітарну і лише в країнах Балтії – справді демократичну й національно-орієнтовану.

На пострадянському просторі в перше десятиліття утвердження національної державності в колишніх соціалістичних республіках у правлячій еліті переважали (в демографічно-соціальному зрізі) «батьки» й «діди». Тому в елітологічних варіантах моделі зміни потоків з'явилася геронтологічна складова. Відповідно до загальноприйнятого розуміння політичної еліти мудрі, досвідчені лідери стабілізують суспільство, а тому в постреволюційний період вони є

запобіжником руйнації системи та соціального хаосу. Коли еліта міцно сидить у своїх керівних кріслах, молодь («діти» й онуки») прагне порушити звичну стабільність, відвойовувати своє «місце під сонцем», виступати проти геронтократії («дідів»). Виникає загроза системі й посилюються руйнівні процеси, зокрема у державному управлінні. Проте криза старих управлінських підходів не обов'язково закінчується появою нових, альтернативних. Адже «сини», не маючи досвіду й достатньої політичної волі для кардинальних перетворень, фактично утверджуються як нова еліта «перефарбованими» методами старої еліти (бюрократизація, авторитарні схеми прийняття політичних і управлінських рішень, невід'ємною складовою яких є корупція тощо). Легітимізація нової еліти через вибори швидко змінюється втратою суспільної довіри через nereформовані політичні інститути й весь державний механізм. У результаті політична система дедалі більш дестабілізується і втрачає керованість, що грає на руку контреліті та маргінальним «ображеним» групам. В результаті «сини» поступаються «онукам» – сорокарічним із навколоелітних груп. Вони мають високі амбіції, сучасний рівень освіти, сповідують «нові» цінності, працездатні й рішучі. Проте цього виявляється замало для подолання інерційності в суспільно-політичному організмі, глибоко ураженому корупцією. Ця хвиля може довго не втриматися, зокрема в українських реаліях.

Описана модель зміни потоків виявляється когнітивно продуктивною лише для аналізу політичних процесів усередині еліт і залишає поза увагою дослідника соціально-економічну детермінанту суспільних трансформацій. Еліта залишається своєрідною «річчю в собі», структурно і системно цілісною. В цьому вбачаємо обмежені можливості даної моделі у комплексному дослідженні трансформації сучасних політичних еліт.

Другою моделлю, яка найбільш поширена у політичній науці, зокрема елітології, є модель «політичного капіталізму». Вона виходить з уявлень про те, у перехідних суспільствах (ми беремо за основу аналізу пострадянські країни)

відбувається трансформація правлячої за радянської доби еліти в сучасну політико-економічну верству, тобто партійній номенклатурі, молодим комсомольцям завдяки відсутності належного законодавчого регулювання процесів приватизації вдається перетворити свої політико-управлінські посади в економічний капітал – володіння акціями колишніх державних підприємств. Використовуючи легко здобуту політичну владу без революцій і суспільних потрясінь (Росія, Україна, Білорусь, закавказькі й середньоазійські пострадянські країни), політична номенклатура першою опанувала механізми приватизації («прихватизації») державної власності через механізми інфляції, дефолтів тощо. За відсутності інституту люстрації (крім країн Балтії), внаслідок чітко продуманих, спланованих і взаємно скоординованих (під диктовку Кремля) дій «колишні» комуністи й комсомольці, навіть не виходячи із своїх керівних кабінетів, стали власниками колосальних ресурсів і активів. Утворилася політико-фінансова номенклатура, яка встановила фактичну монополію в політичній та економічній сферах, заповнила нові політичні інститути, оголосила себе виразником національних інтересів і промоутером усіх суспільних перетворень. Послідовний обмін влади на власність (привласнення партійних, громадських коштів, створення малих і спільних підприємств, перетворення міністерств і відомств на концерни й холдинги, держаних банків – на комерційні, приватизація прибуткових державних підприємств тощо) та конвертація власності у владу (шляхом купівлі-продажу керівних посад у центральних та регіональних органах державної влади та органах місцевого самоврядування) – ці процеси відбувалися паралельно й одночасно. В результаті сформувався правлячий клас, олігархічний і корумпований за своєю суттю. Клас політиків-управлінців став класом політиків-капіталістів – власників усіх ресурсів: політичних, економічних, фінансових, за винятком соціальних. Саме останній вид ресурсів не міг бути капіталізований, адже соціальний капітал розвивається за іншими законами, не придатними для «щеплення» фінансовим впливом. Тому домінування в моделі політичного

капіталізму економічного чинника робить її вразливою, не за всіма параметрами ефективною в поясненні взаємної детермінації та залежності економічної потуги країни і політичної влади, в розумінні особливостей суспільної свідомості, нелінійності та подекуди стихійності розвитку соціальних, етнонаціональних процесів.

Третя модель представлена бунтом економічних еліт або відродженням регіональних еліт. Вона з'явилася як відповідь на нову політичну реальність: хвиля демократизації викинула за рамки адміністративно-політичної системи заклики старої економічної еліти – господарників, які не отримали належної, на їх думку, частки державної власності у ході приватизації. Прихильники цього підходу вважають, що пострадянська партійно-господарська номенклатура складалася із двох великих груп: партійних працівників і господарників-управлінців, які, хоч і не були структурно відділені (були частиною моноліту влади), проте мали суперечності та висловлювали незгоду щодо питань управління й розпорядження майном, особливо в регіонах. Іншими словами, ініційований М. С. Горбачовим процес перебудови можна розглядати як бунт господарників (так званих «червоних директорів»), економічних еліт, які вимагали зміни політичних позицій і домагалися більшої свободи у своїй діяльності. В політичній риториці з'явилися вирази «більша самостійність регіонів», «самоокупність підприємств», «підтримка місцевих ініціатив» тощо. Партійна еліта дезінтегрувалася, у результаті чого частина приєдналася до господарників, воліючи бути першим у провінції, ніж останнім у столиці. Відтак процес формування сучасних елітних груп є наслідком синтезу уламків номенклатури. В Україні, наприклад, чітко окреслилися групи інтересів (бізнесових), які почали лобіювати в парламенті корупціогенні законопроекти, а Партія регіонів невдовзі стала правлячою, «накривши» своєю «хвилею» весь політичний простір країни (агресивна більшість у парламенті, президент – із «донецьких», бандитів-бізнесменів). Так сформувався потужний блок («третя сила») політично-

прагматичних лідерів та регіональної еліти. Включення до зазначеної моделі регіонального аспекту можна вважати її сильним місцем. Проте цей аспект переважив інші, в тому числі соціальні й етнонаціональні, що було її слабким місцем.

Четверту модель можна назвати контрелітною, оскільки основна роль відводиться конкуренту правлячій еліті. Вона виникає за умов, коли управлінсько-господарська еліта, намагаючись відсторонити від влади ідеологічно консолідовану, партійну еліту, що намагається зберегти свої позиції та не допустити трансформації політичного режиму, вдалася до допомоги з боку так званої «контреліти»: культурної та науково-технічної інтелігенції, маргіналізованих прошарків. Таким чином, шлях до влади проклала «нова еліта»: економічні еліти разом з партноменклатурниками другого і третього ешелонів влади, утворивши своєрідний сплав, олігархічний симбіоз. Проте з часом значна частина «контреліти» була змушена відійти на маргінес політичного життя. Тому замість традиційного номенклатурного кадрового «резерву», створеного за часів Радянського Союзу, сучасні політичні еліти взялися за створення власного кадрового резерву, щоб не допустити можливості подальшого проникнення у верхні прошарки соціуму маргінальних верств. Відтак на перше місце знову виходить важливість «професійної кар'єри» (послідовне проходження щаблями кар'єрної драбини) замість соціального ліфту (в міру сходження соціальною ієрархією індивід змушений змінювати вид своєї діяльності, оволодівати новими навичками та знаннями. Наприклад, сьогодні ти фотограф, завтра народний депутат, а післязавтра мер великого міста чи президент). У новій еліті зберігаються вади старих еліт («дідів»): соціальні привілеї і відособленість від суспільства, що трансформувалися в стійкі бізнесові й олігархічні клани та непрохідну прірву в доходах, тотальну бідність населення. Замкненість еліти може змінитися її руйнацією як зсередини, так і ззовні, й коло замкнеться. А трансформація може стати ходінням по колу [109; 111].

У кожній із розглянутих моделей трансформації політичних еліт закладені важливі структурні елементи, динамічні взаємозв'язки, функціональні ролі й, як результат, суттєві характеристики політичних еліт на певних етапах їх пострадянської трансформації. Ці моделі дають певну уяву про ті процеси, які відбуваються в елітному середовищі на певному етапі трансформації, зумовленому змінами в політико-правовій системі суспільства. Проте жодна із них не охоплює явища в цілому. Як показано вище, у цих моделях певний елемент чи аспект явища починає домінувати в аналізі, витісняючи інші й не менш важливі, створюючи невинуватдані та небажані у системному дослідженні перекоси. Це свідчить про те, що універсальної моделі, яка б давала повну і всебічну картину трансформаційних процесів у елітному середовищі, поки що годі очікувати. Принаймні можна користатися частково кожною із наведених моделей для характеристики лише певних змін і закономірностей, закладаючи окремі евристичні парадигми у пізнання даного явища. Синергетичні дослідницькі ефекти можна очікувати за умови толерантного сприйняття різних і навіть, на перший погляд, протилежних позицій і точок зору.

У наведених моделях можна простежити певні спільні положення. По-перше, для нових пострадянських еліт багато в чому характерні ознаки старих (номенклатури): відсутність динамізму, замкненість, закритість структури; відсутність внутрішньої рухливості, переважання вертикальної мобільності; внутрішньокланова монолітність. По-друге, нові еліти справді нові за кадровим, персональним складом, проте помітна тенденція до реконструкції монолітності. По-третє, у кожній із розглянутих моделей певною мірою «схоплені» дослідницькою увагою важливі функціональні зв'язки, структурні елементи, динамічні залежності, проте вони не охоплюють явище в цілому. В цьому і полягає їх основний недолік.

Спробуємо виокремити основні групи характеристик політичних еліт у динаміці їх трансформації. Першу групу характеристик можна вважати такою, яка

охоплює показники рухливості, динаміки. Це насамперед механізм рекрутування. По горизонталі: замість радянського номенклатурного «кадрового резерву» сучасні еліти формують власний, щоб запобігти проникненню маргінальних верств. Замість професійної кар'єри (послідовне сходження службовою драбинкою) утверджується соціальна кар'єра (в процесі сходження щаблями драбинки неодноразово змінюється тип діяльності). До кадрового резервуару потрапляють «свої» безвідносно до рівня освіти, професійного досвіду чи моральних якостей. Фактично кадровим резервуаром стає клан – регіональний чи олігархо-залежний (в Україні – із «донецьких», «дніпропетровських», «вінницьких» або з «ахметовських», «коломойських», «пінчуковських» тощо). Причому рух відбувається з регіонів до центру. Внутрішньоелітні перестановки переважно хаотичні, детерміновані бажанням зберегти «своїх в обіймі». По вертикалі: невиразний рух – від тотального випадіння з обійми (на перших етапах незалежності пострадянських держав) до зниження питомої ваги аутсайдерів, закриття еліт для «варягів». Іноді це провокує формування нової, нетривалої в часі (через домінування тенденції до закритості) групи «контреліти» як каталізатора соціальних катаклізмів і конфліктів. Останні переважно закінчуються приходом до влади представників нереформованої «системи», яка швидко відроджується, наче ящірка після втрати хвоста.

Друга група характеристик – щодо структури та складу еліт. Елітні групи борються за контроль над ресурсами – фінансовими й політичними. Фактично відбудовується ієрархія фінансово-промислових груп, які перетворилися на олігархічні й утворюють своєрідний олігархічний моноліт влади. Наявність опозиції, навіть системної, не заважає монолітності. Остання характеризує діяльність парламентської більшості, коаліцій політичних партій при голосуванні за «потрібні» їй, а не суспільству, закони. Щодо складу елітних груп: після маргіналізації, удаваного скасування привілеїв та імунітетів влада відновлює характеристики номенклатурності (закриті клуби, «салони», «підгодоване» коло

політичних і фінансових експертів та ЗМІ, корпоративних зібрань для підтвердження компліментарності та «вирішення питань»).

Третя група характеристик – щодо внутрішньоелітних стосунків та відносин між елітами та суспільством у цілому. Всередині еліт панують, як і раніше, волонтаристсько-ієрархізовані правила: жити «по поняттях», «хто вищий, той і пан», «я начальник – ти дурень». Причому це навіть не приховується за демократично-ліберальною фразеологією. В суспільстві створюється атмосфера удаваної відкритості (олігархічні ЗМІ перетворюють public relation на ефективну систему маніпулювання суспільною свідомістю: вибір може бути лише із запропонованих кандидатів – тих самих «сильних», «справедливих», які почують кожного й захистять бідних) і гласності. Фактично утверджуються патрон-клієнтські відносини. І це стосується принципів формування влади.

В Україні партійний принцип остаточно запанував після прийняття виборчого законодавства, яке закріплює пропорційну систему виборів, навіть місцевих. Заплямована «мажоритарка» поступилася не менш брудній і корумпованій «пропорційці». Потрапити до влади в обхід партійних лещат вже не можна. Народовладдя перетворюється на фікцію, як і тридцять років тому. А трансформація нагадує ходіння по колу. Еліти залишилися замкненими, корумпованими й агресивними щодо будь-яких проявів «циркуляції» (за В. Парето, «лиси» й «леви» періодично змінюють один одного при владі [106, с. 59-67]). Образно кажучи, трансформація сучасних еліт – це перетворення лисів та левів на одне монолітне ціле – вовків, які не звикли поступатися своєю владою.

Отже, пострадянські еліти за структурою, механізмами формування та характером функціонування, комунікації із суспільством не наблизилися до західних стандартів щодо життєздатної демократичної моделі. Адже в оновлених еліт відсутні такі ознаки: взаємодія еліт та суспільства без структурної залежності; легітимність і високий професійний статус, що не залежать від політичного режиму; висока горизонтальна й вертикальна мобільність, зумовлена вимогами

суспільної трансформації; рівність перед законом і відповідальність перед громадянами.

Натомість спостерігаємо низку особливостей, характерних саме для пострадянських, нереформованих політико-правових систем, які детермінують характер і темпи трансформації політичних еліт. По-перше, відсутність реального верховенства права, єдиного правового простору за широко декларованих демократії та народовладдя, відсутність реального поділу влади та розподілу повноважень суб'єктів управління в центрі й на місцях. По-друге, елітні групи створені й діють як патрон-клієнтські утворення. По-третє, перманентний процес формування й переформатування олігархату з корупційними схемами розподілу ресурсів і сфер впливу. По-четверте, процес легалізації (нормативно-правове закріплення нового статусу політичних інститутів, інституціоналізації еліт) доповнюється легітимізацією еліт (через вибори) як «нових» і «ефективних». За нереформованої в своїй основі політико-правової системи трансформація політичних еліт нагадує феномен керованого хаосу: до влади потрапляють начебто випадкові люди – активісти, популісти, «нові» обличчя, а насправді цією «кадровою лихоманкою» чітко керує олігархат, який свідомо «запускає» розрекламованих у «своїх» ЗМІ «правдорубів» і «волелюбів».

Отже, з точки зору раціонального пізнання і вибудовування чітких моделей трансформації політичних еліт, описані вище процеси не можуть розглядатися як такі, що вписуються в наперед визначену картину: нові, кращі, сучасні еліти приходять на зміну старим, неефективним, закостенілим. Тобто лінія не вибудовується як пряма, знизу доверху, як невинний поступальний прогресивний рух від недосконалого до оптимально кращого.

Проте описані вище процеси можна розглядати як нелінійний рух – з відкатами назад, точками біфуркації, періодами хаотичного, непередбачуваного розвитку системи, тобто застосовувати різні варіації теорії систем [9; 47], тим більше, що трансформація еліт є невід'ємною складовою трансформації і

модернізації усієї політико-правової системи, передумовою і одночасно наслідком функціонування останньої. З цієї точки зору, неабиякий інтерес становить генетичний зв'язок даного стану системи з попередніми станами (зокрема, в радянський період). З огляду на це відновлення на новому рівні моноліту влади (особливо в Росії, середньоазійських країнах) можна розглядати не як реставрацію тоталітаризму і «соціальної справедливості» соціалістичного зразка в чистому вигляді, а як системну наступність і системну пам'ять політичних інститутів (одним з яких є лідерство). Нові еліти, що прийшли за зміну старим, генетично зберігають риси старої, позаяк не відбувся докорінний злам системи, люстраційні механізми не запрацювали, при владі й при власності залишилися мисливці за державним ресурсом, середній клас не сформувався, який є справжнім джерелом демократичної еліти, а громадянське суспільство не стільки зріле, скільки проактивне. Одним із дієвих чинників трансформації політичної еліти стали медіа з їх мобілізаційним потенціалом та маніпулятивним впливом на багатомільйонні маси. Проте якісних змін не сталося. Тому можна говорити про нові еліти як про пострадянські, легітимізовані демократичними процесами та гібридними посттоталітарними політичними режимами. Справжня трансформація (як зміна форми і змісту одночасно) відбудеться за умови виходу на політичну авансцену пасіонаріїв – патріотів, інтелектуалів, професіоналів, здатних взяти на себе відповідальність за перетворення в суспільстві, адекватних викликам часу і рішучих у зламі старої системи та її фасадно-демократичних декорацій.

Трансформацію політичної ролі посттоталітарної, постсоціалістичної номенклатури у формуванні сучасної еліти в країнах Центральної і Східної Європи можна дослідити, якщо вдається до демографічного підходу, зокрема до аналізу типів (поколінь) еліт періоду глибоких соціально-політичних реформ. В основу базової схеми покладено класифікацію Я. Валевського, який виділив три типи політичної еліти, задіяної у політичних трансформаціях на постсоціалістичному просторі: еліта транзиту, еліта трансформації та еліта

консолідації. Еліту транзиту становлять політичні діячі з високими моральними якостями, зазвичай вихідці з інтелектуальної еліти, які мають за мету наблизити державу до західних зразків демократії, беруть активну участь у ціннісному дискурсі та формуванні майбутнього держави. Більшість із них не мають відповідного досвіду та навичок, їх вибір йти у політику був радше імпульсивним, ніж свідомим рішенням. Еліта трансформації представлена більш раціональними політиками, які орієнтуються насамперед на кількісні показники (темпи економічного розвитку, дефіцит бюджету, обсяг прямих зарубіжних інвестицій, стан банківської системи тощо) та мають відповідну освіту для управління соціально-економічними процесами. Щодо до них часто застосовують позначення «технократи». Еліта консолідації сформована з політиків, які виступають у ролі посередників і активно залучені до формування консенсусу між представниками «старої» та «нової» еліти, на основі якого можна виробити спільну стратегію державного будівництва та обрати пріоритетні шляхи розвитку суспільства. Запропонована Я. Василевським схема була протестована та підтверджена у дослідженнях М. Едінгера, який займався вивченням особливостей процесу професіонального розвитку еліт у країнах ЦСЄ, у тому числі під впливом євроінтеграції [260].

Литовська дослідниця І. Матоніте, застосовуючи схожу схему щодо Литви, виділяє два основних типи еліт перехідного періоду (транзиту): еліти-революціонери та посттранзитні еліти [274; 275]. Діяльність еліт-революціонерів характеризувалася домінуванням символічної політики за, як правило, широкої підтримки з боку населення. Політичні керівники здійснювали демонтаж колишньої системи і визначали курс шляхом інституціоналізації виборів. Перед посттранзитними елітами постали інші завдання – в умовах поступового зникнення ейфорії від суспільних змін на перший план виходили завдання підвищення ефективності інститутів, вирішення комплексу соціально-економічних проблем. Нова ситуація формувала новий запит на компетенції і

результати діяльності політичної еліти. Саме професійний управлінський досвід являв собою ресурс, наявність якого сприяла поверненню його власників до влади.

Українські дослідники [87] поділяють думку зарубіжних дослідників про те, що сучасна влада є історично та структурно похідною від радянської номенклатури, «збагаченою» кримінальними та олігархічними елементами в 1990-х роках, що вона є закритою і не відповідає викликам сьогодення. Українську еліту за багатьма ознаками не можна віднести до класичної політичної еліти, протягом усіх років незалежності вона має перехідний і нестійкий характер і більше заслуговує на назву «правлячий клас», який може бути в майбутньому основою для дійсно політичної національної еліти, що відповідатиме належним критеріям і репрезентувати інтереси суспільства.

Як зазначає М. Кармазіна, в українському дискурсі еліт панівними є два взаємопов'язані категоричні твердження. По-перше, Україні загалом бракує еліти, чи «справжньої еліти», наявна ж «еліта» – загроза для держави і виклик для суспільства. Лише за наявності певних ідилічних умов (своєрідних інститутів, здатних «благородно мотивувати», плекати/селекціонувати тощо) і настанов (пасіонарності, готовності до самопожертви, «додаткового навчання та ін.) в Україні стане можливою «справжня еліта». По-друге, оскільки існуюча в Україні еліта неякісна і є набором «випадкових, непов'язаних між собою, тимчасових людей, нездатних творити, втілювати і досягати», то для продукування «альтернативної еліти» повинні запрацювати такі механізми, як активізація, просвітництво, практика. На думку дослідниці, обстоюючи ідею наявності в Українській державі і суспільстві політичної еліти як нерівноважної нестабільної системи, здатної до самоорганізації та кооперативної співпраці, необхідно насамперед звертати увагу на структуру політичної еліти і механізм її формування (входження, відтворення), закріплений у Конституції України, та критерії входження до політичної еліти: виборність, призначення, персональне введення, конкурсний відбір [120].

Аналіз ефективності цього механізму дав змогу вченій дійти висновків про те, що в Україні на найвищих щаблях влади (зокрема, виконавчої, судової) одночасно присутні «представники режиму» і «опозиціонери до режиму». В цьому поєднанні полягає, по суті, український феномен політичної еліти. Про це свідчить декілька моментів [138, с. 60-62].

1. Повна сформованість кланово-олігархічної системи, в якій виокремилося коло родин, що уособлювали як олігархічні, так і позаолігархічні інтереси і які не лише відокремили владу від суспільства та за допомогою дії «механізму непотизму» стали не тільки експлуататорами державної власності, але й постачальниками еліти», відтворюючи свою політичну, економічну та ін. самодостатність, але при цьому досягаючи легітимності через інститути фасадної демократії.

2. Кількісно коло осіб з ознаками «елітності» досить невелика – 150-200 сімей у межах держави, але на різних рівнях.

3. «Опозиційні» політики і надалі співпрацюють з владою, «повертаються у велику політику» за допомогою і за підтримки «опонентів». Тож опозиційність є вдаваною, а співпраця на основі сімейних, етнічних, земляцьких лояльностей – латентна.

4. Відстоюючи свої інтереси, представники еліти вдаються до жорстких кланових протистоянь з «розв'язкою» у вигляді саджання опонента до тюрми (і швидкого виходу під грошову заставу), фізичного усунення, люстрації, фінансового підживлення «революцій» заради скинення «злочинної влади» чи навіть запрошення зовнішнього агресора для оборони «наших інтересів, втечі і більш чи менш віддаленого у часі повернення в Україну із-за її меж тощо. Таким чином, члени «елітного резервуару» є один для одного ситуативними «друзями» чи ситуативними «ворогами».

5. Елітні ешелони влади мають високий ступінь закритості для нових представників, витискуючи зі своїх рядів політичний чи економічний баласт і

жорстко конкуруючи з нечисленними «новими», які прагнуть здолати бар'єри і впливати на прийняття політичних рішень. Механізми рекрутування нових осіб в еліту не розвинуті.

6. У регіонах країни сформувався специфічний ліфт потрапляння до елітних груп.

7. В областях «регіонали» були уособленням кадрового резерву особи, яка обійняла найвищий пост у державі, та її лояльних прихильників. Тож система, що трансформувалася у бік авторитаризму, визначала спосіб рекрутування еліти. Її деградація можлива була лише зі зміною влади [138, с. 62].

Прихід до влади нової «команди» не є «категоричним свідченням» відкриття «елітного резервуара» і притоку до нього «нових». Грандіозного «спалаху наднових» не відбулося. Циркуляція у «резервуарі елітних» засвідчує просту поступову зміну поколінь. А крім того – консерватизм елітного середовища [120].

Ще один невтішний діагноз щодо української політичної еліти: впродовж 30 років функціонування в умовах незалежної Української держави діяльність еліти (у т.ч. політичної, економічної, військової) не здобула позитивних оцінок представників соціуму. Еліта все однозначніше сприймається як пряма загроза державі і суспільству в Україні [49, с. 33].

3.2. Вплив медіа на становлення політичної еліти в незалежній Україні

Політична еліта як один з ключових акторів політичного процесу перебуває у процесі постійної трансформації під впливом вимог сучасності, необхідності пристосовуватися до мінливої природи інформаційного суспільства, що зумовлює появу в них нових знань та навичок, необхідність пошуку нових шляхів репрезентації в умовах швидкого прогресу інформаційно-комунікаційних технологій. З'ясування особливостей таких перетворень політичних еліт, їх

позиціонування у політичному процесі, способів реалізації отриманих владних повноважень зберігає свою актуальність і для вітчизняної політології.

В 1970-ті роки з переходом до промислового випуску транзисторів відбувся стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що почали пронизувати усі сфери соціального буття, зумовлюючи незворотні зміни у всій системі соціально-культурних відносин. Маштабні, глобальні та швидкі тенденції розвитку в комунікаційній сфері також безпосередньо вплинули на політичні процеси. Зростання залежності від електронних засобів масової інформації, падіння популярності друкованих медіа призвело до тектонічних змін в організації, цілепокладанні політичних процесів, політичних інститутів та політичних еліт. Як результат, здобута медіа та соцмережами влада над громадською думкою зробила їх одночасно і засобом, і результатом глобалізації, що практично не має достойних суперників. Відповідну особливу роль на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку відіграє дослідження особливостей мас-медійного позиціонування політичних еліт. Значення традиційних ЗМІ і комунікаційних технологій як інструментів впливу політичних еліт на формування суспільної свідомості й маніпулювання громадською думкою постійно зростає, не втрачаючи своєї актуальності уже протягом майже трьох десятиліть. На сьогодні основні завдання політичної еліти в Україні полягають у: у пошуку шляхів підтримки соціальної рівноваги та консолідації суспільства через формулювання картини спільного майбутнього, відновленні територіальної цілісності й зміцненні державного суверенітету України, створенні передумов для динамічного економічного розвитку в мінливому глобалізованому світі. А це вимагає комплексних заходів, у тому числі трансформації еліт як неминучої вимоги глобального розвитку.

Важливо зазначити, що комплексне осмислення процесів трансформації політичного простору вимагає прискіпливого аналізу просторового виміру, зокрема перспектив розвитку політичних процесів та органів публічної влади на

регіональному рівні. Регіональні процеси та політична динаміка на рівні областей, за всієї варіативності, суперечливості та асиметричності, значною мірою визначають політичний клімат у масштабах всієї держави. Акцентування уваги на регіональному рівні зумовлене і нинішнім вектором політичних процесів, що набувають дедалі більш децентралізованого характеру, посилюючи роль регіональних політичних еліт, а також місцевих лідерів, які в міру поглиблення децентралізаційної реформи отримуватимуть дедалі більше адміністративних, фінансових, земельних та інших ключових ресурсів.

Особливо доречним у даному випадку є використання факторного аналізу для встановлення особливостей перебігу політичних процесів, виявлення нових патернів взаємодії та позиціонування політичних еліт в умовах модерної трансформації політичних інститутів. Саме він сприяє виходу на перший план представників еліт з периферії та регіонів на пріоритетні позиції у сучасній конкурентній політико-правовій системі.

З огляду на динамічний характер конституювання еліт у сучасному політичному просторі перехід до нового формату позиціонування політичних і партійних еліт зумовлений такими факторами. По-перше, це необхідність контролю над широкими соціальними верствами і радикальними політичними силами шляхом збереження лідерських позицій легально – через вибори. По-друге, переведення протестної активності в інший легітимний системний формат, що є фактично відповіддю владних еліт на запит значної частини суспільства щодо прозорості, відкритості, комунікативної чутливості влади у відносинах з громадянським суспільством. По-третє, необхідністю модернізації сучасної політичної системи, що включає інституціоналізацію внутрішньопартійної дискусії, створення нових центрів внутрішньопартійної конкуренції, виникнення нових «соціальних ліфтів». По-четверте, необхідністю перегляду системи опозиційних, неурядових та правозахисних організацій, що зумовлено впливом факторів інертності традиційної «системної опозиції» та нездатністю «несистемної

опозиції» самостійно прийти до влади. По-п'яте, пошуком нових кадрових ресурсів у політичній та неполітичній площині.

Новий формат статусно-рольового, ідеолого-владного, політичного й економіко-ресурсного позиціонування політичних еліт у ситуації сучасних трансформацій політичних інститутів включає: створення нового комунікативного позитивного й активного «інтерфейсу влади» для взаємодії з політичними інститутами, елітою і суспільством через надпартійне громадське об'єднання. Модернізована система політичного і технологічного лідерства партійної еліти, що задається формулою «від домінування до лідерства», розвивається в умовах конкурентної політичної системи. Корекція політичного позиціонування партії влади, що не втрачає статусу «всеохопної», та опозиційних партій зумовлена необхідністю активізації консолідованої електоральної підтримки політичних еліт, аби утримати і ліберальний, і консервативно-патерналістськи налаштований електорат під своїм контролем. Вертикальні схеми виборних кампаній з акцентом на місцеву владу змінюються на горизонтальні, що спираються на лідерів праймеріз та лояльних до владної еліти керівників громадських рухів.

Формування інформаційного простору на сучасному етапі є одним із важливих завдань і включає:

- 1) процес критики та ревізії колишніх політичних цінностей і висунення нових, які набувають форм ідеологічних платформ, що сприяють консолідації суспільства, або дестабілізації політичної обстановки;
- 2) контроль ефективності діяльності політичних і особливо владних еліт;
- 3) контроль самого процесу боротьби за владу політичних еліт;
- 4) контроль за виборчим процесом;
- 5) забезпечення легітимізації політичних еліт;
- 6) вплив на внутрішньоелітні політичні ротації;

7) інформування про поточну діяльність органів влади, прийняті рішення та підготовлені чи ініційовані проекти рішень, нормативних актів, розміщення офіційних документів у відкритому доступі; забезпечення транспарентності діяльності усіх гілок влади; інтерактивну функцію, котра передбачає здійснення оперативного зворотного зв'язку з громадянами.

Специфіка мас-медійного позиціонування політичних еліт у сучасному політичному процесі проявляється в прагненні зміцнити панівне становище у суспільстві за допомогою традиційних та віртуальних ЗМІ, у переході до нового формату політичного і технологічного лідерства з використанням можливостей швидкого і якісного зворотного зв'язку. Формування нового електорального ресурсу відбувається шляхом впливу на свідомість та уподобання людей при використанні різних ракурсів владного позиціонування для представників конкретних вікових груп. Це збільшує можливості впливу ЗМІ на результати політичних кампаній і особливо актуально в умовах виборів до місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Модерація суспільно-політичного дискурсу еліт в умовах глобальної інформатизації сприяє формуванню політичного порядку денного в інформаційно-обмінних полях. Можливості блогосфери використовуються не тільки для віртуального громадянського протесту, а й як ефективного інструмента комунікації між представниками політичних еліт чи контреліт з широкими верствами суспільства.

У сучасному політичному просторі з'явився новий унікальний і поки малодосліджений феномен – інформаційні «мережеві» нетократичні еліти, які здатні не лише контролювати діяльність політичних еліт, а й впливати на внутрішньоелітні політичні ротації, створювати нові ідеологічні уявлення й настанови. Формування позитивного іміджу представників центральних та регіональних органів влади як серед пересічних громадян, так і серед потенційних інвесторів, та, як наслідок, формування позитивного іміджу регіональних центрів влади спонукає представників політичних еліт використовувати різні методики

владного позиціонування – апеляція до соціального, етнічного, релігійного чинників, орієнтація на регіональний менталітет, співставлення з центральною (київською) елітою.

У найбільш загальному вигляді підходи до періодизації становлення політичної еліти можна поділити на два типи: до здобуття Україною незалежності в 1991 р. та після. У широкому розумінні української історії Н. Нікончук виділяє чотири періоди формування і діяльності владної еліти загалом і політичної зокрема до утвердження незалежної України [99, с. 192]:

- перший період (XIII-XVI ст.) ознаменувався формуванням етнічної та конфесійної ідентичності українців та їх еліти;

- другий період (1648 р. - до кінця XVIII ст.) характеризується домінуванням козацької еліти, яка поступово звільнялася від впливу поляків і посилювала свою залежність від Російської імперії.

- третій період (початок XIX ст. – 1919) позначився спробами сформувати власну незалежну державу, які зазнали невдачі після краху Гетьманщини та Української Народної Республіки;

- четвертий період (1920-1991) – радянський період, коли сформувалася та діяла нова еліта: як за класовим походженням, так і за ціннісно-ідеологічними характеристиками. При цьому деякі дослідники виділяють у ньому три підетапи: 1) 1917-1941 рр. – закінчується винищенням української (як власне і всієї в СРСР) еліти в результаті сталінських репресій 30-х років та початку Другої світової війни; 2) 1943-1953 рр. (тривав до початку так званої відлиги); 3) 1955-1991 рр. (тривав до проголошення незалежності України) [110].

Іншими словами, така періодизація прив'язана до ключових дат в історії України: утворення Великого князівства Литовського, підписання Переяславської угоди, утворення УНР тощо.

Більш дослідженням є період існування незалежної України, періодизація якого до певної міри визначається датою публікації матеріалу. Деякі дослідники

не утруднюють себе детальною періодизацією формування політичної еліти незалежної України і доступний для їх аналізу майже 20-річний досвід функціонування політичної системи ділять на два періоди [53, с. 69]: 1) 1990–1995 рр., коли до вищих ешелонів влади Української держави здійснили різкий перехід багато людей з лав контреліти радянських часів, серед яких було чимало представників творчої та наукової інтелігенції, які з часом втратили свої посади; 2) 1995-2008 рр. – домінування неономенклатурного чиновництва, для якого характерні клановість управління власністю і клановість утримання державної влади, непрофесіоналізм, психологія «тимчасовості» [97, с. 36].

Решта дослідників дотримуються у своїй періодизації виборів – президентських або парламентських, що мають визначальний вплив на циркуляцію політичних еліт в умовах демократії. Так, соціолог М. Шульга взяв за основу президентські цикли, що до певної міри втратило свою релевантність після переходу в 2006 р. до парламентсько-президентської республіки. Він виділяє чотири етапи становлення політичної еліти України [183, с. 34-36] відповідно до президентських термінів.

1) 1989–1994 рр. (президентство Л. Кравчука), коли сформувалася нова еліта паралельно зі старою радянською, яка ще залишалася при владі. Мали місце конвертація політичного та адміністративного капіталу старої еліти (партноменклатури, комсомольців, «червоних» директорів) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу в лідерів злочинних (як економічних, так і чисто кримінальних) угруповань. Виникали приватні медіа для легітимації великої приватної власності.

2) 1994–1999 рр. (перший президентський термін Л. Кучми), характеризується збільшенням капіталів у всіх трьох групах еліти – старої правлячої, нової та нової кримінальної. Різко зростає частка тіньової економіки та вплив мафії, керівництво якої проникає у владну еліту, внаслідок чого створюються владно-економічні клани – дніпропетровський, донецький,

київський, південний тощо. Зростає конкуренція між регіональними елітами за контроль над центральною владою, посилюється роль Адміністрації Президента України (особливо після призначення на цю посаду В. Литвина та В. Медведчука), а великий бізнес стає кадровим резервом для рекрутування правлячої еліти. Зміцнюються приватні ЗМІ, зростає їх кількість.

3) 2000–2004 рр. (другий термін президентства Л. Кучми) позначений злиттям трьох груп еліт – старої, нової та кримінальної у нову, прокучмівську. У цей же період формуються впливові олігархічні кланові угруповання, побудовані за принципом зрощування влади і власності. Водночас активізується процес формування контреліти – відсторонених від владних важелів і неспроможних захистити або реалізувати економічні інтереси.

4) з кінця 2004 р. (після перемоги на виборах представника контреліти – В. Ющенка) «частина кланово-олігархічної еліти, деякі великі власники дозріли до того, щоб звільнитися від патронату вищих державних мужів, від незаконного перерозподілу доходів між ними і державними чиновниками через механізм корупції. У результаті Помаранчевої революції не відбулося повноцінної зміни еліт, що призвело до різкого зростання управлінської некомпетентності в органах виконавчої влади» [183, с. 36].

Але частіше дослідники беруть за основу вибори до Верховної Ради України. Так, Д. Коротков, з відсилкою на В. Фесенка [169], вважає за доцільне спиратися на виборчі цикли в Україні [60, с. 90-94].

I) 1990-1994 рр. – становлення політичної еліти України. Обраний у 1990 р. склад Верховної Ради України став, по суті, політичною «переделітою», до складу якої увійшли непримиренні вороги часів радянського режиму: партійні функціонери та політичні дисиденти. На його думку, кількісно і якісно у складі політичної еліти домінувала номенклатура, яка відмовилася від комуністичної ідеології та узяла на озброєння ідею національно-державного будівництва. «Пострадянська номенклатура контролювала всі інституційні механізми впливу на

політичний процес – вибори, президентські структури, парламент і уряд» [60, с. 91].

II) 1994-1998 рр.: поступове перетворення політичної еліти з господарсько-бюрократичної верхівки на професійну політичну еліту. В 1994 р. склад Верховної Ради України оновився на 84%. На початок січня 1995 р. з 403 народних депутатів України лише 65 входили до складу Верховної Ради України минулого скликання [170, с. 91]. Характерно, що майже половину депутатського корпусу парламенту становили члени політичних партій, а для абсолютної більшості народних депутатів політика стала основною професією. Оскільки після внесення змін до закону про вибори народних депутатів України було заборонено поєднання депутатських мандатів у парламенті та органах місцевої або регіональної самоврядуності, що дало змогу відмежувати національну та регіональну політичну еліту. На цьому етапі починається формування олігархічної еліти. Вибори 1994 р. чітко зафіксували входження в політичну еліту представників підприємницького корпусу: депутатські мандати отримали 30 підприємців. «Якщо на початку цього етапу і кількісно, і якісно переважала номенклатурна складова владного класу, яка наполягала на збереженні клієнтської схеми відносин із владними неофітами, то наприкінці його молода вітчизняна олігархія зафіксувала схему партнерських відносин. Нова еліта почала рухатися до інституціалізації своєї присутності у владних структурах, змінюючи виборчу систему та створюючи «свої» політичні партії [60, с. 92].

III) 1998 – 2006 рр. – олігархізація політичної еліти, зрощення бізнесу і влади. За деякими підрахунками, близько двох третіх народних депутатів III скликання вважалися легальними мільйонерами. У цей період можна говорити про закладення основ та формування політико-економічних груп. «Помаранчева революція» призвела до кількісних змін у владній верхівці, але практично не вплинула на якість політичної та адміністративної еліти.

IV) 2006 – 2010 рр. [дата публікації статті] – період, початок якого ознаменувався застосуванням пропорційної виборчої системи на виборах до парламенту, «що засвідчило намагання еліт до внутрішньополітичної структуризації владних органів та суспільства загалом. ... Реформування виборчої системи у бік пропорційності стало логічним продовженням еволюції політичного режиму. З одного боку, це було зумовлено реалізацією конституційної реформи, що передбачала перехід до парламентсько-президентської республіки, а з іншого – свідчила про високий рівень інституціоналізації політико-економічних груп у політичну систему шляхом «приватизації» політичних партій» [60, с. 93]. Характерною особливістю цього етапу стали олігархізація та партизація політичної еліти [33; 159].

Уже згадана дослідниця Н. Нікончук теж дотримується виборчих циклів та виділяє такі етапи [99, с. 192-193]:

1) 1991–1994 рр.: етап початкового становлення політичної еліти незалежної України, коли перший склад Верховної Ради став політичною «переделітою», проголосивши суверенітет та незалежність України. Верховна Рада України була школою нової політики для партійно-господарської номенклатури, що й стало соціальною основою для формування політичної еліти незалежної України;

2) 1994–1998 рр.: етап трансформації політичної еліти, коли господарсько-бюрократична верхівка була змушена паралельно займатись і політичними функціями, поступово перетворюючись на професійну політичну еліту. В 1994 р. відбулося наймасштабніше оновлення депутатського складу – 85% [67]. У цей же період почали формуватися регіональні політично-економічні клани, насамперед з вихідців Дніпропетровської та Донецької областей. Дослідники також вказували на прояви клієнтелістського типу формування і відтворення політичної еліти [147]. Залежність від «патрона» і лояльність йому сприяли кар'єрному зростанню у владних структурах. Ще одна характерна тенденція цього етапу – омолодження

покоління політичної еліти: 70 % як народних депутатів, так і працівників центральних органів виконавчої влади були молодше 50 років [31];

3) 1998–2003 рр.: етап олігархізації політичної еліти, зрощування бізнесу і влади. Великий бізнес прийшов у політику. За інформацією різних джерел, серед парламентаріїв дві третини становили легальні мільйонери. На посади керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади почали призначатися великі підприємці, які виділяли значні ресурси на створення власних політичних партій. Зокрема, СДПУ(о), Громада, Партія регіонів, котрі до того ж мали виражений регіональний характер. Такий прихід великого бізнесу в політику мав дуже суперечливі наслідки. З одного боку, посилилася увага до економічної проблематики, почали проявлятися нові управлінські підходи, більш відповідні ринковим умовам. З іншого — владні повноваження дедалі частіше почали використовувати для лобіювання певних бізнес-інтересів.

4) 2004-2009 рр.: етап відходу від «пострадянського» перехідного варіанту розвитку до послідовної реалізації моделі класичної національної держави. Однак психологія постреволуційної української еліти значною мірою залишилася пострадянською, а влада сприймалася нею передусім як система отримання ренти, а не служіння державі і народу.

Дослідниця підкреслює, що така періодизація чітко ув'язує етапи становлення і трансформації політичної еліти України з виборчими циклами, тобто вибори перетворилися на основний механізм селекції та оновлення політичної еліти [99, с. 196]. «Причому на трансформацію українського істеблішменту головним чином впливають парламентські вибори, оскільки саме вони формують більшу частину складу політичної еліти. Президент формує верхівку адміністративної еліти (керівники центральних органів виконавчої влади, обласних держадміністрацій), що також входить до складу політичної еліти, але становить відносно невеликий її сегмент. До того ж глава держави як свій кадровий резерв найчастіше використовує парламентський корпус» [99, с. 196].

Детальнішу періодизацію становлення політичної еліти з чіткішою прив'язкою до парламентських виборів запропонували Ю. Кобець та Т. Мадрига [54, с. 74-76]:

- 1991–1994 рр. – закладання основи політичної еліти незалежної країни. Кількісно та якісно в її складі домінує номенклатура, що відмовилася від комуністичної ідеології й узяла на озброєння ідею національно-державного будівництва та незалежності України;

- 1994–1998 рр. – поява професійної політичної еліти, особливо яскраво проявляється регіональний чинник;

- 1998–2004 рр. зрощення бізнесу та влади: зростає увага до економіки, запроваджуються нові управлінські підходи, водночас владні повноваження дедалі частіше використовуються для лобіювання певних бізнес-інтересів;

- 2004–2009 рр. – «псевдозміна політичної еліти» у результаті Помаранчевої революції, що зумовило початок її глибокої деформації: відносно низький рівень професіоналізму значної її частини; відсутність необхідного стратегічного мислення; низька ефективність і якість прийнятих політичних рішень; невміння домовлятися, погоджувати інтереси, доходити політичних компромісів і в зовнішній, і у внутрішній політиці; відчуження від суспільства, що призвело до поглиблення соціального розриву між її представниками й пересічними громадянами;

- 2009–2013 рр. – перебування в складі еліти представників бізнесових структур, особисті інтереси яких домінували над інтересами суспільства;

- 2013 – 2019 рр. [дата публікації статті] – відбувається болісний процес зміни вікових поколінь та зміна професійного і гендерного складу еліт.

В умовах президентсько-парламентської та парламентсько-президентської республіки саме вибори до Верховної Ради України мають вирішальний вплив на формування та циркуляцію політичної еліти. Понад те, в контексті аналізу дії медіафактора саме успішність виборчої кампанії з широким використанням усіх

засобів комунікації, насамперед засобів масової комунікації, соціальних мереж та месенджерів, значною мірою визначає результати виборів. Чим демократичніший політичний режим, тим більша роль медіафактора у формуванні політичної еліти країни. Відповідно вважаємо за доцільне виділити сім етапів становлення політичної еліти незалежної України.

Перший етап – 1990-1994 рр. – формування політичної еліти незалежної України. В умовах однопартійної радянської системи, підпільного характеру діяльності політичних дисидентів медіафактор практично не відігравав жодної ролі через відсутність незалежної преси.

Другий етап – 1994 – 1998 рр. – становлення багатопартійності та початок формування ринку незалежних медіа. Оскільки вибори до парламенту відбувалися за мажоритарною системою, то потреби у загальнонаціональних ЗМІ не було: кожен із кандидатів у народні депутати в межах свого виборчого округу намагався переконати виборців голосувати за себе, використовуючи місцеву пресу. Найяскравіше значення медіафактора у формуванні політичної еліти шляхом перемоги на парламентських виборах проявився у 1998 р., коли практично не відома широкому загалу Партія зелених України отримала понад 5% (19 мандатів) і стала однією з 8 партій, що подолали виборчий бар'єр. Завдяки грамотній виборчій агітації у ЗМІ їй вдалося обійти навіть провладну Народно-демократичну партію та «Громаду» колишнього прем'єр-міністра П. Лазаренка. Владна еліта виконала роботу над помилками і посилила контроль над медіа, у результаті чого тодішній президент Л. Кучма в 2000-2001 рр. входив до десятки найбільших ворогів преси. Але репутаційні втрати країни на міжнародній арені цілком виправдовувалися результатами: за рахунок «мажоритарників»: провладний блок «За єдину Україну» контролював 40% парламенту, а формальний переможець – опозиційний блок «Наша Україна» – лише 26%. Посилення цензури і репресій проти вільної преси зафіксував Індекс свободи преси. У 2004 р. Україна посіла

138-у позицію зі 167 країн з 51 балом «дуже серйозна ситуація», поступившись Азербайджану, Казахстану, Таджикистану [306].

Третій етап – 1998-2002 рр. – усвідомлення важливості медіафактора для формування політичної еліти. Оскільки вибори до парламенту проводилися за змішаною системою, то почалося активне використання у виборчій кампанії загальнонаціональних медіа: телебачення, преси та радіомовлення. Вдале позиціонування та рекламний ролик на телебаченні дав змогу маловідомим широкому загалу «зеленим» увірватися до парламенту та монетизувати політичний капітал у збагачення своїх спонсорів. З'являються перші медіа з використанням сучасних інформаційних технологій – інтернет-видання («Українська правда» була створена 2000 р.).

Четвертий етап – 2002-2006 рр. – монополізація і цензурування медіа для зміцнення позицій правлячої політичної еліти. Усвідомивши значення медіа для формування громадської думки та забезпечення перемоги на виборах (у поєднанні з адміністративним ресурсом), керівництво країни намагається підпорядкувати собі медіапростір, а незалежні ЗМІ позбавити ресурсів та обмежити їх аудиторію. Однак Помаранчева революція 2004 р. розкриває потужний мобілізаційний вплив інтернет-видань, які переважно перебувають поза правовим полем та безпосередньо впливають на представників, хоча і нечисленного, але активного середнього класу, які фінансують та беруть безпосередню участь у революційних подіях.

П'ятий етап – 2006-2014 рр. – міжреволюційний період, коли попри очікування зміни скомпрометованої пострадянської еліти новою, сформованою в ринкових умовах та патріотичною, політико-економічним угрупованням вдається зберегти владу та використовувати як традиційні, так і новітні медіа для пропаганди: нав'язування громадянам власного бачення шляхів розвитку держави, геополітичних орієнтирів та економічного устрою. Так, за результатами

парламентських виборів склад Верховної Ради України VI скликання оновився, по мінімуму, лише на 36%.

Шостий етап – 2014-2019 рр. – постреволюційний період, ускладнений агресією Російської Федерації. У даний період медіафактор відігравав подвійну роль. З одного боку, дедалі більшу роль починають відігравати соціальні мережі, які не лише змобілізувати населення на другу революцію, а й відіграли ключову роль в організації волонтерського руху на допомогу армії та добровольчих батальйонів, що протистояли агресії Росії. З іншого боку, правляча політична еліта: 1) підтримує штучний розкол між патріотично та проросійськи налаштованими громадянами, відмовившись від заборони діяльності будь-яких медіа, що виступають за збереження зв'язків з Росією, захист прав російськомовних громадян, шкідливість європейського курсу тощо; 2) формує провладну когорту лідерів громадської думки у соцмережах, впливовість яких зросла через активізацію різноманітних організацій громадянського суспільства.

Сьомий етап – з 2019 р. і дотепер – радикальне оновлення політичної еліти та модернізація медіафактора. За результатами виборів склад Верховної Ради України IX скликання було оновлено на 80%. На цьому етапі можна говорити про суверенізацію медіафактора. Якщо раніше він, завдяки контролю держави над фізичними ресурсами (частотами поширення радіо- і телесигналу), власниками медіа (особливо якщо частка іноземців на медіаринку незначна) шляхом фінансового стимулювання чи з допомогою правоохоронних органів, так чи інакше залежав від політичної еліти, то дедалі більша популярність соцмереж, контрольованих міжнародними компаніями, значно посилила його автономність. Успішні спроби застосування алгоритмів для формування новинної стрічки користувачів соцмереж та онлайн-сервісів вивели медіафактор з-під безпосереднього впливу держави. Більше того, представник медіаеліти (власник компанії з виробництва розважального контенту) переміг не лише на президентських виборах, а й зумів сформувати більшість у законодавчому органі.

Унікальність українського прикладу полягає в тому, що практично вперше представник медіаеліти підпорядкував собі політичну еліту. В XX ст. щось подібне зробив С. Берлусконі в Італії, який спершу створив свою медіаімперію в 1994 р., переміг на виборах з політичним рухом, створеним за пару місяців раніше. Однак у XXI ст. цього нікому не вдавалося: спробу стати Президентом США в 2020 р. зробив власник однойменної медіаімперії М. Блумберг, який згодом все ж таки зняв свою кандидатуру.

Отже, демократія, що передбачає участь широких народних мас у прийнятті рішень, та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що полегшують та примітивізують взаємодію між представниками виборних органів влади та електоратом, посилюють роль медіафактора у формуванні політичної еліти. Періодизація становлення політичної еліти України тісно пов'язана з виборчими циклами, оскільки навіть в умовах посилення авторитарних тенденцій до певної міри зберігалася можливість комунікації опозиційних сил із виборцями, у тому числі завдяки освоєнню нових інформаційних технологій, що гарантувало їх присутність у законодавчому органі.

Медіафактор є і можливістю, і викликом для політичної еліти: з одного боку, як свідчить приклад низки сучасних авторитарних режимів, повний контроль держави над медіасферою цементує позиції узурпаторів, а з іншого – інформаційні технології розвиваються швидше, ніж на них реагує владна еліта, що створює можливості для зміни еліт.

3.3. Періодизація медіафактора у трансформації політичних еліт в Україні

Отже, трансформація політичних еліт в Україні відбувалася під значним впливом медіафактора, що особливо яскраво проявлявся у період виборчих кампаній до законодавчого органу країни. Водночас змінювався і сам медіафактор

під впливом як об'єктивних (поява нових інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток комунікаційних мереж), так і суб'єктивних (еволюція еліти та суспільства загалом у напрямі до ствердження демократичних цінностей) чинників. Це дає підстави виділити етапи становлення самого медіачинника в Україні, наведені нижче [34].

I етап – з 1991 по 2003 р. У цей період медіаринок проходив етап становлення, а медіа відігравали відносно незначну роль у суспільно-політичному житті. Однак уже тоді визнавалася важливість преси і робилися спроби запобігти концентрації ЗМІ в одних руках. Так, ст. 10 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992) встановлює, зокрема, що «монополізація загальнодержавних і регіональних громадсько-політичних друкованих засобів масової інформації в Україні не допускається» [127]. При цьому фізична чи юридична особа не може бути засновником (співзасновником) чи контролювати більше 5% таких видань. Оданк законодавець не уточнює, які саме ЗМІ слід розуміти під поняттям «регіональних» друкованих ЗМІ, тобто чи охоплює це поняття ті медіа, що видаються на рівні міста, району чи села. До того ж Закон не обмежує концентрації друкованих ЗМІ на рівні територіальних громад, і передусім міст. Антимонопольні обмеження стосуються лише тематичної спрямованості видання, зокрема громадсько-політичних, а не розважальних друкованих ЗМІ, хоча нові форми вимагають певних гарантій забезпечення плюралізму щодо інших видів видань. Не чітко сформульоване положення про 5% обмеження контролю над ЗМІ, оскільки в законі не зазначено спосіб вирахування такої частки, яка може включати або ж ні сукупність усіх медійних видань на будь-якому рівні адміністративно-територіального устрою.

У 1993 р. був прийнятий Закон про телебачення і радіомовлення [134], який також передбачав низку антимонопольних обмежень у цій сфері, зокрема щодо засновників телерадіорганізацій. Відповідно до ст. 7 юридична чи фізична особа не може бути засновником (співзасновником) телерадіоорганізацій, які ведуть

мовлення більш як по двох каналах мовлення на телебаченні та трьох каналах мовлення – на радіо на територію всієї країни, області, міста або іншого регіону. Проте не зовсім зрозуміло, чи може одна і та ж особа бути засновником чи співзасновником кількох телекомпаній, що транслюють передачі на різних рівнях адміністративно-територіального устрою: загальнонаціональному, обласному чи міському. Можливо, обмеження застосовуються до видів передач, тобто одна особа може бути засновником (співзасновником) лише двох телекомпаній і трьох радіостанцій, або ж компаній, які здійснюють мовлення відповідно лише на двох та трьох каналах мовлення, без огляду на територію, на яку поширюється сигнал кожної із цих компаній.

Закон також встановлює окремі обмеження й для самих телерадіоорганізацій. Зокрема, передбачається, що жодна з них не має права експлуатувати понад два канали для потреб власного телемовлення та понад три – для потреб власного радіомовлення. Телерадіоорганізаціям, що ведуть мовлення на загальнонаціональних каналах, не може надаватися одночасно більше половини каналів мовлення на територію всієї країни, області, міста або іншого регіону.

Однак попри такі законодавчі запобіжники, після парламентських виборів 1998 р., олігархи оцінили важливість контролю над ЗМІ і прагнули заволодіти цим обмеженим ресурсом, оскільки діапазон теле- і радіомовлення має фізичні обмеження. Так, у багатьох регіонах держави населення мало змогу приймати програми лише 2-3 телекомпаній (це переважно загальнонаціональні НТКУ та «Ера», що мовлять на каналі УТ-1, «Студія «1+1», що мовить на каналі УТ-2, та «Інтер» – канал УТ-3).

Аналогічна ситуація склалася й у сфері радіомовлення (значна кількість населення, особливо у сільській місцевості, є споживачами лише радіопрограм, що транслюються по проводовій радіотрансляційній мережі).

У сфері друкованих ЗМІ досить часто використовувався «адміністративний ресурс» у ході проведення передплати на окремі видання (централізована

передплата на відомчі ЗМІ, безкоштовна передплата на окремі друковані видання у певних місцевостях чи для певних категорій громадян тощо).

Попри очевидну концентрацію телеканалів у руках найбільш наближених до тодішнього президента Л. Кучми олігархів, у січні 2004 р. Голова Антимонопольного комітету України (АМКУ) О. Костусев оприлюднив результати перевірки конкурентної ситуації на медійному ринку країни на запит голови профільного комітету Верховної Ради України М. Томенка. Після детального аналізу відповідних документів голова АМКУ заявив, що не знайшов жодного підтвердження наданої інформації про порушення антимонопольних вимог у сфері діяльності ЗМІ.

«У 1990–2000-х роках стрімко збільшує обсяги ринок телевізійної реклами, адже вперше після тоталітарного застою телеканали отримали змогу заробляти, продаючи ефірний час. З початку 2000-х рр. створюються кілька нішевих телеканалів. У 2001 р. на ринку з'являються музичні канали «М1» та «Enter Music». «5 канал», у мовленні якого переважають новини, починає діяльність у 2003 р. [176, с. 11].

II етап з 2004 по 2014 р. – трансформація ринку медіа та розширення кола медіаеліти. Ігнорування правлячою елітою інтересів дрібних олігархів, що підтримували опозиційні партії, зробила неминучою Помаранчеву революцію, за результатами якої відбулося часткове оновлення політичної еліти та перерозподіл на медіаринку.

Після Помаранчевої революції, коли фактично відбувся перерозподіл ресурсів між групою олігархів, утвореною за часів президентства Л. Кучми, та опозиційними силами, силовими та репресивними методами відстороненими від фінансових потоків у державі, починається період активного формування медіаімперій, насамперед шляхом створення або купівлі телеканалів, оскільки телебачення було основним джерелом інформації для більшості українців. Так, у 2005 р. розпочинається мовлення каналів «К1» і «К2», «Сіті», «Кіно». [176, с. 12]

Протягом 2005-2010 рр. активно формуються чотири потужні медіахолдинги, що стало найважливішою характеристикою періоду сучасного становлення українського комерційного телебачення. Серед них «Інтер Медіа Груп» (заснований у 2005 р.), «1+1 media» (заснований у 2008 р.), «StarLight Media» (заснований у 2009 р.) та «Медіагрупа Україна» (заснована у 2010 р.). [176, с. 12].

До складу «Інтер Медіа Груп» входять телеканали «Інтер» та «Інтер+» (супутниковий), «НТН», «К1», «К2», «МЕГА», «Піксель», «ZOOM» та «Enterфільм». У рік створення до активу групи належав лише телеканал «Інтер», однак уже через два роки холдинг починає активно нарощувати присутність на телевізійному ринку: в 2007 р. група поповнилася каналами «МЕГА» (колишній «Мегаспорт»), «К1», «К2», «НТН». У 2009-му до складу групи ввійшов музичний телеканал «MTV Україна». Пізніше до складу групи ввійшли дитячий канал «Піксель» (розпочав мовлення у 2012 р.) та підлітковий «ZOOM» (в ефірі з 2013 р.). [176, с. 12].

Холдинг «1+1 media» сформувався у 2008 р. До його складу входять сім каналів. Подібно до «Інтер Медіа Груп» у структурі «1+1 media» наявний один сильний канал загального інтересу – «1+1», супутникові «1+1 International» і «Ukraine Today», а також низка нішевих каналів: «2+2», «ТЕТ», «ПлюсПлюс», «Бігуді», «Уніан». [176, с. 12].

Ще однією медіагрупою на телевізійному ринку стала «StarLightMedia», заснована у 2009 р., яка значно відрізнялася за своєю структурою від двох згаданих вище. Із шести каналів, які входять до групи, три є каналами загального інтересу й належать до топ-6 – це «СТБ», «ICTV» та «Новий канал». І лише три канали – «М1», «М2» і «QTV» є нішевими. Також у складі групи не було супутникових телеканалів. [176, с. 12].

Останнім у 2010 р. сформувався медіахолдинг «Медіагрупа Україна». До його складу входять телеканали «Україна», «НЛО TV», «Футбол 1» і «Футбол 2»

та регіональні канали «Донбас», «34 канал» та «Сигма». За своєю структурою холдинг близький до «Інтер Медіа Груп» та групи «1+1 media», адже теж має у своєму складі загальнонаціональний телеканал «Україна». Однак очевидна і характерна відмінність – наявність у складі холдингу регіональної мережі телеканалів. [176, с. 12].

Зазначимо, що у перші роки після Помаранчевої революції у суспільстві точилися дискусії щодо необхідності створення умов для вільної конкуренції між ЗМІ. Так, тодішній голова Антимонопольного комітету О. Костусев [58] запевняв громадян, що через появу в Україні нових друкованих ЗМІ посилюлася конкуренція серед засобів мас-медіа, не в останню чергу завдяки відсутності економічних й адміністративних бар'єрів, тиску на них.

Отже, «наприкінці першої – на початку другої декади 2000-х рр. для телеринку, крім формування потужних медіахолдингів і розподілу між ними телевізійного простору країни, характерна також активна сегментація за рахунок розвитку й утворення нішевих каналів у складі медіагруп» [176, с. 15].

Особливу роль у перерозподілі власності на ринку медіа у цей період відіграла Національна рада з питань телерадіомовлення, яка не лише позбавила напередодні виборів Президента 2004 р. «5 канал» і «ТВі» ліцензії, а й розподілила ринок цифрового телемовлення на власний розсуд. У жовтні 2010 р. Нацрада скасувала всі свої рішення, ухвалені стосовно цифрового мовлення протягом останніх трьох років, а через кілька днів оголосила конкурс на визначення провайдера всієї цифрової мережі України, участь в якому взяли тільки дві компанії, одна з яких згодом не була допущена до конкурсу через брак потрібних документів. Переможцем конкурсу стала невідома навіть фахівцям фірма ТОВ «Зеонбуд» із засновниками в офшорах.

У цей же період гостро постало питання українізації ЗМІ, оскільки більшість впливових медіа виходили російською мовою, хоча на загальному тлі ця особливість не впадала в око. Так, з початку 2007 р. Міністерством юстиції було

зареєстровано або перереєстровано 1117 періодичних друкованих видань, із них менше половини одномовних (292 – з українською мовою видання, 192 – російськомовних) [167]. Решта позиціонували себе як багатомовні видання: 480 – з українською та російською мовами видання, 118 – з українською та іншими мовами видання, 43 – з російською та іншими мовами видання. Крім того, з початку року в Україні було зареєстровано 84 видання мовами національних меншин.

У цей період робляться спроби удосконалення законодавчого регулювання медіаринку, яке б запобігало надмірній цензурі з боку держави, але дозволяло зберегти контроль над медіа в руках правлячої еліти. У цей час активно обговорювалася ідея Інформаційного кодексу. Хоча склад Міжвідомчої робочої групи з підготовки Інформаційного кодексу був затверджений ще в 2000 р., а в 2001 р. уже був підготовлений проєкт, проте відповідний нормативно-правовий акт так і не був прийнятий. У 2007 р. був прийнятий Закон «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007 – 2015 роки» [129], який передбачав підготовку та прийняття Інформаційного кодексу України, включивши до нього розділи, зокрема про засади електронної торгівлі, правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм, удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет, про охорону баз даних, дистанційне навчання, телемедицину, надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет, комерційну таємницю тощо. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [133] передбачала, що на першому етапі її реалізації (2013-2015 рр.) необхідно досягти цілей та виконати завдання, що визначені Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», зокрема забезпечити розроблення та прийняття Інформаційного кодексу України, Закону України «Про електронну комерцію» тощо.

Станом на 2013 р. чотири українських олігархи володіли 85% вітчизняного телебачення [168]: StarLight Media В. Пінчука (33,14%, 11-е місце в рейтингу найбільших медіакомпаній СНД), GDM Media (раніше Медіагрупа Україна) Д. Фірташа (21%, 17-е місце в СНД), 1+1 media І. Коломойського (18%, 21-е місце в СНД) та Media Group Ukraine Р.Ахметова (13%, 22-е місце в СНД).

Однак такий статус-кво проіснував недовго, оскільки не відповідав інтересам зростаючого середнього класу в Україні, який своє майбутнє пов'язував насамперед з європейським вектором зовнішньої політики. Оскільки симбіоз олігархічної еліти з помаранчевою позбавив громадян отримувати об'єктивну інформацію та вести відкриті суспільні дискусії, то вони вийшли на вулицю і через Революцію гідності заявили про свою незгоду з політичним курсом керівництва держави.

III етап з 2015 по 2019 р. Перші роки після Революції Гідності мали позитивний вплив на ситуацію зі свободою слова та сприяли посиленню ролі медіафактора: щодо ролі як ЗМІ, так і медіаеліти.

У 2014 р. після тривалих дискусій було створено Суспільне телебачення для задоволення інформаційних потреб суспільства, залучення громадян до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політичних питань, забезпечення національного діалогу, сприяння формуванню громадянського суспільства [132]. Після удосконалення правового регулювання його діяльності в 2015 р. було створено єдине публічне акціонерне товариство «Національна суспільна телерадіокомпанія України» на базі Національної телекомпанії України, Національної радіокомпанії України, державної ТРК «Культура», обласних державних ТРК, державної ТРК «Крим», Київської державної регіональної ТРК, Севастопольської регіональної державної ТРК, Новгород-Сіверської регіональної державної ТРК «Сіверська», Криворізької регіональної державної ТРК «Криворіжжя», Української студії телевізійних фільмів «Укртелефільм». Органом правління стала сформована громадськістю й політичними фракціями Наглядова

рада, покликана забезпечити незалежність редакційної політики суспільного мовлення, високу якість його продукту й довіру до мовника. Однак попри значні кошти, що виділяються із державного бюджету, це медіа має досить низькі рейтинги, а станом на квітень 2022 р. на його новинний канал [154] підписано лише близько 270 тисяч користувачів.

У 2015 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення», який зобов'язав відкривати дані про кінцевих власників та структуру власності телерадіоорганізацій і провайдерів програмної послуги. Зазначимо, що українцям загалом байдуже, хто є власником медіа: у 2022 р. лише 6% українців дуже важливо знати, кому належать медіа, з яких вони отримують інформацію; для 30% – «певною мірою важливо» [11]. Натомість зовсім неважливими це знання називають 28%, радше неважливими – 26,4%. 46% опитаних упевнені, що знають частину власників ЗМІ, з яких регулярно отримують інформацію. Найбільше людей знають, що «1+1» належить І. Коломойському (55%), а 5 канал належить П. Порошенку (53%) [39]. Натомість про те, що В. Пінчук володіє каналами з групи StarLightMedia, знає менше 20% опитаних. Державними відносна більшість українців називає канали «Рада» (33%), «UA: Перший» (19%) і «Дом» (12%). Лише 9% вважає, що «UA: Перший» належить суспільству.

Наприкінці того ж, 2015 р. був прийнятий закон про приватизацію державних і комунальних друкованих ЗМІ [131], яка мала відбуватися у два етапи: 1) добровільний, протягом року – для редакцій, які виявили відповідне бажання; 2) примусовий, протягом наступних двох років щодо решти видань. Існує кілька способів перетворення видань на приватні – від простого виходу із засновників видання органів влади та / або місцевого самоврядування до продажу майна редакції охочим видавати далі газету, а також перетворення видання на офіційне

друковане (але лише центральними органами влади). Ще одним способом є створення трудовим колективом суб'єкта господарювання, який візьме на себе подальший випуск видання. Прогнозувалося, що перешкодами на цьому шляху можуть стати: неготовність роздержавлених редакцій до конкуренції на ринку преси, його відсутність у відповідному регіоні; нечіткість щодо вибору способу реформування, що здійснюється засновниками видання, але з обов'язковим урахуванням думки колективу. Якщо думку колективу засновники проігнорують або врахують недостатньо, то єдиним вирішенням проблеми ставатиме суд, для якого теж нема чітких законодавчих орієнтирів для такої ситуації, тому ми можемо в перспективі отримати масу судових проваджень із протилежними судовими рішеннями в аналогічних справах.

Цей період позначився масовим приходом до влади медіаеліти – журналістів. Хоча уже в I скликанні українського парламенту був журналіст: 24-річний В. Бойко, однак до парламенту в 2014 р. могла потрапити безпрецедентна кількість представників четвертої влади – щонайменше 25 осіб [150]. Поміняти журналістське посвідчення та депутатське погодилися Мустафа Найєм, Сергій Лещенко, Віталій Чепинога, Рена Назарова («Блок Петра Порошенка»), Тетяна Чорновол та Вікторія Сюмар, Микола Княжицький, Дмитро Тимчук («Народний фронт»), Андрій Шевченко і Ігор Луценко, Степан Курпіль («Батьківщина»), Ганна Гопко, Єгор Соболев, Оксана Сироїд («Самопоміч»), Наталя Соколенко («Громадянська позиція»). До 2014 р. журналісти потрапляли у політику зазвичай через посаду прес-секретарів. Яскравим підтвердженням цьому є представник В. Януковича Ганна Герман, колишній прес-секретар Б. Колеснікова Олена Бондаренко, экс-речник Ю. Тимошенко Віталій Чепинога, в минулому голова прес-служби президента В. Ющенка Ірина Геращенко. Журналістський досвід, напрацьовані професійні зв'язки у сфері телебачення та інтернет-медіа сприяли тому, що вони отримували посаду спікерів партії, беручи участь у різноманітних телепередачах та роздаючи інтерв'ю медіа [150].

Але якщо раніше були поодинокі випадки міграції, то вже після Майдану досить значна кількість людей змінили посвідчення журналістів на депутатські (див. табл. 1).

Таблиця 1

Журналісти у Верховній Раді України	
До 2014 р.	Після 2014 р.
Андрій Шевченко, Блок Юлії Тимошенко, з 2005 р.	Сергій Лещенко, БПП
Ганна Герман, Партія регіонів, з 2006 р.	Мустафа Найєм, БПП
Олег Ляшко, Блок Юлії Тимошенко, 2006 р.	Тетяна Чорновол, Народний фронт
Віталій Чепинога, БЮТ, з 2006 р.	Єгор Соболев, Самопоміч
Ольга Герасим'юк, Наша Україна, з 2006 р.	Костянтин Усов, БПП
Володимир Ар'єв, НУНС, з 2007 р.	Вікторія Сюмар, Народний фронт
Юрій Стець НУНС, з 2007 р.	Вадим Денисенко, БПП
Микола Княжицький, ВО «Батьківщина», з 2012 р.	Ольга Червакова, БПП
Ігор Мірошніченко, ВО «Свобода», з 2012	Ігор Луценко, ВО «Батьківщина»
Олена Бондаренко, Партія регіонів, з 2012 р.	Сергій Висоцький, Народний фронт
	Ганна Гопко, Об'єднання «Самопоміч».
	Дмитро Добродомов, Народний контроль
	Сергій Рахманін, «Голос», з 2019 р.

Щоправда, невдачею закінчилися спроба журналіста-розслідувача Д. Гнапа, який у 2018 р. заявив про бажання балотуватися до парламенту та на пост Президента, а до нього невдача спіткала Д. Гордона, С. Курпіля, Р. Назарову, Н. Дмитрук, М. Лубківського, Т. Мокріди, В. Піховшека.

У 2015 р. переважна більшість громадян України вважала, що провідні українські ЗМІ належать олігархам і це негативно впливає на виконання

журналістами своєї місії – об’єктивно висвітлювати події [12]. 71% опитаних українців дали ствердну відповідь на запитання «Чи вважаєте ви, що провідні ЗМІ належать українським олігархам і що це негативно впливає на виконання журналістами своєї місії?». Лише 11% респондентів не погодилися із цим твердженням, а 17% громадян не визначилися із відповіддю. Найбільший відсоток тих, хто поділяє цю думку, серед опитаних із вищою освітою (76%), а найменший – серед співвітчизників із середньою спеціальною (65%) та початковою чи базовою середньою освітою (67%). Відповідаючи на запитання «Хто має найбільший вплив на зміст інформаційних програм провідних українських телеканалів?», респонденти могли обрати не більше трьох варіантів відповідей. В результаті понад половину опитаних українців (54%) назвали головними замовниками новин олігархів та власників цих ЗМІ: найбільші показники на Півночі (74%), Заході (66%) та у Києві (52%), а найменші – на Сході та Півдні (35% та 45% відповідно) [12].

Також у середньому в Україні 36% опитаних громадян вважають, що чималий вплив на зміст інформаційних програм мають неформальні розпорядження («телефонне право») з боку представників органів державної влади. На третьому місці за впливовістю, на думку 29% респондентів, опинилися представники політичних сил, які замовляють приховану рекламу своїх партій та рухів у ефірі провідних українських телеканалів. У те, що вплив на зміст новин мають самі журналісти (співробітники телеканалів) та телеглядачі, вірить незначна меншість опитаних українців – 6% та 2% відповідно. При цьому варіант «важко сказати» обрали 22% респондентів [12].

Автори дослідження про стан олігархізації зазначали, що в Україні присутні ризики всіх типів захоплення держави: захоплення регуляторів, державних підприємств та бюджетних потоків. Метою такого захоплення є захист прав власності й пошук можливостей отримання надприбутків. Плата за отримані преференції може відрізнятися – від прямої грошової винагороди до обміну

послугами. Олігархи можуть платити політикам за захоплення держави голосами лояльних депутатів у парламенті, позитивним висвітленням діяльності у власних ЗМІ. Аналогічний обмін послугами відбувається і між самими олігархами. В свою чергу, «захоплювачі держави» отримують законодавчо закріплені легальні преференції, які можуть визначати правила гри цілих галузей [41, с. 33]

Наявність ЗМІ була аналогічна групі підтримки у законодавчому органі, а самі медіа виконували роль запобіжного засобу від можливих атак як з боку конкурентів, (рейдерства), так і держави. При цьому ЗМІ можуть використовувати і проактивно: олігархи можуть обмінювати можливості просування політиків або чиновників у медіа на певні сприятливі для бізнесу рішення. Також вони можуть використовуватися для створення негативного іміджу конкурентів. Досить поширеною є думка, що ЗМІ цензуруються власниками або укладають домовленості щодо заборони критики окремих публічних осіб. Зокрема, аналіз VoxUkraine показує відсутність критики Президента П. Порошенка ЗМІ, що належать різним олігархам [41, с. 8].

Своєрідним підтвердженням тези про початок чергового етапу провладного цензурування ЗМІ, щоправда, у більш прихованій формі, стала відсутність критики дій влади у провідних медіа. У 2017 р. експерти промоніторили підсумкові випуски новин на чотирьох найрейтинговіших каналах країни – 1+1, Інтер, Україна і ICTV – з вересня 2016 р. по травень 2017 р. включно та дійшли висновку, що лише в одному випадку з двадцяти президент згадується в критичному контексті. Причому якщо така критика і проходить, то в максимально м'якому варіанті [8]. Загалом про главу держави говорили в новинах 453 рази, і лише в 27 випадках ці згадки містили хоча би частку негативу.

Напередодні доленосних парламентських виборів 2019 р. аудиторія і власність телеканалів, за результатами дослідження, проведеного на замовлення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, розподілялися таким чином:

– 27,66% телеперегляду в телеканалів олігарха В. Пінчука, телевізійний холдинг якого StarLightMedia об'єднував 6 телеканалів: ICTV, Новий, СТБ, М1, М2 та канал Оце. Перші три є флагманами холдингу, а ICTV входить до трійки найпопулярніших каналів країни. Вони працюють у категорії розважального контенту, але на період виборів залучаються до агітації. Так, у ході президентських виборів вони надавали ефірний час П. Порошенку та Ю. Тимошенко, в 2019 р. активно підтримували партію «Голос» С. Вакарчука;

– 16,9% телеперегляду в телеканалів олігарха І. Коломойського. До його холдингу «1+1 Media» входять шість каналів, але найпопулярнішим є телеканал «1+1», який за охопленням аудиторії входить до трійки найбільших в Україні. І. Коломойський спростовував обвинувачення про вплив на редакції каналів, однак контент-аналіз телепередач дає підстави стверджувати, що вони певним чином відображають політичні уподобання власника. У ході виборів Президента України в 2019 році на телеканалі «1+1» з'являлася ціла низка сюжетів з критикою одного з основних претендентів – чинного Президента П. Порошенка, і доволі багато часу в ефірах відводилося позитивному контенту його конкуренту – В. Зеленському;

– 14,8% телеперегляду у телеканалів найбагатшого українця Р. Ахметова «Медіа група «Україна». Водночас канал «Україна» має найвищі рейтинги і використовується для побудови власного іміджу, критики опонентів та лобіювання потрібних олігарху змін в законодавстві;

– 14% телеперегляду припадає на телеканал медіахолдингу Inter Media Group Д. Фірташа. Інтер заслужив репутацію проросійського телеканалу, що просуває вигідні Кремлю наративи. До того ж напередодні позачергових виборів до Верховної Ради України група проросійськи налаштованих депутатів – Ю. Бойко, В. Медведчук та В. Рабінович – об'єднали свої політичні сили та створили виборчий блок «Опозиційна платформа – За Життя», інформаційним рупором якого став телеканал Інтер;

– 2,98% телепереглядів мала група новинних каналів В. Медведчука під брендом «Новини».

– 1,26% телепереглядів мали два телеканали з орбіти П. Порошенка. При цьому «5 канал», який йому офіційно належить, має найнижчі рейтинги серед семи загальноукраїнських новинних телеканалів. Водночас телеканал «Прямий», який записаний на колишнього регіонала В. Макеєнка, але працює на інтереси Порошенка, знаходиться на третьому місці в категорії новинних телевізійних каналів.

IV етап – з 2019 р. дотепер. Початок цього етапу ознаменувала перемога на президентських виборах представника медіаеліти – власника власної розважальної медіакомпанії без політичного досвіду, а за результатами парламентських виборів формування його політичною партією першої монобільшості у Верховній Раді України [32; 35].

Навіть у результаті бурхливих подій двох сучасних українських революцій 2004 та 2014 р. не відбулося зміни політичної еліти. В обох випадках владу в державі отримали опозиційні політичні групи, які були частиною політичної системи і мали значний досвід представництва у вищих органах державної влади.

Водночас парламентські вибори 2019 р., які за зовнішніми формами не мали ознак революційних подій, по суті, призвели до значної зміни політичної еліти як результат невдоволення населення традиційними політичними силами та правлячою елітою. В результаті парламент оновив свій склад на 80,4%, а з-поміж 254 депутатів від політичної партії «Слуга народу», які самостійно сформували парламентську більшість, ніхто не мав досвіду роботи у законодавчому органі.

Багато науковців вважають такий розвиток подій світовою тенденцією, яка передбачає зміну класичного поняття політичної партії і трансформацію шляхів та методів здобуття політичної влади. Вказані зміни викликані низкою чинників, одним з яких є розвиток інформаційних технологій, які активно залучаються політичними акторами у боротьбі за владу.

Аналіз сучасних демократичних політичних систем демонструє поступову втрату політичними партіями власної ідеологічної складової. Дедалі більше політологів зазначають, що політика стає персоналізованою, партії мають лідерський характер, а їхні лідери частіше вдаються до популістських кроків, поєднуючи у своїх програмах та виступах тези, притаманні протиборчим політичним ідеологіям.

В Україні у парламенті IX скликання практично не представлені політичні партії, створені на ідеологічній основі. Окрім одного представника партії «Свобода», якого було обрано за мажоритарною системою. П'ятірка політичних партій, які подолали виборчий бар'єр, мають своїх безальтернативних лідерів, без активної участі яких відповідні політичні сили ризикували залишитися без представників у вищому законодавчому органі [122]. Причому партії «Слуга народу» та «Голос» створювалися виключно під особистості своїх лідерів та безпосередньо перед виборами.

Аналіз результатів парламентських виборів в Україні за останні 15 років демонструє відносну стабільність в українській політичній еліті. Чи не єдиною суттєвою зміною стали революційні події 2014 р., коли в результаті зовнішнього впливу та військової агресії з боку Російської Федерації частина правлячої еліти, звинувачена у підтримці агресора та насильницьких діях проти учасників масових протестів, була вимушена залишити країну. В результаті владу в державі отримала опозиційна частина політичної еліти.

З 2006 р. у Верховній Раді України домінували кілька найбільш впливових політичних акторів: «Партія регіонів» («Опозиційний блок»), «Батьківщина» та «Наша Україна» («Народний фронт», Блок Петра Порошенка, «УДАР»), які протягом більшого часу незалежності нашої країни були основою української політичної еліти.

В результаті виборів 2019 р. практично усі зазначені політичні сили (або колишні їх члени) потрапили до парламенту, однак уперше за 15 років жодна з

них не стала частиною парламентської коаліції та не бере участі у формуванні уряду та інших органів виконавчої влади [142].

Зазначена кардинальна зміна у структурі політичної еліти може суттєво вплинути на подальший розвиток суспільства та держави, а її наслідки можуть мати незворотний характер для безпеки держави та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Саме тому феномен парламентських виборів в Україні 2019 р. потребує додаткового вивчення для встановлення комплексу чинників та механізмів, які спроможні суттєво вплинути на формування нових та зміну чинних політичної та владної еліт.

Аналіз складу Верховної Ради України IX скликання одночасно зі змінами партійної належності домінуючої політичної еліти демонструє також низку інших суттєвих кількісних та якісних змін [32].

Порівняно з попереднім скликанням парламенту середній вік народного депутата знизився на 7,4 роки і становить 41 рік [96]. Зокрема, на 26% збільшилася наймолодша вікова група депутатів – 21-45 років. Вказані зміни, крім іншого, вказують на потрапляння до парламенту більшої кількості депутатів, які народилися та формувалися як особистості в період незалежної України та позбавлені прямого впливу радянської системи цінностей на формування світогляду.

Окремої уваги заслуговує збільшення, як загалом серед представників нової політичної еліти, так і серед складу парламенту, кількості представників інформаційних технологій, мас-медіа та індустрії розваг (журналістів, ІТ-спеціалістів, акторів, сценаристів, продюсерів тощо) [186]. Можна говорити про прихід до влади політичної медіаеліти.

З-поміж 262 народних депутатів, які були обрані за списками партії «Слуга народу» або висувалися від партії на одномандатних виборчих округах та сформували парламентську більшість, понад 60 кандидатів у депутати

здійснювали чи здійснюють професійну діяльність у сфері інформаційних технологій, мас-медіа, реклами та кіновиробництва. Крім того, близько 10 депутатів надають юридичні та інші послуги проектам із вказаних сфер діяльності [98].

На особливу увагу заслуговують результати виборів частини парламенту за мажоритарною системою. Вперше за історію України представники однієї політичної сили перемогли у більшості одномандатних округів. Причому на окремих округах представники партії «Слуги народу», не проводячи активної передвиборчої кампанії, отримали перемогу над досвідченими та популярними на окрузі політиками та бізнесменами, які залучили до процесу виборів значні матеріальні та людські ресурси, мали організовані партійні осередки.

Можна зробити припущення про те, що імідж та популярність лідера партії «Слуга народу», які сформувалися протягом років у результаті його участі як актора в телевізійних проектах, тією чи іншою мірою екстраполювалися на представників політичної сили.

При цьому таке представництво з формальної сторони не було оформлене досконало. Серед 129 мажоритарних кандидатів від «Слуги народу», яких було обрано до Верховної Ради України, безпартійних було 119. Лише 10 були членами партії «Слуга народу». Аналогічна ситуація і з партійними списками: серед 133 кандидатів 28 є членами партії.

Таким чином, парламентські вибори 2019 р. наявно продемонстрували, що у сучасному світі формування у короткі терміни нової правлячої еліти із несистемних політичних акторів може відбуватися демократичним, виборним шляхом.

З одного боку, така тенденція має позитивну сторону, оскільки відбувається революційна зміна у політичній еліті, яка не супроводжується глибокою суспільно-політичною та економічною кризами, а також насильницькими діями в ході боротьби за владу. З іншого, сучасна Україна не має стійкої політичної

системи, сформованої та збалансованої державної системи, які спроможні нівелювати негативні фактори приходу до влади аматорських політичних сил, насамперед це стосується дестабілізації ситуації у державі.

Пояснення перемоги позасистемного політика і його політичної сили можна знайти у медійних преференціях українців, ослабленні ролі традиційних медіа і зростанні частки новітніх медіа – соціальних мереж, месенджерів тощо.

Наприкінці 2021 р. найпоширенішим джерелом інформації для більшості українців про події в Україні та світі залишалися традиційні засоби масової інформації, а саме загальнонаціональні телеканали [88]. «Частка глядачів українського телебачення серед опитаних – 67%. Інші традиційні медіа – газети та радіо – значно поступаються охопленням аудиторії: на соціальні мережі припадає 44% споживачів, на українські інтернет-ЗМІ – 29%, на месенджери – 16%, у той час як на українські газети лише 6%, а на радіо – 7%. Доволі популярним серед українців джерелом інформації є особисті зв'язки. 28% респондентів заявили, що дізнаються про актуальні новини від родичів, друзів та знайомих. Серед російських медіа найбільшу частку глядачів мають російські телеканали (5%), що, однак, менше за аудиторію будь-якого загальноукраїнського типу медіа». Помітною є тенденція до зростання ролі розважальної політики – «політейменту»: найчастіше громадяни дивляться телеканали, програма яких поєднує випуски новин із розважальним контентом. Найпопулярніші з них – «1+1» (43%), «Україна» (34%), СТБ (32%) та ICTV (31%). Менше 10% респондентів припадає на телеканали, які переважно транслують новини і політичні токшоу. До того ж респондентів, які довіряють певним телеканалам, удвічі менше, ніж респондентів, які дивляться ці телеканали, але список телеканалів-лідерів за довірою великою мірою збігається з переліком найпопулярніших: телеканалу «1+1» довіряють 21% глядачів, «Україні» – 17%, СТБ – 15% та ICTV – 13%. Попри статус суспільного мовника довіра до «UA: Першого» коливається в межах 5% [88].

Абсолютна більшість українців (56%) серед соціальних мереж для отримання інформації обирає Facebook. Трійку лідерів за ним замикають Instagram (25%) та Viber (24%). При цьому Telegram значно поступається аудиторією Viber. Його використовують лише 13% респондентів переважно для отримання місцевих новин (20%), інформації про життя спільноти (19%), політичні події (20%), економічну ситуацію (16%), охорону здоров'я (15%) та з тематичних сфер, якими цікавляться респонденти (18%). При цьому при обранні медіа як джерела інформації більшість опитаних повідомили, що звертають увагу на цікавість матеріалів (57%), незаангажованість подачі інформації (38%), оперативність висвітлення подій (38%), зручність подання інформації (33%) та близькість поглядів (29%). Такі маркери прозорості роботи медіа, як інформація про власника та джерела фінансування, істотно впливають на вибір менше 5% респондентів [88]. При цьому за останні роки частка телебачення зменшилася з 86% до 67%, а соціальних мереж зросла з 23,5% до 44% (див. табл. 2).

Водночас аудиторія соціальних мереж за останні роки зменшується. Так, у Facebook вона зменшилася з 74 до 56%, що не в останню чергу пов'язане, на нашу думку, з дедалі частішими спробами маніпуляцій новинними стрічками таких мереж напередодні виборів [88] (див. табл. 3).

Користувачі Telegram використовують цю платформу переважно для отримання місцевих новин (20%), інформації про життя спільноти (19%), політичні події (20%), економічну ситуацію (16%), охорону здоров'я (15%) та з тематичних сфер, якими цікавляться респонденти (18%) [148]. При цьому порівняно з 2020 р. у 2021 р. інтереси читачів телеграм-каналів значно змінилися. Значно зріс інтерес до каналів, які висвітлюють локальні новини (+8%) та економічну ситуацію (+6%).

Таблиця 2

З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан справ в Україні та світі? (не більше трьох відповідей) [88, с. 9]

	2021 (Центр Разумкова)	2020 (Центр Разумкова)	2019 (КМІС)	2018 (КМІС)
Українське телебачення (загальнонаціональні канали)	66,6	75,0	74,0	85,7
Російське телебачення	4,6	5,6	4,3	4,7
Українські інтернет-ЗМІ	28,5	26,9	27,5	27,1
Соціальні мережі	44,4	44,1	23,5	23,5
Українські газети (загальнонаціональні видання)	5,8	7,7	6,7	8,1
Українське радіо (загальнонаціональні станції)	7,0	8,8	1,6	2,0
Місцеве телебачення	8,5	8,8	4,3	6,4
Місцеве радіо	2,3	2,1	1,6	2,0
Місцеві інтернет-ЗМІ	7,4	5,9	4,1	2,5
Місцеві друковані видання	3,4	4,3	1,7	4,8
Родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі, знайомі	28,1	23,4	10,6	17,9
Російські друковані ЗМІ	0,1	0,3	0,0	0,1
Російські сайти	0,6	0,3	0,7	0,5
ЗМІ окупаційної влади Донецька і Луганська (у тому числі сайти)	0,2	0,2	0,2	0,1
Месенджери (Viber, Telegram, WhatsApp, TikTok, Instagram тощо)	16,4	11,4	-	-
Інше	1,1	1,7	0,8	0,7
Важко відповісти	2,4	-	-	-

Користувачі Telegram використовують цю платформу переважно для отримання місцевих новин (20%), інформації про життя спільноти (19%), політичні події (20%), економічну ситуацію (16%), охорону здоров'я (15%) та з тематичних сфер, якими цікавляться респонденти (18%) [148]. При цьому порівняно з 2020 р. у 2021 р. інтереси читачів телеграм-каналів значно змінилися. Значно зріс інтерес до каналів, які висвітлюють локальні новини (+8%) та економічну ситуацію (+6%). Водночас дещо впав інтерес до телеграм-каналів із висвітленням політичних подій (-3%), каналів, які спеціалізуються на тематиці охорони здоров'я (-7%), каналів про туризм та подорожі (-6%), освіту та

саморозвиток (-9%) і гумор (-9%). Попри падіння інтересу до політичних новин телеграм-користувачі на відкриті питання інтерв'юерів найчастіше називали телеграм-канали, які спеціалізуються на висвітленні саме політичних подій в Україні та світі: «Инсайдер», «Украина 24 на 7», «Украина сейчас», «Україна», «Інформатор» [148].

Таблиця 3

Які з соціальних мереж ви використовуєте для отримання інформації про стан справ в Україні та світі? (кілька варіантів відповідей) [88, с. 16]

	2021 (Центр Разумкова)	2020 (Центр Разумкова)	2019 (КМІС)
Facebook/Фейсбук	56,1	58,2	74,2
ВКонтакте	2,5	5,1	15,4
Однокласники	3,3	5,9	9,7
Twitter/Твітер	5,7	7,8	7,2
Instagram/Інстаграм	24,9	24,8	33,5
LinkedIn/ЛінкДін	1,0	2,2	1,9
Telegram-канали	13,3	8,5	-
TikTok/ТікТок	8,7	-	-
Viber/Вайбер	23,6	-	-
Спільноти чи сторінки у інших месенджерах	3,9	5,8	-
Інше	1,3	2,9	1,5
Я не користуюся соціальними мережами	28,0	34,1	-
Важко відповісти	2,9	-	11,8

На відміну від 2020 р. українці при обранні ЗМІ частіше почали звертати увагу на близькість поглядів (+11%), нейтральність подання інформації (+7%), аргументованість точок зору (+7%), швидкість висвітлення актуальних подій (+7%), репутацію ЗМІ серед знайомих (+5%), патріотичність позиції (+4%) та зручність доступу до ЗМІ (+3%). При цьому ще в 2016 р. картина була дещо іншою. Телебачення все ще є головним джерелом новин для українців, проте зниження його популярності триває, оскільки кількість українців, які повідомили, що дивляться новини по ТБ, скоротилася з 89% 2014 р. до 81% 2015 р. та 79% 2016 р. Однак телебачення залишається найпопулярнішим способом отримання інформації населення, переважно завдяки традиційній поширеності в аудиторії,

старший за 35 років. Три найулюбленіші телеканали українців – «1+1», «Інтер» та «СТБ» [148].

Що стосується користування Інтернетом, зокрема, сайтами новин та соціальними мережами, то воно зростало. Близько 67% респондентів заявили, що використовують Інтернет для отримання новин, порівняно із 64% 2015 р. Відсоток респондентів, які користуються Facebook і які для отримання новин віддають перевагу Facebook з-поміж інших соціальних мереж, істотно зріс 2021 року: з 27% до 36% (використання в цілому) та з 12% до 21% (переважний спосіб отримання новин) із 2015 по 2016 р. [148].

До особливостей періоду після 2019 р. слід віднести появу впливових іноземних гравців на медіаринку України. Попри приховану участь російського капіталу в придбанні чи створенні каналів українськими олігархами, тривалий час єдиним впливовим іноземним виданням, хоча і з досить обмеженою читацькою аудиторією, була газета Kyiv Post, заснована американцем Дж. Санденом у 1995 р. (у 2009 р. разом із медіахолдингом KP Media була продана британцю пакистанського походження – М. Захуру, в 2018 р. – одеському бізнесмену А. Ківану, який заклав її в 2021 р). Співзасновник інвесткомпанії Dragon Capital, громадянин Чехії Т. Фіала, в 2017 р. купив перше українське ЗМІ – радіостанцію «НВ» (раніше «Новое время»). У січні 2021 р. його медіапортфель поповнився інтернет-виданнями «Мінфін» і Finance.ua, а через чотири місяці – найвідомішим політичним виданням – «Українською правдою».

23 вересня 2020 р. парламент ухвалив Закон про деолігархізацію [128], який може докорінно змінити ситуацію на медіаринку України. Згідно з положеннями ст. 2 особою, яка має значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархом), вважається фізична особа, яка одночасно відповідає щонайменше чотирьом таким ознакам: 1) бере участь у політичному житті; 2) має значний вплив на засоби масової інформації; 3) є кінцевим бенефіціарним власником суб'єкта господарювання, який після дня введення в дію цього Закону є суб'єктом

природних монополій або займає монопольне (домінуюче) становище на ринку та протягом одного року поспіль підтримує або посилює таке становище; 4) підтверджена вартість активів особи та суб'єктів господарювання, бенефіціаром яких вона є, перевищує 1 мільйон прожиткових мінімумів, встановлених для працездатних осіб на 1 січня відповідного року.

РНБО доручено створення і ведення Реєстру олігархів, перебування в якому означає заборону: 1) здійснювати внески у вигляді власних грошових коштів, виконання робіт, надання товарів, послуг чи у вигляді грошових коштів, виконання робіт, надання товарів, послуг пов'язаними особами та/або юридичними особами, кінцевим бенефіціарним власником яких є така особа, на підтримку політичних партій відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні», здійснювати внески до виборчих фондів кандидатів (крім власного виборчого фонду), політичних партій під час виборчого процесу відповідно до Виборчого кодексу України; 2) бути покупцем (бенефіціаром покупця) у процесі приватизації об'єктів великої приватизації; 3) фінансувати будь-яку політичну агітацію або проведення мітингів чи демонстрацій з політичними вимогами.

Очікується, що задля уникнення потрапляння до цього Реєстру потенційні олігархи відмовляться від володіння ЗМІ, що сприятиме плюралізму поглядів у медійному просторі України. Першим позитивним прикладом стала відмова Р.Ахметова від ліцензій, виданих його медіахолдингу та припинення діяльності останнього на території України. Ймовірно, з огляду на початок активної фази російської агресії проти України, телеканали, більшість яких беруть участь у спільному національному телемарафоні «Єдині новини», дещо втратили свою цінність як непрофільний актив, тому переформатування інформаційного простору України дещо пришвидшиться.

У 2020 р. була спроба уніфікувати медіазаконодавство, оскільки:

– законодавство передбачає різні правові режими для одних і тих самих медіа, залежно від форми їх випуску (друкована, електронна тощо);

– низка новітніх форм медіа знаходяться поза правовим полем (не підпадають під дію вимог, заборон чи обмежень, які встановлені для таких самих медіа, що виходять у світ у іншій формі), зокрема платформи спільного доступу до відео;

– законодавство містить цілу низку застарілих та неефективних процедурних норм, що стосуються реєстрації та/або ліцензування діяльності в сфері медіа, документообігу тощо, допускає правову невизначеність при здійсненні регуляторних та наглядових повноважень у сфері медіа;

– відсутні дієві законодавчі механізми захисту національного медіа-простору України та побудови інформаційного середовища, здатного протистояти актуальним реаліям війни та загрозам інформаційній безпеці;

– необхідно імплементувати у національне законодавство норми Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 р. зі змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 р., тобто закріпити на рівні Закону оновлений комплекс правових норм у галузі аудіовізуальних медіа, який би відповідав європейським стандартам та сучасному рівню технологічного розвитку, спростив державне регулювання галузі, визначив ефективні та сучасні засади захисту прав споживачів на вільне отримання інформації, а також законні механізми визначення і обмеження шкідливого контенту.

Автори законопроєкту [135] ставлять за мету створення єдиної, впорядкованої та взаємоузгодженої системи правових норм, спрямованих на регулювання правовідносин у сфері медіа, виконання Україною зобов'язань перед європейськими партнерами та імплементацию норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-

сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності й незалежності медіа. Прийняття законопроекту має створити необхідні сучасні європейські умови для задоволення інформаційних потреб громадян України, ефективного розвитку сфери надання аудіовізуальних медіа сервісів з використанням нових технологій. Реалізація Закону передбачає втрату чинності такими законами: «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації».

Більше того, набуття статусу кандидата на членство в Євросоюзі зобов'язує Україну привести своє медіазаконодавство у відповідність до європейських вимог, що означає активізацію законодавчого органу в цьому напрямі.

Висновки до Розділу 3

Специфіка трансформації політичної еліти в Україні загалом відповідає моделям пострадянського транзиту. Хоча у виділених чотирьох моделях трансформації політичних еліт закладені важливі структурні елементи, динамічні взаємозв'язки, функціональні ролі, що дало підстави виділити суттєві характеристики політичних еліт на певних етапах їх пострадянської трансформації, однак жодна із них не охоплює явища в цілому. В цих моделях певний елемент чи аспект явища починає домінувати в аналізі, витісняючи інші й не менш важливі, створюючи невинуваті та небажані у системному дослідженні упередження. Тому розробка універсальної моделі, яка б давала повну і всебічну картину трансформаційних процесів у елітному середовищі, триватиме і надалі.

Періодизація медіафактора в Україні підтвердила його залежність від виборчих циклів до Верховної Ради України, оскільки в умовах демократії вдале використання медіаресурсу та медіатехнологій значно підвищує шанси на здобуття мандатів у представницькому органі. Навіть у моменти посилення авторитарних тенденцій у демократичному транзиті України медіа, зокрема завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (інтернет, соцмережі), давали можливість опозиційним силам бути присутніми у парламенті, а також мобілізувати громадян задля недопущення геостратегічного розвороту чи знищення демократії.

Одночасно з трансформацією політичної еліти під впливом медіафактора змінювався і сам медіафактор: з кожним виборчим циклом до парламенту та використанням нових способів комунікації та мобілізації виборців його роль неухильно зростала. На відміну від усталених демократичних режимів країн Заходу та у нових членах Євросоюзу, де роль медіафактора найбільш яскраво проявляється у спорадичних перемогах позасистемних політичних партій чи зростанні популярності популістів, політична система України виявилася досить

гнучкою і в черговий раз довела свою життєздатність, дозволивши представнику медіаеліти узяти під свій контроль деякі важливі політичні інститути (наприклад, законодавчий орган), що до останнього часу перебували під повною опікою політичної еліти.

В умовах активної фази російської агресії проти України та здобуття статусу країни-кандидата на членство в Євросоюзі значення медіафактора трансформується та зростає, насамперед через необхідність консолідації громадян для підвищення обороноздатності країни та імплементації законодавства Євросоюзу щодо регулювання медіасфери.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку суспільства вплив медіафактора на трансформацію політичних еліт зростає як у світі загалом, так і в Україні зокрема.

1. Теоретико-методологічні дослідження трансформації політичних еліт тісно пов'язані з процесами демократизації. З огляду на непрозорість механізмів рекрутування та циркуляції політичних еліт, належність до яких на перших етапах становлення сучасних політичних систем визначалася насамперед походженням, зацікавленість розробкою теорії еліт значно знизилася після Другої світової війни. Сформульовані класиками елітології концепції піддавалися різкій критиці з боку теоретиків демократії та марксистами, які пропонували власні варіанти організації політичного режиму. Прихильники демократії засуджували маніпулятивні технології еліти та передбачали пряме чи дзеркально опосередковане управління народом. Наполягаючи на тому, що саме власники засобів виробництва, а не малочисельні еліти контролюють сучасні суспільства, марксисты стверджували, що класова боротьба приведе до революційного знищення класу власників та відкриє шлях до повністю рівних та вільних суспільств. Оскільки протягом ХХ ст. так і не з'явилося жодного егалітарного чи самоврядного суспільства, то це підтверджує утопічність таких міркувань, у той час як фактичне збереження ієрархічної соціальної організації та концентрації влади у невеликій групі осіб збігається з постулатами теорії еліт про структуру суспільства. Проте домінування таких утопічних уявлень та дискусії про них витіснили теорію еліт та дослідження процесів її трансформації на інтелектуальне узбіччя. Фундаментальні тексти про засади теорії еліт були або неправильно витлумачені, або піддавалися осуду, а сама теорія подавалася як авторитарна по своїй суті. У дедалі більш популістському дискурсі еліти ставали об'єктами критики і зневаги, елітизм використовували як синонім для позначення напускної ексклюзивності та

поблажливості, а початки системної теорії еліт не отримали системного продовження. Лише з початком «третьої хвилі» демократизації, за періодизацією С. Хантігтона, відродився інтерес до теорії еліт, позаяк у низці постсоціалістичних країн саме домовленості між елітою в особі партноменклатури та опозицією (насамперед інтелектуальною та культурною елітою) відкрили шлях до встановлення демократичного режиму. Останнє десятиліття було також позначене провідною роллю лідерів та еліти у формуванні низки регіональних та міжнародних структур, що підкреслило важливість та практичну значущість елітоцентричного підходу до пояснення суспільних процесів.

2. Сучасна теорія еліт зазнала істотних змін. По-перше, поняття еліт та нееліт було уточнено, операціоналізовано і стало ціннісно більш нейтральним. Сучасні концепції політичних еліт визначають їх як мережу окремих індивідів, і малих, відносно згрупованих та стабільних груп, що мають значні повноваження щодо прийняття рішень. Члени політичної еліти розглядаються на національному рівні як особи, які займають вищі посади в органах публічної влади, зокрема у найбільших та найбагатших організаціях та рухах. Вони ідентифікуються через поєднання позиційних, репутаційних та соціометричних методів дослідження. Ці методи дають спектр розмежувань у сучасних суспільствах: від еліти, що налічує кілька тисяч осіб, до еліти, що визначається як топ 1% чи 2% власників найбільших багатств. Ці розмежування дедалі більше визнаються як внутрішньоелітна стратифікація, що включає центральні чи внутрішні кола, які формуються з найбільш престижних елітних осіб і груп, а також включає дещо нижчі страти впливових осіб та груп, з яких виходять топ-лідери. Поняття нееліти було розбито на відокремлені та відособлені сегменти населення і страти, такі, як сільськогосподарські, ремісничі, ручної праці та промислові, «білі» та «сині» комірці, «інсайдери» (свої), працевлаштування яких гарантовано, та «аутсайдери» (чужі), без допомоги яких цілком можна обійтися.

По-друге, основні постулати теорії еліт було спрощено і зведено до таких положень: 1) у всіх великих спільнотах, особливо у складних сучасних державах-націях, влада зосереджена на верхівці організаційної ієрархії в руках еліт; 2) влада у всіх суспільствах здійснюється переважно зверху донизу: від еліт до нееліт; 3) у всіх великих суспільствах характеристики і діяльність еліт є вирішальними чинниками основних політичних та соціальних здобутків, включаючи тип політичного режиму. Така раціоналізація очистила теорію еліт від багатьох суперечливих нормативних припущень та сумнівного ідеологічного підтексту, тим самим зміцнюючи її наукову спроможність.

3. Посилення ролі медіафактора у трансформації політичної еліти зумовлено особливостями демократії як політичного режиму, що передбачає широку участь громадян у процесах прийняття рішень, та розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, що полегшують та примітивізують взаємодію між представниками виборних органів влади та електоратом.

Періодизація становлення політичної еліти України тісно пов'язана з виборчими циклами, оскільки навіть в умовах посилення авторитарних тенденцій до певної міри зберігалася можливість комунікації опозиційних сил із виборцями, у тому числі завдяки освоєнню нових інформаційних технологій, що гарантувало їх присутність у законодавчому органі. Медіафактор є і можливістю, і викликом для політичної еліти: з одного боку, як свідчить приклад низки сучасних авторитарних режимів, повний контроль держави над медіасферою цементує позиції узурпаторів, а з іншого – інформаційні технології розвиваються швидше, ніж на них реагує владна еліта, що створює можливості для зміни еліт.

4. Медіафактор доцільно розглядати в пасивному (інструментальному) та активному аспектах. У пасивному значенні його вплив похідний від розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, появи нових способів впливу на аудиторію та формування громадської думки. В активному аспекті проявляється роль медіаеліт, які виходять за рамки відведеної їм ролі «четвертої влади» і

фактично визначають перебіг політичних процесів у країні. Під медіаелітою у даному випадку розуміються усі особи, причетні до: 1) керівництва впливовими виданнями, 2) виробництва політичного контенту (журналісти, коментатори, оглядачі); 3) управління компаніями, що продукують розважальний контент, який формує у споживачів ставлення до політичної еліти та політичних процесів.

5. Взаємодія між медіаелітою та політичною елітою здійснюється за трьома моделями: пропаганда, соціальна взаємодія та культура комунікації. Пропаганда є наслідком інструменталізації медіа з боку політичної еліти. Медіаконтент значною мірою використовується політичною елітою для формування, маніпуляції чи спотворення громадської думки у власних інтересах. Хоча така модель характерна для авторитарних та репресивних режимів, у демократичних країнах журналісти свідомо чи несвідомо дотримуються принципу лояльності до керівництва країни, і відповідним чином формують контент медіаповідомлень. Підхід соціальної взаємодії передбачає наявність рівних і взаємовигідних відносин між представниками медіа та політичної еліти. Політики діляться з журналістами непублічною інформацією, а журналісти прислухаються до прохань політиків щодо відбору чи форми подачі тих чи інших новин і подій. Для культури комунікацій характерний акцент на когнітивні орієнтації, спільність цінностей та світогляду носіїв медіа- та політичної влади, що спрощують комунікаційну взаємодію.

6. Трансформація еліт відбувається за чотирма моделями: 1) зміни потоків, де трансформація постає як послідовна зміна декількох хвиль у середовищі правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля «виносить наверх», на керівні щаблі нову, наступну, яка, в свою чергу, «накриває» тих, хто її висунув; 2) модель «політичного капіталізму», що базується на уявленнях про те, у перехідних суспільствах відбувається трансформація правлячої за радянської доби еліти в сучасну політико-економічну верству, «правлячий клас», що конвертував політичний капітал в економічний; 3) модель бунту економічних еліт

або пробудження регіональних еліт з'явилася у відповідь на нову політичну реальність: хвиля демократизації вихлюпнула на політичну поверхню уламки старої економічної еліти – господарників, які були обділені при роздачі великого «державного пирога». Вихідне положення моделі: пострадянську партійно-господарську номенклатуру становили дві великі групи – партійні працівники і господарники-управлінці, які, хоч і не були структурно відділені (становили моноліт влади), проте мали суперечності й «тертя» щодо питань управління й розпорядження майном, особливо в регіонах; 4) модель контреліти, коли управлінсько-господарська еліта у боротьбі проти «партократів» за владу використала так звану «контреліту» – культурну та науково-технічну інтелігенцію, маргінальні верстви.

7. Вплив медіафактора на соціально-політичні процеси проявляється у таких процесах: 1) комерціалізація медіа і політичного простору. За панування комерційних форм діяльності ЗМІ замість своїх основних ролей і функцій (комунікативної, організаторсько-мобілізаційної, ідеологічно-виховної, культурно-просвітницької, соціалізації) прагнуть до максимальних прибутків. Інформативна й просвітницька функції відходять на другий план. Засоби масової інформації стають підприємствами, основною метою яких є залучення коштів, а ефективність вимірюється не якстю поданої інформації, а отриманим доходом. Тенденція до комерціалізації спричинила у пострадянських реаліях перехідного суспільства появу такого феномена, як олігархізація медіа і всієї медіасфери. В результаті отриманий прибуток вимірюється не тільки і навіть не стільки фінансовими показниками, скільки одиницями політичного капіталу – електоральними перемогами, рейтингами політичних партій та їх лідерів, прийнятими політичними рішеннями (в тому числі нормативно-правовими актами); 2) популізація і маніпулювання свідомістю, тобто заміщення серйозної аналітичної проблематики легкою для сприйняття споживачем і близькою за соціально-побутовою й масовістю, подекуди розважальною тематикою

продукцією (товаром); 3) конвергенція, що означає зближення та взаємоуподібнення. У сфері медіа це злиття різних типів передавання інформації в рамках одного медіахолдингу, різних комунікаційних платформ: друкованих ЗМІ, радіо, телебачення, інтернет-середовища тощо. Це суттєво змінює уявлення про канали комунікацій, про майбутнє традиційних медіа.

8. В умовах президентсько-парламентської та парламентсько-президентської форм правління саме вибори до Верховної Ради України мають вирішальний вплив на формування та циркуляцію політичної еліти. У контексті аналізу дії медіафактора саме успішність виборчої кампанії з широким використанням усіх засобів комунікації, насамперед засобів масової комунікації, соціальних мереж та месенджерів, значною мірою визначає результати виборів. Чим демократичніший політичний режим, тим більша роль медіафактора у формуванні політичної еліти країни. Відповідно визначено сім етапів становлення політичної еліти в незалежній Україні: 1) 1990-1994 рр. – формування політичної еліти незалежної України. В умовах однопартійної радянської системи, підпільного характеру діяльності політичних дисидентів медіафактор практично не відігравав жодної ролі через відсутність незалежної преси; 2) 1994 – 1998 рр. – становлення багатопартійності та початок формування ринку незалежних медіа. Оскільки вибори до парламенту відбувалися за мажоритарною системою, то потреби у загальнонаціональних ЗМІ не було; 3) 1998-2002 рр. – усвідомлення важливості медіафактора для трансформації політичної еліти. Оскільки вибори до парламенту проводилися за змішаною системою, то почалося активне використання у виборчій кампанії загальнонаціональних медіа: телебачення, преси та радіомовлення. Вдале позиціонування та рекламні ролики на телебаченні дали змогу маловідомим широкому загалу партіям увірватися до парламенту та монетизувати політичний капітал у збагачення своїх спонсорів. З'являються перші медіа з використанням сучасних інформаційних технологій – інтернет-видання. Посилюється цензура з боку органів державної влади; 4) 2002-2006 рр. –

монополізація і цензурування медіа для зміцнення позицій правлячої політичної еліти. Усвідомивши значення медіа для формування громадської думки та забезпечення перемоги на виборах (у поєднанні з адміністративним ресурсом) керівництво країни намагається підпорядкувати собі медіапростір, а незалежні ЗМІ позбавити ресурсів та обмежити їх аудиторію. Однак Помаранчева революція 2004 р. розкриває потужний мобілізаційний вплив інтернет-видань, які переважно перебувають поза правовим полем та безпосередньо впливають на представників, хоч і нечисленного, але активного середнього класу, які фінансують та беруть безпосередню участь у революційних подіях; 5) 2006-2014 рр. – міжреволюційний період, коли попри очікування зміни скомпрометованої пострадянської еліти новою, сформованою в ринкових умовах та патріотичною, політико-економічним угрупованням вдається зберегти владу та використовувати як традиційні, так і новітні медіа для пропаганди: нав'язування громадянам власного бачення шляхів розвитку держави, геополітичних орієнтирів та економічного устрою; 6) 2014-2019 рр. – постреволюційний період, ускладнений агресією Російської Федерації проти України. У даний період медіафактор відігравав подвійну роль. З одного боку, дедалі більшу роль починають відігравати соціальні мережі, які не лише змобілізували населення на другу революцію, а й відіграли ключову роль в організації волонтерського руху на допомогу армії та добровольчих батальйонів, що протистояли агресії Росії. З іншого боку, правляча політична еліта підтримує штучний розкол між патріотично та проросійськи налаштованими громадянами, відмовившись від заборони діяльності будь-яких медіа, що виступають за збереження зв'язків з Росією, захист прав російськомовних громадян, шкідливість європейського курсу тощо; формує провладну когорту лідерів громадської думки у соцмережах, впливовість яких зростає через активізацію різноманітних організацій громадянського суспільства; 7) з 2019 р. дотепер – радикальне оновлення політичної еліти та модернізація медіафактора. За результатами виборів склад Верховної Ради України IX скликання було оновлено на 80%. На

цьому етапі можна говорити про суверенізацію медіафактора. Якщо раніше він, завдяки контролю держави над фізичними ресурсами (частотами поширення радіо- і телесигналу), власниками медіа (особливо, якщо частка іноземців на медіаринку незначна) шляхом фінансового стимулювання чи з допомогою правоохоронних органів, так чи інакше залежав від політичної еліти, то дедалі більша популярність соцмереж, контрольованих міжнародними компаніями, значно посилює його автономність. Успішні спроби застосування алгоритмів для формування новинної стрічки користувачів соцмереж та онлайн-сервісів вивели медіафактор з-під безпосереднього впливу держави. Більше того, представник медіаеліти переміг не лише на президентських виборах, а й зміг сформувати більшість у законодавчому органі. Унікальність українського прикладу полягає в тому, що практично вперше представник медіаеліти підпорядкував собі політичну еліту.

9. Еволюція медіафактора в Україні проходила чотири етапи. I етап тривав з 1991 по 2003 р. У цей період медіаринок проходив етап становлення, а медіа відігравали відносно незначну роль у суспільно-політичному житті. Однак уже тоді визнавалася важливість преси і робилися спроби, зокрема у нормативно-правових актах, запобігти концентрації ЗМІ в одних руках. Однак попри законодавчі запобіжники, після парламентських виборів 1998 р., олігархи оцінили важливість контролю над ЗМІ і прагнули заволодіти цим обмеженим ресурсом, оскільки діапазон теле- і радіомовлення має фізичні обмеження.

II етап, з 2004 по 2014 р., – трансформація ринку медіа та розширення кола медіаеліти. Ігнорування правлячою елітою інтересів дрібних олігархів, що підтримували опозиційні партії, зробила неминучою Помаранчеву революцію, за результатами якої відбулося часткове оновлення політичної еліти та перерозподіл на медіаринку. Протягом 2005-2010 рр. активно формуються чотири потужні медіахолдинги, що стало найважливішою характеристикою періоду сучасного становлення українського комерційного телебачення. Особливу роль у

перерозподілі власності на ринку медіа у цей період відіграла Національна рада з питань телерадіомовлення. У цей період робляться спроби удосконалення законодавчого регулювання медіаринку, яке б запобігало надмірній цензурі з боку держави, але й дозволяло зберегти контроль над медіа в руках правлячої еліти.

III етап, з 2015 по 2019 р. Перші роки після Помаранчевої революції мали позитивний вплив на ситуацію зі свободою слова та сприяли посиленню ролі медіафактора: якщо щодо ролі ЗМІ, так і медіаеліти. Для задоволення інформаційних потреб суспільства в 2014 р. було створено Суспільне телебачення. В 2015 р. прийнято закон про приватизацію державних і комунальних друкованих ЗМІ. Цей період позначився масовим приходом до влади медіаеліти – журналістів.

IV етап – з 2019 р. дотепер. Початок цього етапу ознаменувала перемога на президентських виборах представника медіаеліти, а за результатами парламентських виборів – формування його політичною партією першої монобільшості у Верховній Раді України. До особливостей періоду після 2019 р. слід віднести появу впливових іноземних гравців на медіаринку України, а також ухвалення закону про деолігархізацію, що стимулюватиме відмову від володіння медіа як неосновним бізнесом.

10. Російська агресія проти України уже призвела до радикальної зміни кількісних (заборона низки політичних партій, відкриття кримінальних проваджень проти осіб, причетних до зради національних інтересів за роки незалежності України та співробітництва з агресором) і якісних (зміна світоглядних, геополітичних установок, посилення патріотизму тощо) характеристик вітчизняної політичної еліти. Повною мірою оцінити масштаб цих змін та роль у них медіафактора можна буде за результатами повоєнних виборів до Верховної Ради України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амельченко О. Політична еліта в суспільстві, що трансформується. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2006. № 18. С. 3-7.
2. Атаманюк З.М. Соціально-філософські концепції української національної еліти: автореф. дис... канд. філос. н.: 09.00.03. Одеса, 2003. 20 с.
3. Афанасьев М.Н. Российские элиты развития: запрос на новый курс. Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2009. 132 с.
4. Афонін Е., Крюков О. Проблеми становлення політико-управлінської еліти в перехідних суспільствах (деякі підсумки 2007 р.). *Сучасна українська політика*. 2008. Вип. 12. С. 25-33.
5. Балацька О. Б. Політичні еліти та лідерство: навч. посіб./ під. ред. Л. І. Павлової. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 136 с.
6. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів Львів: Кальварія, 2000. 216 с.
7. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Сидельникова. Москва: Прогресс-Традиция, 2007. 500 с.
8. Бердинських Х. Тепла телеванна для Порошенка. Чому телеканали перестали критикувати президента. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/127174/2017-06-21-tepla-televanna-dlya-poroshenka-chomu-telekanaly-perestaly-krytykuvaty-prezydenta/>
9. Берталанфи Л. История и статус общей теории систем. *Системные исследования*. Ежегодник. 1973. Москва, 1973.
10. Бест Г. Смена элит и процесс демократизации в Центральной и Восточной Европе. *Демократия. Власть. Элиты: Демократия vs элитократия*: сб. статей / под ред. Я. А. Пляйса. Москва: РОССПЭН, 2010. 215 с.

11. Більш ніж половині українців не важливо, кому належать ЗМІ – дослідження ДМ. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28965/2022-02-16-bilsh-nizh-polovyni-ukraintsiv-ne-vazhlyvo-komu-nalezhat-zmi-doslidzhennya-dm/>
12. Більшість українців вважають, що провідні ЗМІ контролюються олігархами. URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/15110/2015-12-04-bilshist-ukraintsiv-vvazhayut-shcho-providni-zmi-kontrolyuyutsya-oligarkhamy/>
13. Блажек П. Переход к демократии и «люстрация». URL: <http://www.clovekvtisni.cz/uploads/file/1375696171-Transfarmacyia-cheskyj%20opyt.pdf>
14. Бойко Н. Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ століття (нарис політичної біографії). *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 144-151.
15. Бондарук С.Д. Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіософії В'ячеслава Липинського: автореф. дис... канд. філос. н. Київ, 1997. 20 с.
16. Бортніков В.І., Ключенко Е.О. Проблеми становлення української владної еліти в контексті ідейної спадщини В. Липинського. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2012. № 21. С. 117-121.
17. Бурега В.В., Заблоцький В.П. Суспільство в період транзиції: український контекст; ред.: В. В. Альохін. Донецьк: ДонДАУ, 2001. 170 с.
18. Вдовичин І. Еліта і політична свобода: погляд українського консерватизму міжвоєнного періоду на проблему (за матеріалами часопису "Хліборобська Україна" (1920 - 1925 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2002. Вип. 10. С. 380-388.
19. Гербут Н.А., Семко В.Л. Роль політичних партій у процесах децентралізації в Україні. *Держава і право*. Сер. Політичні науки. 2018. Вип. 77. С. 55-56.

20. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII – першій третині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. н. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
21. Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 200 с.
22. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. С. 42-47.
23. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавничий центр “Академія”, 1999. 220 с.
24. Горбатюк М. Децентралізація і регіональні політичні еліти (на прикладі Вінницької області). *Народна творчість та етнологія*. 2019. №3 (379). С. 76-88.
25. Гордієнко М. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України. *Нова політика*. 1998. №2. С.44–48.
26. Горобець В.М. Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665 рр.): автореф. дис... д-ра іст. н. Київ, 2002. 36 с.
27. Гошовська В.А. Елітознавство: підручник / В. А. Гошовська, Ю. В. Баскакова, Р. В. Войтович, В. С. Гошовський, Л. І. Даниленко; ред.: В. А. Гошовська; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Президент. кадр. резерв "Нова еліта нації". Київ: НАДУ, 2013. 267 с.
28. Денисюк С. Г. Люстрація в Україні: політико-правовий аналіз. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. Сер. Питання політології. 2014. №27. С. 41-46.
29. Добіжа В.В. Політична культура владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації. *Держава і право*. 2007. Вип. 38. С. 726-732.

30. Добіжа В.В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: дис... канд. політ. н.: 23.00.03. Київ, 2009. 210 с.
31. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 3-8.
32. Дроботун Д.С. Зміна політичної еліти в контексті результатів виборів до Верховної Ради України IX скликання. *Держава і право*. 2020. Вип. 87. С. 356-362.
33. Дроботун Д.С. Медіафактор у діяльності політичних еліт. *Politicus*. 2021. Вип. 4. С. 26-32.
34. Дроботун Д.С. Періодизація формування політичної еліти в Україні у контексті дії медіачинника. *Держава і право*. 2022. Вип. 91. С. 182-194.
35. Дроботун Д.С. Тенденції використання ЗМІ під час парламентських виборів в Україні у 2019 році. *Держава і право*. 2019. Вип. 85. С. 384-392.
36. Дроботун Д.С. Трансформація політичних еліт: чинники, моделі, характеристики. *Держава і право*. 2021. Вип. 90. С. 202-214.
37. Єнін М.Н. Ідеологія державотворення елітних груп в Україні. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Сер. Соціологічні. науки. 2012. № 23. С. 156-170.
38. Журавський В.С. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації: монографія. Київ: Знання, 1998. 264 с.
39. Загальнонаціональне дослідження, проведене на замовлення ГО «Детектор медіа» Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у період з 17 по 22 грудня 2021 року.
URL:
https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/196442/dif_zvit_2022.docx

40. Задорожний Ю.А. Люстрація як спосіб оновлення державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право.* 2017. №44. Т. 1. С. 15-18.
41. Захаров А., Яблоновський Д. Звільнити захоплену державу Україна. URL: <https://ces.org.ua/zvilnyty-zakhoplenu-derzhavu-ukraina/>
42. Захаров Є.Ю. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Харків: Права людини, 2013. 320 с.
43. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. Київ: Критика, 2003. 215 с.
44. Зоткін А. Інститут регіональної влади на прикладі Автономної республіки Крим: циркуляція і рекрутація владних еліт. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2003. № 4. С.175 – 184.
45. Зоткін А. Роль регіональних еліт і столичного істеблішменту у формуванні владної еліти в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2004. № 3. С. 95-108.
46. Зоткін А.О. Становлення регіональних владних еліт в Україні: дис... канд. соціол. н.: 22.00.03. Київ, 2005. 180 с.
47. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли.* Москва, 1997. Т. 2. С. 630–642.
48. Калініченко Б.М. Роль засобів масової інформації в інформаційній війні: політичні детермінанти впливу та протидії: автореф. дис... докт. політ. н. 23.00.02. Київ, 2021. 36 с.
49. Кармазіна М. Еліта в Україні: аналіз суспільно-політичного та наукового дискурсу. *Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991-2018 рр.)* /за ред. М.С. Кармазіної: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 123-174.

50. Кармазіна М., Бевз Т., Горбатюк М., Зорич О. Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991–2019 рр.): монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.
51. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
52. Кастельс М. Інтернет-галактика: міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ: Ваклер, 2007. 304 с.
53. Кіянка І. Політична еліта у контексті трансформаційних процесів українського суспільства. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 20. С. 68-70.
54. Кобець Ю. В., Мадрига Т. Б. Якість політичної еліти України в контексті демократичних перетворень. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2019. № 4 (56). С. 70-80.
55. Козловець М.А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 74-87.
56. Козловська Л.В. Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ століття (кінець 10-х і 90-ті роки): автореф. дис... канд. політ. н.: 23.00.02. Одеса, 2000. 16 с.
57. Комарова Т.Г. Трансформації влади в інформаційну епоху: автореф. дис... докт. політ. н.: 23.00.02. Харків, 2020. 40 с.
58. Конкуренція серед ЗМІ в Україні посилилася – Костусєв. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2007/06/6/148639/>

59. Корнієвський О. Громадянське суспільство та правляча еліта: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2014. Вип. 3(32). С. 120-128.
60. Коротков Д.С. Становлення політичної еліти України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії. *Сучасна українська політика*. 2010. Вип. 19. С. 85-95.
61. Коротков Д.С. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі: монографія. Харків: Вид. ХНЕУ, 2012. 207 с.
62. Коротков Д.С. Політичні партії України як засіб впливу олігархічної еліти на політичний процес у державі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер. Питання політології. 2015. № 14 (839). С. 111-117.
63. Костюченко Т.С. Структура і циркуляція політичної еліти України: застосування мережевого аналізу для дослідження зв'язків: автореф. дис. канд. соціол. н.: 22.00.03. Київ, 2020. 20 с.
64. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти. З досвіду України і Польщі. *Політичний менеджмент*. 2007. Спец. вип. С. 197-205.
65. Кресіна І.О., Коваленко А. А., Молибога Р. М., Перегуда Є. В. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві: монографія. Київ: Логос, 2005. 215 с.
66. Кресіна І.О., Стойко О.М. Право людини на інформацію. *Зовнішні справи*. 2014. №11. С. 6-8.
67. Крименюк О., Отт М. Від початку часів: якими були вісім скликань Верховної Ради? URL: <https://voxukraine.org/spravi-davno-i-ne-duzhe-minulih-dniv/>
68. Круглашов А.М. Регіональні та національні еліти: хто формує політику? *Вісник Національної академії наук України*. 2002. № 4. С. 57–60.

69. Крыштановская О.В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. *Общественные науки и современность*. 1995. № 1. С. 57-64.
70. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2004. № 4. С. 471-475.
71. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія; за наук. ред. Е.А. Афоніна. Київ: НАДУ, 2006. 252 с.
72. Кукуруз О. В. Трансформаційні процеси в наукових підходах польських вчених. *Правова держава*. 2019. Випуск 30. С. 458-464.
73. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: ЦПД, 2011. 420 с.
74. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 1996. 224 с.
75. Лазоренко О. Модернізаторська еліта і розбудова громадянського суспільства в Україні. *Сучасність*. 2004. № 2. С. 54-58.
76. Латигіна Н.А. Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз): автореф. дис... канд. політ. н.: 23.00.02. Київ, 2000. 20 с.
77. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995. 470 с.
78. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.
79. Липинський В. Україна на переломі. Філадельфія, 1991. 88 с.
80. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.
81. Логвиненко О. Особливості концептуалізації майбутнього суб'єктами регіональної еліти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2003. Вип. 22. С. 33-47.

82. Логвиненко О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: автореф. дис... канд. політ. н.: 23.00.02. Київ, 2004. 20 с.
83. Луман Н. Власть / пер. с нем. А. Ю. Антоновского. Москва: Праксис, 2001. 256 с.
84. Луценко А. Метаморфози української еліти (1569 - 1649). Київ: Заповіт, 2000. 144 с.
85. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: внешние расширения человека. Москва: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2003. 464 с.
86. Мандзій Л.С., Дащаківська О.Ю. Політична еліта: історія та теорія: навч. посіб. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2009. 364 с.
87. Мачуський В. Вітчизняна наука про національні політичні еліти та політичне лідерство. *Політична наука в Україні. 1991-2016: У 2 т. Т. 2.* Київ: Парламентське вид-во, 2016. С. 236-247.
88. Медіаспоживання в Україні: Зміна медіапотреб та програш російської пропаганди. Аналітичний звіт. Київ, 2022. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/196442/dif_zvit_2022.docx
89. Мельник Л.М. Ідеї національної еліти в історії української політичної думки другої половини ХІХ ст.: автореф. дис... канд. політ. н.: 23.00.02. Київ, 2007. 20 с.
90. Мельничук Г.Л. Регіональні політичні еліти і їх вплив на процеси державотворення в Україні. *Питання історії України.* 2011. Т. 14. С. 109–113.
91. Митко А.М. До питання про визначення поняття «люстрація». *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2018. № 1 (3). С. 103-107.
92. Михайлева Е.Г. Политическая элита в современном украинском обществе: фактор конфликтности или стабильности? *Вчені записки Харківського*

- гуманітарного інституту "Народна українська академія". 2000. Т. 6. С. 153-162.
93. Михайлівська О. Роль політичної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. С. 73-81.
  94. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Ин-т социологии НАН України, 2001. 440 с.
  95. Міненкова Н.Є. Люстрація як чинник системної трансформації в країнах посткомунізму: чому не вийшло в Україні? *Гілея*. 2012. Вип. 57. С. 552-555.
  96. Науменко О. Механізми інкорпорації політичних еліт в електоральному циклі 2019 року в Україні. *Наукові записки ІПНЕСД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 2. С. 176-188.
  97. Наумкіна С., Козловська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994–1999 роках. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 33–37.
  98. Не лише фотографи: професії депутатів нового скликання Ради. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-novoobranых-nardepiv>
  99. Нікончук Н. Вибори як інструмент оновлення і трансформації політичної еліти України. *Сучасна українська політика*. 2010. Вип. 20. С. 189-196.
  100. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля, 2006. 216 с.
  101. Обушний М.І. Політичні партії у формуванні національних еліт. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*: зб. наук. Праць. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 143–146.
  102. Олійник О.Л. Національна еліта ранньомодерної доби: між врядуванням та державністю. *Держава та регіони*. Сер. Державне управління. 2012. Вип. 2. С. 25-31.

103. Онищенко І. Проблема ролі еліти як визначального фактору етногенезу (суспільно-політична думка України XVIII – XX ст.) *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: Стилос, 1997. С. 347-353.
104. Остапець Ю., Пелін О., Токар М. Регіональні особливості президентських виборів 2010 р. в Закарпатській області. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Політологія, соціологія, філософія. 2010. Вип. 14. С. 106-122.
105. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: монографія [Серія «Studia Regionalistica»]. Ужгород: Карпати, 2009. 408 с.
106. Парето В. Компендиум по общей социологии. *Антология мировой политической мысли*. Москва, 1997. Т. 2. С.59-67
107. Парінова М. Висновок Венеціанської Комісії щодо люстрації. URL: <http://www.obozrevatel.com/blogs/24967-visnovok-venetsianskoi-komisii-schodo-lyustratsii.htm>
108. Пахарев А. Влияние политических элит и лидеров на процесс формирования и становления институтов гражданского общества. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2004. Вип. 25. С. 66-79.
109. Пахарев А. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1(45). С. 34-38.
110. Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем. *Сучасна українська політика*. 2005. № 7. С. 235–244.
111. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры на постсоветском пространстве: монография. Киев: Знание Украины, 2002. 324 с.
112. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры: монография. Киев: Знание Украины, 2001. 270 с.

113. Пахолок В.М. Риси політичної культури сучасної української еліти в контексті теорії еліт В'ячеслава Липинського. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2012. № 21. С. 22-26.
114. Перевозник Л. Політична еліта України в період трансформації суспільства: проблеми формування відповідальності. *Наукові записки Кіровоградського держ. педагогічного ун-ту імені Володимира Винниченка*. Сер. Історичні науки. 2009. Вип. 12. С. 17-31.
115. Пірен М. Елітологія: підручник. Київ: Талком, 2014. 311 с.
116. Побочий І.А. Політична еліта та її місце в трансформаційних процесах сучасної України. *Держава і право*. 2008. Вип. 41. С. 697-704.
117. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти: навч. посіб. / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2012. 400 с.
118. Політична влада та політична еліта / Політологія посткомунізму: Політичний аналіз пост-комуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.). Київ: Політична думка, 1995. 368 с.
119. Політична еліта в історії України / ред.: Ф. Г. Турченко. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 359 с.
120. Політична еліта в Україні: аналіз механізмів відтворення та кількісних параметрів феномену // Кармазіна М., Бевз Т., Горбатюк М., Зорич О. Регіональні політичні еліти в Україні: особливості формування, цінності та ідентичності (кінець 1991-2019 рр.): монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 4-40.
121. Політичні структури та процеси в Україні / відп. ред. Ф. Рудич, М. Михальченко. Київ: Наукова думка, 1995. 254 с.
122. Портрет нового парламенту: якою буде Верховна Рада України 9-го скликання? URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski->

vybory/parlamentski-vybory-2019/19404-portret-novogo-parlamentu-iakoiu-bude-verkhovna-rada-ukrayini-9-go-sklikannia

123. Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 37–45.
124. Правовий вимір інформаційної політики України в умовах глобальних викликів: монографія /за ред. І.О. Кресіної. Київ: Логос, 2018. 240 с.
125. Приходько С.М. Теорія еліти в українській суспільно-політичній думці: автореф. дис...канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 1998. 20 с.
126. Про відновлення довіри до судової системи України: Закон України від 8 квітня 2014 року № 1188-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text>
127. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 року № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>
128. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну чи політичну вагу» у суспільному житті (олігархів): Закон України від 23 вересня 2021 року № 1780-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text>
129. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007 – 2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>
130. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>
131. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації: Закон України від 24 грудня 2015 року № 917-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/917-19#Text>

132. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України від 17 квітня 2014 року № 1227-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18#Text>
133. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text>
134. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 року № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>
135. Проект Закону про медіа № 2693-д від 02.07.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69353
136. Пухкал О. Політична еліта як суб'єкт модернізації українського суспільства. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 2. С. 212-223.
137. Равлик І.О. Парламентські вибори як механізм мобільності політичної еліти України. автореф. дис... канд. політ. н. 23.00.02. Чернівці, 2012. 20 с.
138. Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.). / за ред. М. С. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 264 с.
139. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 112 с.
140. Регіональні та національні еліти: хто формує політику?: матер. міжнар. наук. конф., Чернівці, 6 - 7 груд. 2001 р. / ред.: В. І. Андрійко; Буков. політол. центр, Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Букрек, 2002. 280 с.
141. Резолюція ПАРЕ із вживання заходів з метою викриття комуністичних тоталітарних систем. URL: <https://helsinki.org.ua/2010/03/rezolyutsiya-pare-iz-vzhyvannya-zahodiv-z-metoyu-vykryttya-komunistychnyh-totalitarnyh-system/>

142. Результати парламентських виборів 2019 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp611pt001f01=919.html>
143. Рибалка С.В. Регіональний політичний режим та регіональна політична еліта: способи взаємодії у транзитивних суспільствах. *Гілея*. 2014. №83. С. 374-377.
144. Рихлік В.А. Трансформація політичної еліти України: проблеми і перспективи розвитку. *Держава і право*. 2008. Вип. 41. С. 718-723.
145. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: монография. Киев: Наукова думка, 2009. 302 с.
146. Селютіна Н.Ф. Формування політико-адміністративної еліти і особливості прояву її суб'єктивного потенціалу на регіональному рівні: дис... канд. наук з держ. упр. Харків, 2006. 20 с.
147. Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? Київ: Задруга, 1998. 178 с.
148. Споживання ЗМІ в Україні 2016 року: популярність Facebook зростає, довіра до російських медіа знижується. URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/17458/2016-09-17-spozhyvannya-zmi-v-ukraini-2016-roku-populyarnist-facebook-zrostaie-dovira-do-rosiyskykh-media-znyzhuietsya/>
149. Стеблина Н.О. Цифровізація державної політики як дискурс сучасності: автореф. дис... докт. політ. н.: 23.00.02. Вінниця, 2021. 36 с.
150. Стельмах І. Із четвертої влади у першу: чому журналісти йдуть у політику. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26585955.html>
151. Степаненко О.Г. Люстрація в політичному просторі України. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 198-205.
152. Степаненко О.Г. Люстрація як форма зміни політичної еліти: дис. канд. політ. н. 23.00.02. Миколаїв, 2019. 180 с.

153. Струкевич О.К. Провідні політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: автореф. дис... докт. іст. н. Чернівці, 2003. 36 с.
154. Суспільне Новини. URL: <https://www.youtube.com/c/1tvUkraine>
155. Танчер В. В. Еліти України: чи можливий консенсус? *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. Т. 2. К., 2006. С. 175-183.
156. Танчер В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору: монографія. Київ: Логос, 1997. 180 с.
157. Танчер В.В. Теории неозелитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии. *СОЦИС*. 1999. № 10. С. 16–26.
158. Тарасюк В.М. Застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни: монографія. Norderstedt: GlobeEdit, 2020. 226 с.
159. Тарасюк В.М., Дроботун Д.С. Про причини і наслідки олігархізації українських медіа. *Держава і право*. 2020. Вип. 88. С. 301-315.
160. Тимошенко Ю.О. Проблеми націотворення в теоретичній спадщині В'ячеслава Липинського. *Віче*. 2007. № 14. С. 28-30.
161. Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Політологія, соціологія, філософія. 2009. Вип. 13. С. 297 – 299.
162. Токарева Т.М. Місце і роль управлінської еліти в суспільстві перехідного типу: автореф. дис... канд. соціол. н. Харків, 1996. 23 с.
163. Трачук В. Політична еліта та політична модернізація. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 139-144.
164. Тукаленко І.А. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліт у творчості В. Липинського. Київ: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. 20 с.
165. Турченко Ф.Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 132 с.

166. Турченко Ф.Г. Самостійницький транзит запорізької партійно-радянської номенклатури 1991 року. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2008. Вип. XXIII. С. 290-307.
167. Український ринок мас-медіа має унікальну особливість. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/07/18/3259483/>
168. Український телепростір: Ахметов, Пінчук, Коломойський та Фірташ. URL: <https://real-economy.com.ua/infographics/42686.html>
169. Фесенко В. Отечественная политическая элита в контексте «проекта Украина». URL: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=304.
170. Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития. *Политические исследования*. 1995. № 6. С. 87-94.
171. Фурман Д. Е. Становление партийной системы в постсоветской Литве. Москва: Кн. дом «Либроком», 2009. 200 с.
172. Хигли Д. Демократия и элиты. *Русские чтения*. Вып. 4. Москва: «Группа Эксперт», 2007. С. 64–85.
173. Харченко Л.В. Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико-методологічний аспект): автореф. дис. ... докт. політ. н.: 23.00.01. Львів, 2013. 32 с.
174. Хигли Дж., Пикульский Я. Смена элиты и лидеров в либеральных демократиях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 67–84.
175. Хорішко Л.С. Інституціоналізація еліти в процесах модернізації політичної системи України: автореф. дис. ...канд. політ. н.: 23.00.02. Запоріжжя, 2019. 20 с.
176. Шальман Т. М. Інформаційний простір: сутність і місія комерційного телебачення в ньому. *Інформаційне суспільство*. 2015. № 21. С. 12–18.
177. Шварц Г. Постановления новых конституционных судов в странах Центральной Европы относительно люстрации. URL: <http://www.2.gwu.edu/~nsarchiv/rus/EasternEuropeProblems/EEP43-44.html>

178. Шевчук П.І. Роль політичного класу та політичної еліти України у розбудові держави. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 42. С. 29–38.
179. Шевчук С. Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління. *Юридичний журнал*. 2006. № 2. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=214>
180. Шульга М., Бойко Н. Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990-1997 рр.). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №3. С. 11-16.
181. Шульга М., Потехін О. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми. *Розбудова держави*. 1998. № 7-8. С. 13-16.
182. Шульга М.О., Потехін О.В., Бойко Н.Л. Правляча еліта сучасної України. *Вісник Національної академії наук України*. 1998. № 7–8. С. 33–55.
183. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 24-37.
184. Шумпетер Й.А. Капитализм, социализм и демократия. Москва: Экономика, 1995. 539 с.
185. Эдингер М. Политические элиты в посткоммунистических государствах: смена элит и связанные с нею вызовы. *Демократия. Власть. Элиты: Демократия vs элитократия: сб. статей / под ред. Я. А. Пляйса*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 13–29.
186. Юристи, журналісти та фізруки. Яку освіту здобули нардепи VIII скликання. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/01/infografika/polityka/yurysty-zhurnalisty-ta-fizruky.-yaku-osvitu-otrymaly-nardepy-viii-sklykannya>

187. Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація. Одеса: Астропринт, 2009. 288 с.
188. Якубовський О. Регіональна політико-адміністративна еліта : досвід та актуальні проблеми методології досліджень. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць Укр. академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал. Вип. II. Одеса: Аспропринт, 1999. С. 15-23.
189. Якубовський О.П., Приходченко Л.Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні: навч.-метод. посіб. Одеса: Оптимум, 2001. 173 с.
190. Acemogl D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. New York: Crown Business, 2012. 544 p.
191. Alger D. Megamedia: How Giant Corporations Dominate Mass Media, Distort Competition, and Endanger Democracy. Lanham: Rowman & Littlefield, 1998. 288 p.
192. Almond G.A., Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, 1963. 392 p.
193. Altheide D. L., Snow R. P. Media Logic. Beverly Hills: Sage, 1979. 256 p.
194. Ball-Rokeach S.J., DeFleur L.M. A dependency model of mass-media effects. *Communication Research*. 1976. Vol. 3. № 3. P. 3–21.
195. Bennett W. L., Entman R. M. Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 520 p.
196. Bennett W.L., Lawrence R.G., Livingston S. When the Press Fails: Political Power and the News Media from Iraq to Katrina. Chicago: University of Chicago Press, 2007. 280 p.
197. Best H., Cotta M. Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000: Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries. Oxford: Oxford University Press, 2000. 568 p.

198. Best H., Higley J. Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives. Leiden: Brill, 2010. 236 p.
199. Blondel J., Muller-Rommel F. Political Elites. *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 818–833.
200. Blumler J., Gurevitch M. Rethinking the study of political communication. In J. Curran, & M. Gurevitch (Eds.). *Mass media and society*. London: Hodder Arnold, 2005. P. 221-268.
201. Blumler J.G., Gurevitch M. The Crisis of Public Communication. London: Routledge, 1995. 248 p.
202. Bottomore T. B. Elites and Society. London: Routledge, 1964. 260 p.
203. Bozoki A. Theoretical Interpretations of Elite Change in East Central Europe. *Elite configurations at the apex of power* / Ed. by M. Dogan, M. Leiden: Brill, 2003. P. 215–223.
204. Burnham J. The Managerial Revolution: What is Happening in the World. New York: Lume Books, 2021. 304 p.
205. Burton M., Gunther R., Higley J. Introduction: Elite Transformations and Democratic Regimes. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / Ed. by J. Higley, R. Gunther Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 1–37.
206. Castells M. The rise of the network society. Malden, MA: Blackwell, 2009. 656 p.
207. Christiansen P. M., Togeby L., Møller B. Den danske elite. Copenhagen: Hans Reitzel, 2001. 188 p.
208. Clayman S.E., Elliott M.N., Heritage J., Beckett M.K. The President's Questioners: Consequential Attributes of the White House Press Corps. *The International Journal of Press/Politics*. 2012. Vol. 17. P. 100–121.
209. Cook T. E. Governing with the News: The News Media as a Political Institution. Chicago: University of Chicago Press, 1998. 313 p.

210. Cotta M., Best H. *Democratic Representation in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 498 p.
211. Dajnowicz M., Miodowski A. *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku: prasa organizacji politycznych*. Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017. 222 p.
212. Daloz J.-P. *The Sociology of Elite Distinction: From Theoretical to Comparative Perspectives*. London: Palgrave Macmillan, 2010. 238 p.
213. Davis A. Journalist-Source Relations, Mediated Reflexivity and the Politics of Politics. *Journalism Studies*. 2009. Vol. 10. P. 204–219.
214. Davis A. Whither Mass Media and Power? Evidence for a Critical Elite Theory Alternative. *Media, Culture & Society*. 2003. Vol. 25. P. 669–690.
215. Davis D.K. News and politics. D.L. Swanson, D.D. Nimmo (eds.) *New directions in political communication*. Newbury Park, CA: Sage, 1990. P. 147–184.
216. Dayan D., Katz E. *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992. 320 p.
217. Della Porta D., Vannucci A. *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*. New York: Aldine de Gruyter, 1999. 332 p.
218. Deutsch K.W. *The nerves of government: Models of political communication and control*. New York: Free Press, 1963. 320 p.
219. Dogan M. *Elite Configurations at the Apex of Power*. Leiden: Brill, 2003. 306 p.
220. Dogan M. *The Pathways to Power: Selecting Rulers In Pluralist Democracies*. Boulder/Colo: Westview Press, 1989. 283 p.
221. Dogan M., Higley J. *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1998. 272 p.
222. Domhoff G.W. *Who Rules America? Challenges to Corporate and Class Dominance*. New York: McGraw-Hill, 2009. 288 p.

223. Domke D. God Willing? Political Fundamentalism in the White House, the “War on Terror” and the Echoing Press. London: Pluto Press, 2004. 256 p.
224. Donohue G.A., Tichenor P.J., Olien C.N. A Guard Dog Perspective on the Role of Media. *Journal of Communication*. 1995. Vol. 45. P. 115–132.
225. Dreier P. The Position of the Press in the U.S. Power Structure. *Social Problems*. 1982. Vol. 29. P. 298–310.
226. Drobotun D., Tarasyuk V., Morhunova E., Stoyko O., Chyzhova O. Strategems of political and legal development of Ukraine: problems of actualization and scientific comprehension. *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39. № 70. P. 790-805.
227. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York: Wiley, 1965. 507 p.
228. Eco U. Rakiem gorąca wojna i populizm mediów. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2007. 220 s.
229. Eldridge J.E. T., Williams K., Kitzinger J.V. The Mass Media and Power in Modern Britain. Oxford: Oxford University Press, 1997. 216 p.
230. Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 1993. Vol. 43. P. 51–58.
231. Entman R.M. Projections of Power: Framing News, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 229 p.
232. Esser F., Spanier B. Media Politics and Media Self-coverage in the British Press. *International Communications Association, 2003 Annual Meeting*, San Diego, CA. URL: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/1/2/0/8/pages112082/p112082-1.php
233. Etzioni-Halevy E. The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy. Cambridge: Polity Press, 1993. 260 p.

234. Femia J., Slomp, G. Political Leadership in Liberal and Democratic Theory Exeter/Charlottesville: Imprint Academic, 2009. 200 p.
235. Femia J.V. Pareto and Political Theory. London: Routledge, 2006. 178 p.
236. Fico F. How Lawmakers Use Reporters: Differences in Specialization and Goals. *Journalism Quarterly*. 1984. Vol. 61. P. 793–800.
237. Fidler R.F. Mediamorphosis: Understanding new media. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, 1997. 320 p.
238. Fowler A. The War on Journalism: Media Moguls, Whistleblowers and the Price of Freedom. Sydney/Melbourne: Random House Australia, 2015. 336 p.
239. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014. 690 p.
240. Gans H.J. Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time. New York: Pantheon Books, 1979. 416 p.
241. Gitlin T. The Whole World Is Watching: Mass Media in the Making & Unmaking of the New Left. Berkeley: University of California Press, 2003. 335 p.
242. Golinowski J. Infotainment jako narzędzie formatowania społeczeństwa w warunkach medialnej demokracji. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2012. №2. P. 117–136.
243. Graber D. Mass Media and American Politics. Washington (DC): CQ Press, 2002. 441 p.
244. Hachmeister L. Einleitung: Das Problem des Elite-Journalismus. In L. Hachmeister & F. Siering (Eds.), *Die Herren Journalisten: Die Elite der deutschen Presse nach 1945*. Munchen: C.H. Beck, 2002. 221-288.
245. Hallin D.C. The Uncensored War: The Media and Vietnam. New York: Oxford University Press, 1986. 374 p.
246. Hallin D.C., Mancini P. Comparing media systems. Three models of media and politics. New York, NY: Cambridge University Press, 2004. 349 p.

247. Hartmann M. *The Sociology of Elites*. London: Routledge, 2007. 144 p.
248. Herman E.S., Chomsky N. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books, 2002. 677 p.
249. Hess S. *Live from Capitol Hill: Studies of Congress and the Media*. Washington, DC: Brookings, 1991. 178 p.
250. Hess S. *The Washington Reporters*. Brookings: Washington, DC, 1981. 222 p.
251. Higley J. *Elite Theory in Political Sociology*. IPSA 2008 paper. URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_4036.pdf
252. Higley J., Burton M. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Boulder: Rowman and Littlefield, 2006. 238 p.
253. Higley J., Deacon D., Smart D. *Elites in Australia*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. 320 p.
254. Higley J., Pakulski J. *Pareto's Theory of Elite Cycles*. In J. V. Femia & A. D. Marshall (Eds.). *Vilfredo Pareto: Beyond Disciplinary Boundaries* Surrey: Ashgate, 2012. P. 111–130.
255. Higley J., Pakulski J., Wesołowski, W. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan, 1998. 354 p.
256. Hjarvard S. *The mediatization of society: A theory of the media as agents of social and cultural change*. *Nordicom Review* 2008. №2. P. 105–134.
257. Hobsbawm E. *The Age of Extremes*. New York: Pantheon, 1994. 340 p.
258. Hoffmann J. *Inszenierung und Interpenetration: Das Zusammenspiel von Eliten aus Politik und Journalismus*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003. 188 p.
259. Hoffmann-Lange U. *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske+Budrich, 1992. 222 p.

260. Ilonszki G., Edinger M. MPs in Post-Communist and Post-Soviet Nations: A Parliamentary Elite in the Making. *The Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13. N 1. P. 142–163.
261. Iyengar S., Kinder D. R. News that Matters: Television and American Opinion. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 188 p.
262. Janusauskiene D. The Post-Communist Democratization in Lithuania. Elites, Parties and Youth Organizations 1988-2001. Amsterdam: New York, 2011. 173 p.
263. Keller S. Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society. New York: Random House, 1963. 288 p.
264. Kepplinger H.M. Mediatization of politics: Theory and data. *Journal of Communication*. 2002. Vol. 52. № 4. P. 972–986.
265. Kepplinger H.M. Reciprocal Effects: Toward a Theory of Mass Media Effects on Decision Makers. *Press/Politics*. 2007. Vol. 12. P. 3–23.
266. Krotz F. Die mediatisierung kommunikativen handels. Der wandel von alltag und sozialen beziehungen, kultur und gesellschaft durch die medien. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2007. 150 p.
267. Larsson L. Journalists & Politicians: A Relationship Requiring Manoeuvring Space. *Journalism Studies*. 2007. Vol. 3. P. 21–33.
268. Lecomte P., Denni B. Sociologie du politique. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1990. 380 p.
269. Lichter S.R., Rothman S., Lichter L.S. The Media Elite. Bethesda: Adler & Adler, 1986. 288 p.
270. Liebes T. Reporting the Arab-Israeli Conflict: How Hegemony Works. London: Routledge, 1997. 184 p.
271. Linz J.J., Stepan A.C. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. №2. P. 14-33.

272. Lisowska-Magdziarz M. Media powszednie. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. 222 s.
273. Luhmann N. Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. 188 p.
274. Matonyte I. Elite studies and Communism: the Baltics between Moscow and East Central Europe. *Baltic democracy at the crossroads*. Hoyskole Forlaget As. Kristiansand, Norwegian Academic Press, 2003. P. 23–36.
275. Matonyte I. Elites in Soviet and post-Soviet societies. *Paper presented at the Fourth Nordic Conference on the Anthropology of Post-Socialism*. April 2002. URL: http://www.anthrobase.com/txt/M/Matonyte_I_01.htm
276. Matthews D.R. Winnowing: The news media and the 1976 presidential nominations. In J. D. Barber (ed.) *Race for the presidency*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1978. P. 243-288.
277. Mayerhöffer E. Elite Cohesion in Political Communication: Attitudinal Consonance of Media and Political Elites in Six European Countries. Berlin: Freie Universität at Berlin, 2015. 239 p.
278. Mazzoleni G. Media logic and party logic in campaign coverage: The Italian general election of 1983. *European Journal of Communication*. 1987. Vol. 2. №1. P. 81–103.
279. Mazzoleni G. Mediatization of Politics. *The International Encyclopedia of Political Communication*. London: John Wiley & Sons, 2015. P. 3047-3052.
280. Mazzoleni G., Schulz W. «Mediatization» of politics: A challenge for democracy? *Political Communication*. 1999. Vol. 16. P. 247–261.
281. McAllister I. The personalization of politics. *The Oxford handbook of political behavior*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 571-588.
282. McCombs M. E., Shaw D. L. The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Vol. 36. P. 176–187.

283. Meisel J. *The Myth of the Ruling Class*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1958. 432 p.
284. Meyer T. *Media Democracy: How the Media Colonize Politics*. Cambridge: Polity, 2002. 184 p.
285. Meyrowitz J. *No sense of place: The impact of electronic media on social behavior*. Oxford: Oxford University Press, 1985. 246 p.
286. Miller S.H. *Reporters and Congressmen: Living in Symbiosis*. Lexington: Association for Education in Journalism, 1978. 25 p.
287. Mills C.W. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press, 1956. 420 p.
288. Milner M. *Elites: A General Model*. Chichester: Polity, 2014. 248 p.
289. Mosca G. *The Ruling Class*. English translation edited by Arthur Livingston. New York: McGraw Hill, 2018. 668 p.
290. Mughan A. *Media and the presidentialization of parliamentary election*. Lodon: Palgrave, 2000. 193 p.
291. Murray C. *Coming Apart: The State of White America 1950–2010*. New York: Crown Forum, 2012. 258 p.
292. Murray M.D. *Encyclopedia of television news*. Phoenix, AZ: Oryx Press, 1999. 180 p.
293. Nimmo D.D., Combs J.E. *Mediated political realities*. New York: Longman, 1990. 224 p.
294. Norris P. *A Virtuous Circle. Political Communications in Postindustrial Societies*. New York: Cambridge University Press, 2000. 420 p.
295. Norris P. *The Watchdog Role of Journalists: Rottweilers, Alsatians or Poodles?* In M. Bovens, R. E. Goodin, & T. Schillemans (Eds.), *The Oxford Handbook of Public Accountability*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 321-368.

296. North D.C., Walls J. J., Weingast B. *Violence and Social Orders; A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York: Cambridge University Press, 2009. 346 p.
297. Nowak E. Komercjalizacja komunikacji politycznej – infotainment i politainment w programach informacyjnych. *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio K, Politologia*. 2009. Vol. 16. № 2. P. 201–213.
298. Nowina Konopka M. Infomorfoza. Zarządzanie informacją w nowych mediach. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 240 s.
299. Pakulski J., Körösenyi A. *Toward Leader Democracy*. London: Anthem, 2012. 194 p.
300. Parry G. *Political Elites*. New York: Praeger, 1969. 158 p.
301. Pfetsch B. From Political Culture to Political Communication Culture. In F. Esser & B. Pfetsch (Eds.), *Comparing Political Communication. Theories, Cases, and Challenges*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 346-351.
302. Pfetsch B. Political Communication Culture // W. Donsbach (ed.), *International Encyclopedia of Communications*. Oxford: Blackwell, 2008. P. 234-237.
303. Piontek D., Annusewicz O. Polityka popularna: Celebrytyzacja polityki, politainment, tabloidyzacja. *e-Politikon*. 2013. № 5. P. 6–28.
304. Pisarek W. *Słownik terminologii medialnej*. Kraków: Universitas, 2006.
305. Postman N. *Amusing ourselves to death: Public discourse in the age of Show business*. New York, NY: Viking Penguin Inc., 1985. 208 p.
306. Press Freedom Index 2004. URL: https://web.archive.org/web/20120207171520/http://en.rsfs.org/spip.php?page=classification&id_rubrique=550
307. Putnam R. D. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000. 592 p.

308. Putnam R. D. *Elite Transformation in Advanced Industrial Societies: An Empirical Assessment of the Theory of Technocracy*. Michigan: Institute of Public Policy Studies, University of Michigan, 1976. 40 p.
309. Putnam R.D. *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1976. 246 p.
310. Ross K. Danse Macabre: Politicians, Journalists, and the Complicated Rumba of Relationships. *The International Journal of Press/Politics*. 2010. Vol. 15. P. 272–294.
311. Rothacher A. *The Japanese Power Elite*. Basingstoke: Macmillan, 1993.
312. Sartori G. *Democratic Theory Revisited, Vol. I: The Contemporary Debate*. Chatham: Chatham House, 1987. 322 p.
313. Sartori G. *Homo Videns: Televisione e post-pensiero*. Roma: Laterza, 2014. 166 p.
314. Sasińska-Klas T. Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej. *Zeszyty Prasoznawcze*. 2014. Vol. 57. №2. P. 162–175.
315. Schultz D. Lights, camera, action. Ethics and the California recall. *Public Integrity*. 2004. Vol. 7. №1. P. 57–65.
316. Schultz W. Reconstructing mediatization as an analytical concept. *European Journal of Communication*. 2004. Vol. 19. № 1. P. 87–101.
317. Schumpeter J. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Row, 2008. 431 p.
318. Semetko H.A., Blumler J.G., Gurevitch M., Weaver D. H. *The formation of campaign agendas*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1991. 216 p.
319. Seymour-Ure C. *The political impact of mass media*. Los Angeles, CA: Sage Publications, 1974. 178 p.
320. Sigal L.V. *Reporters and Officials: The Organization and Politics of Newsmaking*. Lexington: D.C. Heath and Company, 1973. 221 p.
321. Smith S. *Writing and Journalism*. URL: <http://prorev.com/essaysmedia.htm>

322. Stromback J. Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *Press/Politics*. 2008. Vol. 13. P. 228–246.
323. Strömbäck J. Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics. *The International Journal of Press/Politics*. 2008. Vol. 13. № 3. P. 228–246
324. Stromback J., Nord L.W. Do Politicians Lead the Tango? A Study of the Relationship Between Swedish Journalists and Their Political Sources in the Context of Election Campaigns. *European Journal of Communication*. 2006. Vol. 21. P. 147–164.
325. Tunstall J. The Westminster Lobby Correspondents. London: Routledge, 1970. 142 p.
326. Van Santen R., Van Zoonen L. Popularization and personalization in political communication. A conceptual analysis. 59th Annual Conference of the International Communication Association (ICA). Chicago, IL: International Communication Association, 2007. 20 p.
327. Walecka-Rynduch A. MediaEgo w MediaPolis. W stronę nowego paradygmatu komunikowania politycznego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019. 246 s.
328. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley: University of California Press, 1978. 1469 p.
329. Wyka A.W. Berlusconization of the mass media in East Central Europe. The new danger of italianization? URL: <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/emerg/AWyka1.pdf>
330. Zakaria F. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad. New York: W.W. Norton, 2003. 301 p.
331. Żakowski J. Z prof. Paolo Mancinim włoskim medioznawcą. URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1512660>.

332. Zaller J. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 382 p.
333. Zandberg E., Neiger M. Between the Nation and the Profession: Journalists as Members of Contradicting Communities. *Media, Culture & Society*. 2005. Vol. 27. P. 131–141.
334. Zimmerman W. *Ruling Russia. Authoritarianism from the Revolution to Putin*. Princeton: Princeton University Press, 2014. 344 p.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації:**

*Статті у наукових фахових виданнях України з політичних наук,
включаючи внесені до міжнародних наукометричних баз даних:*

1. Дроботун Д.С. Тенденції використання ЗМІ під час парламентських виборів в Україні у 2019 році. *Держава і право*. 2019. Вип. 85. С. 384-392. (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2019-85-384)

2. Дроботун Д.С. Зміна політичної еліти в контексті результатів виборів до Верховної Ради України IX скликання. *Держава і право*. 2020. Вип. 87. С. 356-362. (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-356)

3. Тарасюк В.М., Дроботун Д.С. Про причини і наслідки олігархізації українських медіа. *Держава і право*. 2020. Вип. 88. С. 301-315. (*Index Copernicus International*) (DOI: 10.33663/1563-3349-2020-88-301)

4. Дроботун Д.С. Трансформація політичних еліт: чинники, моделі, характеристики. *Держава і право*. 2021. Вип. 90. С. 202-214 (*Index Copernicus International*). (DOI: 10.33663/1563-3349-2021-90-202)

5. Дроботун Д.С. Медіафактор у діяльності політичних еліт. *Politicus*. 2021. Вип. 4. С. 33-37. (*Index Copernicus International*). (DOI 10.24195/2414-9616.2021-4.5)

6. Дроботун Д.С. Періодизація формування політичної еліти в Україні у контексті дії медіачинника. *Держава і право*. 2022. Вип. 91. С. 182-194. (*Index Copernicus International*). (DOI 10.33663/1563-3349-2022-91-182)

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з політичних наук:

7. Tarasyuk V., Morhunova E., Drobotun D., Stoyko O., Chyzhova O. Strategems of political and legal development of Ukraine: problems of actualization and scientific comprehension. *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39. № 70. P. 790-805 (*Web of Science*) (DOI: 10.46398/cuestpol.3970.47)

Розділи у колективних монографіях і підручниках:

8. Дроботун Д.С., Кресіна І.О., Лавренова К.О., Тарасюк В.М. Політичні режими: правовий вимір // *Правова політологія. Академічний курс: підручник* /авт. кол.; за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2021. 480 с. (розділ 11, с. 322-362. 2,5 друк. арк.).

9. Дроботун Д.С. Політико-правові механізми трансформації політичних режимів // *Політика, право і влада у світлі правової політології: монографія* / кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022, 370 с. (розділ 23, с. 291-300, 0,5 друк. арк.)

10. Дроботун Д.С. Політичне представництво: поняття й основні форми // *Політика, право і влада у світлі правової політології: монографія* / кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022, 370 с. (розділ 28, с. 323-328, 0, 5 друк. арк.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Дроботун Д.С. Медіа як чинник політичного процесу. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень*. Матеріали II міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 10 вересня 2021). С. 143-148. (DOI: 10.36074/mcnd-10/09/2021).

12. Дроботун Д.С. Моделі трансформації політичних еліт. *Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 22-23 жовтня 2021 р. Львів: громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2021. 120 с. С. 86-90.*

13. Дроботун Д.С. Передумови посилення медіачинника у сучасній політиці. *Сучасні політичні процеси: Глобальний та національний виміри*. Матеріали II міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції, 29 квітня 2022. Одеса, 2022. С. 108-112.